

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

МАЙБА ОЛЬГА КОСТЯНТИНІВНА

УДК [373.3.091.33:784]:17.022.1

**МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОГО НАВЧАННЯ**

13.00.02 – теорія та методика музичного навчання

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник :
Болгарський Анатолій
Георгійович, кандидат
педагогічних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	12
1.1. Історичні, філософські та психолого-педагогічні аспекти дослідження духовних цінностей молодших школярів	12
1.2. Сутність, зміст і структура духовних цінностей учнів початкових класів в контексті музичної освіти	33
1.3. Вокально-хорове навчання як один із основних інструментів формування духовних цінностей молодших школярів	50
Висновки до розділу І	62
РОЗДІЛ ІІ. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНOSTІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	65
2.1. Критерії і показники сформованості духовних цінностей учнів початкових класів	65
2.2. Діагностування рівнів сформованості духовних цінностей молодших школярів	83
Висновки до розділу ІІ	97
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОГО НАВЧАННЯ	100
3.1. Педагогічні умови і принципи формування духовних цінностей учнів початкових класів	100
3.2. Методи, прийоми, етапи формування духовних цінностей молодших школярів	121
Висновки до розділу ІІІ	167
ВИСНОВКИ	171
ДОДАТКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	216

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку України, як демократичної європейської держави, однією з найважливіших засад теоретичної концепції та практичної діяльності школи є орієнтація на формування високоморальної особистості, виховання духовності майбутнього нашого суспільства. Одним із важливих завдань національної педагогіки та освіти є необхідність повернутися до джерел національної культури і традицій, до тих духовних цінностей, які мають бути основним чинником розвитку сучасного молодого покоління. Важливість означених цілей підтверджуються низкою директивних документів, серед яких: «Закон України про освіту», Державна національна програма «Освіта», «Україна XXI століття», «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті» та інші.

Проблема духовних цінностей на різних історичних етапах, в контексті різних філософських і наукових парадигм осмислювалася як організація світобудови, соціального життя та існування суспільства як складного ієрархічного утворення, становлення, розвитку і соціалізації особистості тощо. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває формування духовних цінностей через ознайомлення з вокально-хоровим мистецтвом в системі освіти учнів початкових класів. Актуальність цієї роботи підсилена тим, що формування духовних цінностей молодших школярів досліджується нами під час вокально-хорового навчання духовних піснеспівів, коли учні початкових класів мають змогу глибше познайомитися з вокально-хоровим мистецтвом, давно відомим і дуже популярним, з оригінальними і високохудожніми традиціями співацького виконавства як в Україні, так і за кордоном.

Однією з форм залучення молодших школярів до духовних цінностей є навчання у недільних релігійних школах. Це дає можливість сформувати систему духовних цінностей, якою діти будуть керуватися упродовж усього

життя. Проблема формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання є особливо значущою для теорії та методики музичного навчання, оскільки в учнів даного життєвого періоду яскраво виражена потреба в емоційно-образному осягненні навколишнього світу, формується ставлення до церковного співу, пробуджується інтерес до нього, комплексно розвиваються музичні здібності, формуються навички та вміння сприймати і виконувати духовні твори. Однак, за результатами наших спостережень процесу вокально-хорового навчання молодших школярів у недільних школах, можна стверджувати, що традиційна форма викладання занять вокально-хорового співу однакова для учнів різних вікових категорій без урахування особливостей розвитку, що викликає певні труднощі в засвоєнні знань, умінь та навичок.

Аналіз робіт із музичної педагогіки свідчить про наявність наукового підґрунтя для вирішення проблеми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. Проблему цінностей розглядають у своїх наукових працях філософи (В. Андрущенко, О. Базалук, Ю. Богуцький, Ж. Безвершук, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, Л. Новохатько, Г. Пірог та ін.), питанням духовності особистості присвячені праці С. Анісімова, Л. Виготського, О. Вишневецького, В. Григорчук, І. Кучинської, Н. Маслової, В. Медушевського, Н. Под'якова, Е. Помиткіна, І. Сіданіч, О. Сухомлинської, Л. Хлебнікової, Г. Шевченко та ін., загальнопедагогічні та психологічні аспекти цього феномена розкриті в працях Л. Божович, В. Давидова, А. Запорожця, І. Зязюна, О. Ростовського, О. Рудницької, Б. Теплова, Г. Тарасова та ін.; розкриттю теорії та методики сучасної освіти присвячені праці: Е. Абдулліна, А. Болгарського, А. Козир, Т. Мартинюк, Г. Падалки, В. Орлова, О. Олексюк, Н. Сегеди, Т. Танько, В. Федоришина, О. Щолокової, Д. Юника та ін. Питання розвитку вокально-хорового мистецтва в історичному аспекті розглядають А. Кречківський, А. Лащенко, А. Мартинюк, І. Мітлицька, Л. Москальова, А. Новицький та ін. Проблема вокально-хорового навчання учнів початкових класів висвітлена в

наукових працях О. Апраксіної, Л. Гавриленко, І. Гадалової, Г. Стулової, Д. Огороднова та ін.; дидактичні та методичні питання навчання церковного співу – у працях Н. Брянського, І. Гарднера, М. Дилецького, О. Карасьова, В. Мартинова, В. Металлова, С. Миропольського, А. Сосновського, Д. Разумовського, П. Флоренського, К. Харламповича та ін. До духовної музики звертались українські композитори, які залучились до розвитку дитячого вокально-хорового мистецтва: М. Аркас, В. Барвінський, М. Березовський, Д. Бортнянський, М. Колеса, М. Лисенко, І. Нижанківський, К. Стеценко, Я. Степовий, М. Леонтович, С. Людкевич та ін., а також сучасні композитори Г. Гаврилець, Л. Дичко, І. Сахно, Б. Фільц та ін. Питання теорії та методики виконання духовного хорового співу висвітлюють у своїх працях В. Барвінський, Д. Болгарський, І. Гарднер, А. Гвоздецький, Н. Гуляницька, І. Кошміна, І. Сахно, А. Лашенко та ін.

Незважаючи на значну кількість робіт українських та зарубіжних дослідників, вивчення практичного досвіду педагогів та програмно-методичного забезпечення вокально-хорового навчання молодших школярів дали змогу виявити деякі проблеми в організації методики та змісту цього виду музично-педагогічної діяльності. Недостатня теоретична і методична розробка цієї теми негативно впливає на якість навчання і виховання молодого покоління в галузі музичної освіти, що породжує *суперечності*: між недостатнім рівнем усвідомлення молодшими школярами духовних цінностей і упровадженням їх через емоційно-образне сприйняття у процес вокально-хорового навчання; між низьким рівнем вокально-хорового розвитку учнів початкових класів і національними традиціями вокально-хорового співу в умовах недільних шкіл; між значною потребою в мотиваційній цілеспрямованості до формування духовних цінностей у дітей молодшого шкільного віку та недостатньою розробленістю методики вокально-хорового навчання.

Відсутність досліджень цього питання для вікової групи молодших школярів, необхідність розв'язання окреслених суперечностей актуалізує

теоретичне обґрунтування якісно нових підходів до змісту організаційного та методичного забезпечення формування духовних цінностей у молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, що й визначило вибір теми нашого дослідження: *«Методика формування духовних цінностей у молодших школярів в процесі вокально-хорового навчання»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри теорії та методики музичної освіти, хорового співу і диригування Інституту мистецтв Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 12 від 29.05.2014 року).

Мета дослідження – розробити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Об'єкт дослідження – процес вокально-хорового навчання учнів початкових класів на основі духовних піснеспівів.

Предмет дослідження – форми, методи і прийоми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначені такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній, навчально-методичній, музично-педагогічній літературі та практиці на сучасному етапі розвитку науки.
2. Уточнити поняття «духовні цінності молодших школярів», розробити компонентну структуру духовних цінностей молодших школярів.
3. Дослідити сутність, завдання, можливості вокально-хорового навчання, зокрема, церковного співу в формуванні духовних цінностей учнів початкових класів.

4. Визначити критерії, показники та рівні сформованості духовних цінностей учнів початкових класів.
5. Розробити педагогічні умови формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.
6. Визначити загальнопедагогічні та специфічні принципи формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.
7. Визначити етапи і методи формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять праці науковців: з філософії сучасної освіти (В. Андрущенко, С. Анісимов, З. Агацци, Л. Аза, О. Базалук, І. Зязюн, В. Луговий та ін.), з психології сучасної освіти (О. Леонт'єв, Е. Помиткін, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, П. Шавирта ін.), з питань розвитку інтеграції освіти України до європейського й світового освітнього простору та модернізації мистецької освіти в контексті європейських вимог (В. Андрущенко, В. Кремень та ін.), з питань формування духовних потреб та ціннісних орієнтацій особистості (І. Бех, О. Олексюк, Л. Ороновська, О. Сурова, О. Сухомлинська, Т. Тхоржевська та ін.), з проблем специфіки музичного сприймання та музичного мислення, сутності музичного змісту (Б. Асаф'єв, Н. Батюк, К. Кабриль, А. Комарова, Г. Коломієць, В. Медушевський, В. Процюк, О. Ростовський, О. Рудницька, М. Стасюк та ін.), з питань реформування змісту, форм, методів сучасної мистецької освіти (А. Болгарський, А. Кречківський, А. Лащенко, А. Козир, А. Мартинюк, Т. Мартинюк, О. Олексюк, В. Орлов, О. Отич, Г. Падалка, О. Рудницька та ін.), з вікової та педагогічної психології щодо проблем онтогенезу свідомості та вікових особливостей учнів молодшого шкільного віку (Л. Виготський, П. Гальперін, І. Герсамія, В. Зеньковський, О. Запорожець, В. Сластьонін, Г. Костюк, А. Малюков, Г. Тарасов, В. Давидов, А. Петровський, Б. Теплов та ін.), з теорії та методики музичної освіти (Е. Абдуллін, Ю. Алієв, О. Апраксина,

В. Багадуров, А. Болгарський, Т. Крижанівська, І. Левідов, Д. Огороднов, М. Осенєва, Г. Стулова, Т. Танько, О. Хоружа, В. Шарко, С. Уланова та ін.), з питань духовного хорового співу (Д. Болгарський, І. Гарднер, А. Гвоздецький, В. Іванов, І. Кошміна, Г. Печенкін, І. Сахно, та ін.), з методичних систем навчання гри на ДМІ (Е. Жак-Далькроз, К. Орф, З. Кодай, Р. Дверій, М. Космовська та ін.).

Для досягнення мети та виконання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**:

- *теоретичні*: аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури, нормативно-правових документів, дисертаційних робіт для визначення концептуальних положень досліджуваної проблеми; вивчення навчальних планів, програм, посібників, методичної літератури з метою виявлення чинників й особливостей з проблеми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання;

- *емпіричні*: діагностичні (індивідуальні та групові бесіди, опитування, анкетування, інтерв'ювання, тестування); спостережіння (цілеспрямоване педагогічне спостереження), педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), метод експертної оцінки, що дозволило діагностувати рівні сформованості духовних цінностей учнів початкових класів у процесі вокально-хорового навчання;

- *статистичні*: кількісна та якісна обробка та аналіз результатів дослідження і математичне опрацювання отриманих результатів дослідження, відображення їх у графічному вигляді (табличні форми, діаграми та рисунки), що забезпечило фіксацію результатів вимірювання та перевірку ефективності розробленої поетапної методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше*

- розроблено компонентну структуру духовних цінностей молодших школярів;

- визначено критерії і показники, рівні сформованості духовних цінностей молодших школярів;
- обґрунтовано принципи, педагогічні умови та поетапну методику формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання .

Уточнено зміст понять «духовні цінності молодших школярів», «виховний потенціал вокально-хорового навчання».

Подальшого розвитку набули: засоби комплексної діагностики сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання; шляхи удосконалення вокально-хорового навчання учнів початкових класів на основі національно-культурних традицій в умовах недільних шкіл.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його теоретичні висновки та експериментальні результати можуть бути використані: для оновлення змісту навчальних програм з вокально-хорового навчання учнів початкових класів у загальноосвітніх школах і позашкільних мистецьких навчальних закладах, для розробки методичних рекомендацій з формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в умовах недільних шкіл. Виділені специфічні педагогічні принципи, а також упроваджено нові форми і методи у навчальний процес, що дозволяє залучити учнів початкових класів до вокально-хорового навчання і значно підвищити рівень формування їх духовних цінностей. Система спеціально розроблених вокально-хорових вправ надає можливість ефективного розвитку вокально-хорових навичок і умінь, емоційного відгуку, уміння сприймати, виконувати духовні твори.

Результати та матеріали дослідження можуть використовуватися у підготовці підручників та посібників, а також у практичній роботі вихователів недільних та початкових спеціалізованих навчальних мистецьких закладів під час викладання вокально-хорових дисциплін: «Колективне

музикування», «Церковний спів», «Хоровий клас», «Сольфеджіо», вчителями музики загальноосвітніх шкіл у класній та позакласній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження доповідались і обговорювалися на міжнародних науково-практичних та науково-методичних конференціях: «Мистецька освіта у вимірах сучасності» (м. Київ, 2014 р.); «Традиции и современность. Диалог поколений» (м. Кишинев, 2014 р.); «Регіональні, культурні, мистецькі та освітні практики» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 2016 р.); «XII міжнародні педагогічно-мистецькі читання пам'яті професора О. П. Рудницької» (м. Київ, 2014 р.); «Мистецька освіта XXI століття: виклики сьогодення» (м. Кіровоград, 2016 р.); «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (м. Дрогобич, 2016 р.), «Педагогіка мистецтва та хореографії у контексті інтернаціоналізації професійної освіти» (м. Мелітополь, 2016 р.), «Міжнародні науково-практичні читання пам'яті Анатолія Авдієвського» (м. Київ, 2017 р.); на всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей» (м. Мелітополь, 2014 р.); «Інноваційні підходи до професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів» (м. Київ, 2014 р.); «Психолого-педагогічні умови розвитку педагогічної майстерності та професійного саморозвитку вчителів спеціалізованих навчальних закладів художньо-естетичного профілю» (м. Мала Білозерка, 2016 р.), «Освітньо-мистецькі горизонти України: теорія і практика» (м. Ніжин, 2016 р.), на засіданнях кафедри теорії та методики музичної освіти, хорового співу і диригування НПУ імені М. П. Драгоманова.

Результати дослідження було *впроваджено*: у навчальний процес Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 751 від 15.06.2016 р.), ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (довідка № 602 від 22.06.2016 р.), Мелітопольської школи мистецтв №2 (довідка № 01-07/166 від 3.10.2016 р.);

у недільній школі Свято-Троїцького храму (довідка № 631 від 1.09. 2016 р.), в недільних школах Запорізької і Мелітопольської єпархії (довідка № 356 від 1.04. 2016 р.); в Центрі дитячої та юнацької творчості (м. Мелітополь) (довідка № 199 від 25.10.2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладено в 12 одноосібних публікаціях автора, з яких 7 опубліковано у провідних фахових виданнях України з педагогіки, 2 – у зарубіжних виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається: зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (266 найменувань, з них – 9 іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінки, з них – 169 сторінок основного тексту. Робота містить 16 таблиць, 8 рисунків, що разом з додатками становить 47 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Історичні, філософські та психолого-педагогічні аспекти духовних цінностей молодших школярів

У сучасній науці все частіше порушуються питання духовних цінностей особистості. Їх актуальність пояснюється станом сучасного суспільства, що характеризується глибокою кризою духовності, яка охопила всі галузі життєдіяльності людини.

Духовні цінності мають великий вплив на формування особистості молодого покоління. По-перше, як складова світової культури, знання якої необхідне кожній освіченій людині. По-друге, як загальнолюдська цінність, що здатна зробити життя дитини щасливішим, сповненим розуму, порядності, спокою. Саме тому формування духовних цінностей кожної особистості складає загальну картину духовності суспільства, від якої значною мірою залежить основний вектор його соціокультурного, економічного та політичного розвитку.

Ми досліджуємо формування духовних цінностей молодших школярів під час вокально-хорового навчання духовних піснеспівів, коли учні початкових класів мають змогу глибше познайомитись з вокально-хоровим мистецтвом, давно відомим і дуже популярним, з оригінальними і високохудожніми традиціями співацького виконавства як в Україні, так і за кордоном. Незважаючи на посилену увагу до цієї проблеми українських та зарубіжних дослідників, досі залишаються мало досліджуваними питання змісту і методики цього виду музично-педагогічної діяльності.

Грунтовне теоретичне вивчення проблеми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, як і будь-якої іншої, передбачає з'ясування історії її становлення у сфері наукового знання, висвітлення підходів до вивчення та визначення сутності й змістового наповнення. Виконання поставлених завдань передбачає розкриття філософського, психологічного та педагогічного аспектів досліджуваного явища. А тому, щоб глибше зрозуміти *духовні цінності молодших школярів*, необхідно звернутися до першоджерел їх формування та до їх теоретичного трактування.

У сучасній науковій літературі *цінність* – це будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства. Цінністю для людини є те, що вона вважає найбільш значущим або те, що вона вважає для себе благом [83; 225; 226; 227].

У енциклопедичному словнику поняття «цінність» визначається як символ ядра особистості, світоглядної основи усіх сфер життєдіяльності людини; сенсу всього життя; рис дійсної чи уявної реальності, які прагнуть втілити в життя, основ підсвідомості, мотивів, намірів та вчинків індивіда; перспективних стратегічних життєвих цілей, завдань; головного чинника, що визначає моральні засади та принципи поведінки індивіда, етносу, суспільства; Віри, Надії, Любові; праці, молитви, творчості; служіння Богові й Україні; покаєння, стягання благодаті Духа Святого, прагнення до святості, Добра, Краси, богопізнання, істинної віри, космічної цілісної свідомості; дотримання десяти заповідей Бога та дев'яти заповідей блаженства. Цінності є системою ідеалів, фундаментальних понять і цілей, якими живе особистість, суспільство в цілому. Цінності втілюються в різних формах культури (філософія, мова, література, мистецтво, релігія, звичаї, обряди, народна символіка тощо) [68, с. 850].

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій знайшла висвітлення у науковій літературі. Вона розглядалася у філософії (С. Анісимов, В. Василенко, А. Здравомислов, В. Тугаринов, Т. Троїцька та ін.) психології

(В. Асєєв, О. Леонтьєв, Е. Помиткін, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе та ін.), соціально-педагогічних дослідженнях (Т. Ахаян, М. Козакіна, Л. Москальова, Ю. Пелєх, М. Яницький та інші) у працях відомих суспільствознавців, а саме: Л. Альтюссер, В. Василенко, Л. Виготський, П. Вільямс, М. Гуревич, О. Дробницький, Ф. Конверт, М. Лоський, А. Маслоу, К. Мангейм, Ф. Ніцше, Р. Перрі, М. Рокіч, В. Тугаринов, М. Штірнер, Й. Шумпетер, та ін. Такі дослідники, як: Б. Братусь, М. Гайдеггер, Г. Залеський, Ф. Знавецький, О. Золотухіна-Аболіна, М. Каган, К. Кастанеді, К. Клаксон, Д. Леонтьєв, А. Ручка, У. Томас, В. Франк, Д. Юм та інші пропонували свої концепції та визначення цінностей. Аналіз проблеми цінностей представлено у працях сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема М. Алексєєвої, І. Бичка, Г. Головних, П. Гнатенка, В. Табачковського, В. Шубіна, В. Ядова, К. Гайдукевич, Н. Костенко, Є. Подольської, О. Плахотнюк; до аксіологічної проблематики цінностей звертаються П. Алексєєв, В. Андрущенко, А. Кавалеров, О. Панін та інші [249, с. 50].

У широкому розумінні *духовність* – це стрижень, фундамент внутрішнього світу людини, творча спрямованість, насага людини; певний тип сприйняття: триєдиність ставлення до абсолюту, до світу природи, суспільства, до інших людей та до самого себе, як творчої спрямованості, як розвиток інтелігентності і добропорядності [39, с. 62-64].

Проблема духовності була і є предметом досліджень філософів, культурологів, соціологів та інших учених. Сучасні вчені по-різному розглядають поняття «духовність», а саме: як фундаменту внутрішнього світу людини, що втілює найкращі взірці людської поведінки [197, с. 134], дотримання і утвердження у житті вищих моральних законів [141, с. 11], сприйняття ідеї Бога [252; 260]. Вивчення проблеми формування духовності людини науковці відносять до складного психологічного процесу, пов'язаного з розвитком і становленням внутрішнього світу особистості. У своїх дослідженнях Г. Шевченко зазначає, що «духовність є найвищою сходиною в системі людських якостей, де панують совість, честь, гідність,

свобода, милосердя, гуманізм, душевність, сердечність, працелюбство, творчість за законами краси» [240, с. 242–250].

Сучасний розвиток філософської та психологічної галузі знання про духовність особистості безпосередньо пов'язаними з теоретичними здобутками вітчизняної філософсько-естетичної думки, в яких розробляються проблеми естетики, питання онтології та гносеології мистецтва, феномену естетичного. Це роботи Т. Андрущенко, В. Бодака, І. Беха, Е. Поміткина, О. Олексюк, Н. Жукової та ін. Так, для особистісно зорієнтованої мистецької освіти науково значимою стає концепція формування духовності людини через активізацію емоційно-почуттєвого ставлення до світу, розроблена О. Олексюк [158]. У вітчизняній психології проблема духовності висвітлена у працях: Л. Божович, Л. Виготського, О. Зеліченка, О. Леонтьєва, Е. Поміткина, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе, Ж. Юзвак та ін.[28; 38; 72; 113; 175; 188; 221; 248]; у класиків педагогіки – В. Зеньковського, М. Драгоманова, С. Миропольського, К. Ушинського, що розкривають сутність духовності, духовної діяльності людини, складають підґрунтя для вивчення психологічних механізмів формування духовних цінностей молоді [73; 63; 144; 223].

Геніальний філософ Г. Сковорода писав: «Людина народжується двічі: фізично й духовно. Біля духовної колиски стоять духовні наставники – спочатку родина, а потім вчитель, який стає дитині другим батьком, матір'ю, бо прищеплює її душі високі моральні якості віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, свого роду, народу, держави». Духовне народження Г.Сковорода вважав істинним, оскільки «людина осягає божественне в собі, а зародки її духовності є в серці від народження, але вони не одразу усвідомлюються, бо їй протистоять могутні сили темної тілесності» [200, с. 144-154].

Німецький педагог Фрідріх Фребель вважав, що у природі дитини з самого народження закладені чотири інстинкти, або прагнення: інстинкти пізнання, діяльності, художній і релігійний. «Людина з раннього дитинства,

хоча і в незрозумілому передчутті, усвідомлює своє походження з Божественного, з Бога, і це передчуття, те, що набагато менше, ніж туманна свідомість, має бути виявлено, посилено, виховане в дитині, а потім вже доведене і прояснене до свідомості» – писав Ф.Фребель [229, с. 59].

Звичайно, при розгляді історичного аспекту аксіологічної проблематики для більш адекватного аналізу слід звернутися до розвитку філософської думки в Україні, адже тут до проблеми духовності молодого покоління зверталися неодноразово. У філософських і педагогічних працях І. Вишневського, Г. Ващенко, М. Драгоманова, Г. Сковороди та багатьох інших духовність особистості визначені як загальнолюдські та національні цінності, моральні закони творення добра і боротьби зі злом, за побудову справедливого ладу, виплеканого на любові і красі [34] про вищі цінності, в основі яких є любов до ближнього, за якими мають поціновуватися міжлюдські та міжнаціональні взаємини [40; 34; 92; 200].

Отже, теоретичний аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури з проблем духовності особистості дає підстави для висновку, що формування духовності людини здебільшого розглядається як інтегративна якість особистості, яка проявляється у моральній поведінці, у естетичному ставленні до навколишнього світу, у прагненні до пізнання предметів та явищ дійсності, у потребі самоздійснення.

Під духовністю ми розуміємо звернення людини до вищих цінностей, самовдосконалення, наближення до ідеалу. Характерними рисами духовно-моральної людини є урівноваженість, цілісність, щирість, гармонія з самим собою і світом. Вона здатна визначати життєві пріоритети і цінності, підпорядковуючи їм свої вчинки та поведінку. У людини з'являється бажання любити і віддавати людям добро, знання, творчість. Особистість проявляє себе через творчість не як споживач, а як творець культурних цінностей. Це потребує високої самодисципліни і вимогливості до самого себе.

Враховуючи це зазначимо, що *духовна цінність* – це цінність, що має зв'язок із внутрішнім психологічним життям людини, те, що ми високо цінуємо, а саме: повагу до культури, мистецтва; істину; свободу вибору; життя за законами добра. На їх основі мають розвиватися українська педагогіка і мистецтво, філософія і наука. У формуванні духовних цінностей молодого покоління важливу роль відіграє не тільки соціальне, а й родинне середовище.

Новий підхід до духовних цінностей формується у християнській традиції. Вся християнська система цінностей має теїстично-об'єктивістський характер, тобто її джерелом є Бог, який визначає зміст цінностей, незалежних від суб'єктивізму людини. Бог – це основа вищих об'єктивно-теїстичних цінностей: Любові, Добра, Краси, Істини, Життя, Розума, Буття. Всі інші цінності людського особистого і суспільного життя, згідно із вченням християнства, мають бути реалізовані як складові любові, силою любові і задля любові.

Доречно підкреслити, що моральними канонами і взірцями християнських цінностей є десять християнських заповідей, які визначаються тим, що вони дані нам Господом як духовні закони, виконання яких дасть спасіння і життя вічне. Однак християнські цінності не обмежуються тільки євангельськими заповідями і моральними правилами. Вони становлять цілу систему, вершиною якої є ідеал добра, що спонукає людину до милосердя, правди, справедливості, визнання людської гідності, облагороджує людські стосунки, удосконалює та гармонізує їх.

У системі християнських цінностей найважливіше місце посідає вчення про унікальність людини як безсмертної, духовної істоти, що людина є «образ і подоба Божа, для якої Бог створив світ, вона - вінець творіння...Серед усього раніш створеного не було більш цінного, ніж людина... Вона достойніша і величніша понад усе. І не тільки достойніша, але і стоїть над всім створеним», підкреслює болгарський богослов IX століття Іоанн Екзарх у своєму творі «Шестиднєв». Перевага Людини над

усім сущим пояснюється тим, що природа її складається з душі та тіла. Якщо через тіло Людина пов'язана з матеріальним світом, то душею вона пов'язана зі світом духовним, надчуттєвим. Людина має, крім прагнень та переживань, потреби вищі, духовні. Це з особливою виразністю позначається на творчості людини. Причому діяльність людини не обмежується лише матеріальними речами, вона творить цінності, що підносять її над світом матеріальним. Це, перш за все, творчість в галузі науки і мистецтва. Про колосальні творчі здібності людини, завдяки яким вона, за Словом Божим, справді стає володарем природи, з особливою переконливістю свідчать досягнення сучасної науки [196, с. 21].

На цьому шляху Слово Боже закликає до всебічного духовного вдосконалення. Не можна лишити поза увагою і важливу складову системи християнських цінностей – соборний духовний досвід Церкви, відображений у богослужбових текстах, творах святих отців і житіях святих. Отже, незаперечна істина в тому, що християнські цінності заповідані Богом і не існує більших цінностей для християн, як власне Трійдиний Бог, Святе Письмо і християнська Церква з її таїнствами.

Саме на християнських цінностях будується творчість видатних українських письменників, філософів, педагогів, громадських діячів: Х. Алчевської, Г. Ващенка, Л. Виговського, О. Вишневського, Л. Глібова, Б. Грінченка, П. Драгоманова, О. Духнович, М. Костомарова, С. Русової, Г. Сковороди, О. Сухомлинської, К. Ушинського, П. Юркевича; композиторів М. Вербицького, В. Верховинеця, І. Воробкевича, П. Демуцького, П. Козицького, Ф. Колесси, О. Кошиця, М. Леонтовича, М. Лисенка, С. Людкевича, Л. Ревуцького, Я. Степового, К. Стеценко та багатьох інших.

Нас цікавить думка О. Вишневського, який розглядає християнські цінності як головний чинник у сучасному навчанні молодого покоління, вважаючи, що природна схильність української душі до християнства в майбутньому неминуче призведе нас до нормального й цивілізованого

викладання основ релігії, як це робиться в європейських державах. Він наголошує на двох найважливіших цінностях – ідеології державності та служінні Богові й Україні. Абсолютні, вічні цінності: Віра, Надія, Любов, Гідність [40]. За О. Сухомлинською, «християнські цінності є раціональною сферою, складовими гуманітарної культури, гуманістичними постулатами, значення і суть яких розкривається завдяки виховному впливу на духовний світ дитини через почуттєво - емоційну сферу» [213, с. 13-18].

На думку Г. Пірог, християнські цінності – це «цінності, які об'єднують сприйняття і переживання реальності, що мотивує й орієнтує поведінку людини» [171, с. 52]. Авторка визначає особливості християнських цінностей на духовному, особистісному, соціальному рівнях функціонування. На духовному рівні функціонування вплив християнських цінностей пов'язаний з їхньою морально-етичною зумовленістю, тому вони претендують на роль регулятора поведінки людини, пропонуючи їй норми і критерії оцінок, заснованих на засадах богоцентризму і християнської любові. На особистісному рівні специфіка християнської ціннісної орієнтації розкривається в понятті «внутрішньої людини», що відображає особливості християнського світогляду і світовідчуття. Християнська аксіологія дає крім розуміння місця й значення життя людини, високу інтенсивність емоційних переживань та можливість реалізації її поведінки. На соціальному рівні християнські цінності впливають на соціальну структуру, динаміку і мотивацію соціальної поведінки людей, наповнюють її змістом і визначають напрямок. При цьому християнські цінності беруть участь у процесах взаємодії релігії з різноманітними сферами соціального життя. Вони забезпечують процеси наступності розвитку української культури, визначають ставлення до культурних цінностей [171, с. 51-54].

У процесі історичного розвитку християнські цінності поєднувалися з іншими спорідненими смислами, наприклад, з моральними цінностями певного народу, його звичаями і традиціями, створювали ціннісний світ сім'ї, стосунків дітей, батьків. Потім християнські цінності перестали прямо

ототожнюватися з християнством як релігією і сприймалися як універсальні моральні та духовні цінності абсолютного загальнолюдського характеру. Так, О. Базалук визначає загальнолюдські цінності, як «вічність – обставина, що людина залишається після смерті у пам'яті людей; особистісну духовність, самоствердження, самовдосконалення; постійний пошук сенсу життя, позамежна цілеспрямованість, прагнення вийти за рамки буденщини; совість, благоговіння до Бога, світу, ближнього; відчуття вини, покаяння; співчуття, милосердя; національну та наднаціональну самосвідомість» [19, с. 33]. Зараз вони є невід'ємною частиною сучасної культури і впливають на життя кожної людини і суспільства в цілому, незалежно від того, яку світоглядну позицію відстоюють їхні носії – світську чи релігійну. Тому можемо вважати тотожними поняття релігійні та християнські цінності. Як бачимо, на сучасному етапі поняття «християнські цінності» наближається до поняття «загальнолюдські цінності» [220, с. 373].

Таким чином, *християнські цінності* – це цінності, що становлять основу традицій, культури і менталітету певного народу, зміст яких суттєво впливає на духовність особистості і являється важливішою складовою формування духовних цінностей людини.

Сучасні вчені, по-різному розглядаючи поняття духовних цінностей, прагнуть дослідити прояви її у повсякденному житті, у творчості людини, а також виділити чинники, що сприяють формуванню світогляду, моральності, етичного ідеалу та естетичного досвіду. Розмежування духовних цінностей вчені проводять за певними критеріями. Л. Аза поділяє їх на: *предметні та суб'єктні цінності*. Причому вважає, що «перші виступають як об'єкти (предмети, потреби у вигляді прагнень і пріоритетів), а другі – як відображення цього відношення, як інтереси й потреби, перекладені на мову ідеального та явного». На думку вченого, «предметні цінності виступають об'єктом оцінки, а суб'єктні – її критерієм» [5].

Під час класифікації суб'єктних цінностей треба також враховувати й те, кому належать відповідні ціннісні уявлення. З цих позицій З. Агацці

виділяє «ціннісні уявлення: а) людства в цілому; б) конкретних суспільних систем, соціальних прошарків, малих груп; в) особистості». При цьому він зазначає, що «кожен суб'єкт наповнює їх певним ціннісним смислом» [4, с. 66].

У дослідженні Г. Костюк визначає важливі функції духовних цінностей: консолідуючу, інтегративну, комунікативну, естетичну, морально-етичну, символічну. Так, консолідуюча функція духовних цінностей спрямована на становлення етнічної спільноти та розвиток історичної пам'яті народу. Інтегративна функція виявляється у збереженні і відродженні національних святинь, передання їх наступним поколінням. Комунікативна функція трактується як одна з найголовніших функцій духовних цінностей, що особливо актуально для поліетнічних держав з багатонаціональним населенням. Морально-етична функція пов'язана з комплексом морально-етичних норм, які ґрунтуються на традиціях національної культури та гармонізують відносини між поколіннями, жінками і чоловіками, дітьми і дорослими. Символічна функція означає шанування національних символів (прапора, гімну та ін.) Естетична функція духовних цінностей вбачається у формуванні національного ідеалу краси, гармонії, довершеності, що властиві кожному народу і виявляються у житті, мистецтві, побуті, стилях національного одягу тощо [101, с. 172].

Підсумовуючи вище сказане, доходимо висновку, що у процесі історичного розвитку загальнолюдські цінності набули інтегрованого характеру і увійшли до культури як духовні цінності. Духовні цінності є більш широким універсальним поняттям на відміну від християнських. Адже, християнські цінності є важливою складовою загальнолюдських цінностей і духовних цінностей. Найвищою цінністю у християнських цінностях є Бог, а в духовних цінностях – внутрішній світ особистості.

Сучасні дослідження проблеми духовних цінностей та їх формування у молодого покоління проводяться в Україні в різних напрямках. Науковий пошук українських педагогів спрямовується і на християнські традиції, і до

зв'язків з естетичним вихованням, і до класичної педагогічної спадщини (С. Русова, В. Сухомлинський), і до природи як засобу формування духовних цінностей тощо. Відомий сучасний український педагог та психолог І. Бех під духовними цінностями особистості розуміє «існування людини за законами Істини, Добра і Краси» Особливого значення автор надає принципам відбору методів розвитку особистості, коли акцент робиться на взаємній повазі, розумінні, любові і співтворчості вихованця і вихователя; заохочення дітей до відповідей, які хотіли б почути від них; схвалення дитини з боку дорослого, якого вона найбільш любить та поважає; надання дитині свободи вираження думок, почуттів та ін. [24].

Досліджуючи особливості психічного розвитку молодших школярів М. Подд'яков зазначає: «Творча дитина, творча особистість – це результат всього способу життя молодшого школяра, а результат його спілкування з дорослим – результат його власної активності» [173, с. 12]. Нам видається така постановка питання дуже плідною і перспективною. Адже одним з проявів духовності дитини, на нашу думку, є творче ставлення до праці, до природи, до мистецтва, взагалі до світу.

Отже, мета формування духовних цінностей в учнів початкових класів, полягає в тому, щоб діти не тільки будували свою діяльність (вчинки, дії, поведінку) і в сьогоденні, і в майбутньому за законами добра, честі, людяності, а й мали стійкий імунітет до усіх негараздів нашого життя. Необхідно створити відповідні умови для одухотворення інтелектуальних, моральних та естетичних цінностей, для трансформації знань у свідомість і підсвідомість дитини. З позиції нашого дослідження ми розглядаємо молодший шкільний вік як сенситивний період, коли закладаються основи формування духовності, духовних почуттів, духовних цінностей, значення і суть яких розкриваються завдяки виховному впливу на духовний світ дитини через почуттєво-емоційну сферу.

Одним із важливих чинників у формуванні духовних цінностей особистості відіграє мистецтво, яке є результатом духовної діяльності людини.

С. Мамонтов відзначав, що духовні прояви мистецтва впливають, перш за все, на розвиток і удосконалення духовного стану людини, на зміни у сфері суспільної та індивідуальної свідомості [119, с. 12].

Мистецтвознавець М. Каган підкреслював: «Мистецтво ... стало потужним засобом виховання. І стало їм саме тому, що мета художника – не повідомляти читачеві, глядачеві, слухачеві якісь істини, і не намагатися його повчати, а встановлювати з ним уявне спілкування і тим самим залучати його до своїх цінностей – до своїх ідеалів, прагнень, моральних принципів, політичних переконань, естетичних переживань. Завдяки цьому мистецтво – усвідомлюємо ми це чи ні, хочемо ми цього чи не хочемо – є засобом цілісного виховання духовного світу особистості – не одного тільки її естетичного виховання, як часто стверджують теоретики, а саме всебічного формування морально-політичного змісту людської психіки» [80, с. 169]. Тому саме мистецтво, а значить і музика, має величезні можливості формування духовного світу людини, її моральності, світогляду, релігійності, ідейності, політичних переконань, соціальних умінь.

Виходячи з цього, музика стає однією із найважливіших духовних цінностей. Музика, як почуттєве мистецтво, відразу починає реагувати на емоційну і духовну складову життя людини.

Дослідниця Г. Коломієць стверджує, що «музика як екзистенційний вимір особистісного буття людини постає глибокодуховним процесом, що виховує в ній найкращі риси: почуття прекрасного, гуманність, любов до ближнього» [94, с. 11].

Музика має сприяти гармонізації стосунків людини і природи, людини і всесвіту, внутрішнього і зовнішнього простору людського самовибудовування. Так, цінність музики полягає у її значенні в житті людини, у міжособистісних стосунках. Місце музики, на наш погляд, у

системі цінностей, які не обмежуються світом Краси, а несуть ідеали Добра та Істини. Б. Асаф'єв у роботі «Цінності музики» зазначав, що «музика – це не лише відображення реальної дійсності нашого життя і переживань, а і відображення «картини світу». Через пізнання становлення музичного процесу він убачав можливість наблизитися до розуміння оформленого світоустрою, оскільки «процес звукового становлення сам по собі і є відображення «картини світу», а саму музику, як діяльність, він вважав світосприйняттям» [16, с. 31].

Дослідники поняття «філософія музики» розглядають такі питання, як музика і світ людини (світ культури), природа музики, специфіка її змісту і форми, спосіб існування музичного твору. З цим поняттям пов'язані такі глобальні категорії, як «Світ», «Всесвіт», «Людина», «Буття», «Свідомість», «Прекрасне». У зв'язку з цим ми виділяємо світоглядну, етичну та естетичну цінності музики в контексті сучасної філософської антропології, з аксіологічною основою [94, с. 12].

Історико-філософський аналіз проблеми доводить, що на всіх етапах розвитку людського суспільства музика, музичне виховання, музична культура були суттєвою складовою духовного розвитку особистості. Упродовж усієї історії розвитку культури людства музичне мистецтво було засібом художнього, естетичного, духовного виховання особистості, і вплив на індивіда вивчався філософами, педагогами, музикантами, соціальними реформаторами всіх часів. Передусім їх цікавили питання, як за допомогою музичного мистецтва можна впливати на душу молодшої людини, виховувати її шляхетною, чуттєвою та діяльною.

На долю вокально-хорового мистецтва історично завжди припадала місія об'єднання нації, духовного згуртування народу в процесі творчого самовираження і водночас збереження індивідуальності, неповторності особистості за умов колективної організації, практичної організації праці. Вплив вокально-хорового мистецтва на духовний розвиток особистості доведений ще філософами античної доби.

В античному філософському пізнанні була визначена цінність музики та її вплив на духовний розвиток людини за допомогою ритму, ладу, мелодії. В естетичних поглядах того часу підкреслювалось, що музика супроводжує людину протягом усього життя і має велике виховне значення для розвитку духовності особистості. Так, Піфагор уперше розкрив сутність музики космосу, він пізнав статус музики як елітарної духовної діяльності. У творах Платона обґрунтована ідея виховання досконалої людини, яка гармонійно поєднує у собі фізичну (зовнішню) і духовну (внутрішню) красу. Ставлення до вокально-хорового співу у той час було як до науки, що не поступалася за вагомістю медицині. Наприклад, у Стародавньому Єгипті за допомогою вокально-хорового співу лікували від безсоння, а у Стародавній Греції рекомендували спів при лікуванні душевних хвороб. Розглядаючи вокально-хоровий спів як важливий виховний засіб, Платон Афінівський називав його «гімнастикою душі», який відповідає високим моральним еталонам і формує загальнолюдські цінності. Усвідомлюючи важливість навчання вокально-хорового співу, який, за словами Платона Афінівського є «божественне і небесне заняття, що укріплює все добре та шляхетне в людині», давні греки вважали його одним з елементів освіти, а слово «неосвічений» трактували як «той, що не вміє співати в хорі» [127, с. 11].

Аристотель також вважав музику основним засобом духовно-морального виховання дітей. На його думку, музика впливає на людську психіку і етику, на моральні якості людини. На думку Аристотеля, людям необхідно відчувати сильні переживання, «адже почуття, які сильно впливають на душу, переживають усі люди, різниця лише у їх ступені» і до «ентузіастичного збудження» схильні деякі люди «під впливом релігійних піснеспівів, коли ці піснеспіви збуджуючи впливають на душу і приносять ніби зцілення і очищення. Те ж саме неминуче відчують і схильні до жалю, страху і взагалі до будь-якого роду переживань - усі такі люди знаходять певне очищення і полегшення, пов'язане із задоволенням» [13, с. 620].

У давньому Китаї музика вважалась одним із кращих засобів перевиховання людей і змінювання звичаїв. Відомий давньокитайський мудрець Конфуцій надавав великого значення музиці як обов'язковій самостійній навчальній дисципліні. «Починай освіту з поезії, закріплюй її церемоніями і завершуй музикою... Якщо хочете дізнатися, як країна керується і яка її моральність, прислухайтеся до її музики», – писав Конфуцій [98, с. 1].

Саме через спів людство впливало на формування душі людини, на її емоційно-чуттєву сферу, на світосприймання. На відміну від античної культури, у середньовічній Європі музика сприймалася, перш за все, як наука, а не як мистецтво в сучасному значенні цих понять, причому функції музики обмежувалися лише її релігійно-моральним впливом. У більшості музичних трактатів середньовічної естетики часто знаходимо твердження про здатність музики «виховувати натури, пом'якшувати характери, відвертати від поганих пристрастей» [244, с. 78-79]. «Ніщо так не звеличує і не окрилює душу, не підносить її над землею, не позбавляє від уз тіла, не надихає до роздумів, не викликає байдужість до житейського, як злагоджений спів і струнка божественна пісня», – читаємо в бесіді того часу святого Іоанна Златоуста [195, с. 127].

Ідея самоцінності людської особистості, проголошеної в епоху Відродження, призвела до того, що музика перестала використовуватися у виключно гедоністичних цілях (заради розваги, задоволення або відпочинку). На думку Дж. Царліно, музику людина повинна вивчати, перш за все, для того, щоб «коли вона знаходиться на дозвіллі і вільна від повсякденних занять, вона могла б провести час добродійно» [235, с. 421].

В епоху Просвітництва краса вважалася сутністю доброти, а людина – творцем власної долі. Тому музичне мистецтво було проголошено засобом виховання, в якому не може бути примусу, а метою естетичного виховання і навчання стала побудова гармонійного суспільства.

Зважаючи на те, що у сучасному культурному просторі України зберігається тенденція до популяризації духовної музичної культури, вокально-хоровий спів набуває особливого значення як засіб, що сприяє трансляції національних традицій, орієнтацій, духовних цінностей.

Розглядаючи духовні музичні орієнтації давнини і сучасності, не можна обминути феномен української вокально-хорової культури, яка веде свій відлік з тих часів, коли хорова творчість і виконавство існували в синкретичній єдності. Відомий український хорознавець Анатолій Лашенко пише: «Вокально-хоровий спів на Україні завжди посідав важливе місце у формуванні духовного світу людини – завдяки своїй демократичності й доступності, ефективності естетичного впливу, зумовленого глибокою змістовністю і національною самобутністю» [6, с. 171].

Одним із ефективних засобів формування духовних цінностей дітей молодшого віку є навчання церковного співу, який втілює в собі загальнолюдські цінності, несе яскраво виражену естетичну спрямованість. «Церковний спів відкриває дітям світ музичного мистецтва і робить доступним розуміння його краси» [206, с. 5]. О. Вишневський зазначає: «У нашій виховній традиції могутнім засобом естетичного виховання завжди був хоровий спів, особливо в церквах...» [40, с. 306].

Про вплив церковної музики на внутрішній світ людини писав і Н. Соловйов: «Церковний спів виробляє саме благотворний вплив на нашу душу. Він дає відповідний настрій всій нашій діяльності, глибоко проникає в наше серце і приводить в гармонію наші сили» [102, с. 231-232].

Український церковний спів – це унікальне явище не лише в історії національної культури, а й у загальноєвропейському масштабі. Як вважають музикознавці [21; 54; 99; 106; 110; 222] саме з традицією навчання церковного співу, що пройшла багатовіковий шлях, пов'язані історичні уявлення про вокальну обдарованість українського народу [253].

Важливу роль у формуванні духовних цінностей молодого покоління відіграли традиційні, створені в Україні, перші недільні школи, де навчали

церковного співу. Так, яскравою сторінкою в історії навчання церковного співу стала перша в Україні вища школа – Острозька академія. Тоді ж в Острозі виник відомий серед східнослов'янських народів так званий «острозький наспів», попередник «київського», – вважає дослідник хорового мистецтва Я. Михайлюк [148].

У поширенні духовних цінностей молодого покоління важливу роль відіграли братські школи, засновані в Україні у XVI-XVII ст., навчання в яких було засновано на демократичних і гуманістичних принципах [41;198]. З самого початку свого існування братства, закладаючи школи, відразу ж запроваджували в них церковний спів, як самостійний та один з чільних предметів викладання та вивчення. На основі вивчення архівних документів дослідник Л. Вовк стверджує, що «відповідно до потреб православ'я, у братських школах викладалися «сім вільних мистецтв», до яких входила музика, а також достеменно вивчався духовний спів» [41, с. 66].

Просвітницькі ідеї гуманістів реалізовувались у підготовці друкованих книг, що сприяло піднесенню грамотності, зокрема, музичної, та залученню до участі в освітньому процесі дітей із народу. Першими півчими книгами в Україні були «Осьмогласник», «Псалтир», «Часослов», що мали унікальне просвітницьке значення. В історію розвитку церковного співу братські школи увійшли викладанням «мусікії», тобто співу з нот та музичної грамоти. Музичні заняття у школах сприяли емоційно-свідомому осягненню творів, їх адекватному розумінню й творчій виконавчій інтерпретації. Церковний хоровий спів входив до шкільних програм і вивчався як навчальний предмет, поряд з арифметикою і церковно-слов'янською мовою. Вироблення вокально-хорових навичок, що дозволяло співати в церковному хорі, було метою масової музичної освіти. Як зазначає П. Гайдай, спів молитов, духовних пісень, знання гласів мислилося як «допоміжний засіб морально-релігійного виховання» [48, с. 103-104].

Видатний теоретик партесного співу, педагог, автор першого вітчизняного підручника з теорії музики та контрапункту – «Граматика

мусікійського співу», М. Дилецький надавав перевагу наочним методам навчання (спів по руці; рекомендував використовувати навчальні таблиці, посібники); методам імпровізації (мислення, образне сприймання, музикальний слух, відчуття ритму, творча активність особистості). Педагог потребує розуміння змісту піснеспіву і виразного виконання; спонукає вчителів покладатися не на силу голосу, а знаходити міру його («міру гласу»), зацікавлювати дітей, спираючись на їхню свідомість [62].

Ці історичні факти дають нам уявлення про те, як видатні педагоги того часу починали поступово досліджувати навчальний процес вокально-хорового співу і формувати основні методичні та практичні рекомендації.

Традиція навчання церковного співу із братських шкіл згодом поширилася й на інші заклади освіти. Важливу роль у розвитку освіти в Україні і навчанні церковного співу відіграла Києво-Могилянська академія. На уроках музики студенти розучували хорові твори релігійного спрямування, набували навичок гри на музичних інструментах. До репертуару входили не тільки хорові церковні твори, але і обробки українських народних пісень. Партесний спів сприяв формуванню навичок чистоти інтонування, розвитку гармонійного та мелодійного слуху [78].

Про духовну школу, створену видатним українським діячем православної церкви митрополитом Д. Ростовським, в якій церковний спів, як окрема дисципліна посідав належне місце у навчальній програмі школи, дослідник В. Іванов пише: «Ця школа вирізнялася прекрасною організацією навчального процесу і широкою програмою фахової підготовки. Найголовнішим було упровадження кращого досвіду українських музичних педагогів у практичну діяльність закладу, про що свідчить «Учебник граматик» [76, с. 89].

Відомим осередком спеціальної музичної освіти була Глухівська музична школа, де упродовж кількох десятиріч років навчали дітей церковного співу, гри на бандурі, сопілці, скрипці, гусях, віолончелі, духових інструментах (флейта, кларнет, фагот, валторна, труба, тромбон), а

також програма школи передбачала хореографічні заняття. У Глухівській музичній школі було зроблено перші практичні кроки на шляху до створення нового типу художньо-виконавського закладу, який за характером своєї діяльності наближався до школи мистецтв, єдиної в Україні. Заслуговує на увагу відкриття у Глухові спеціальної школи півчих, яких навчали багатоголосного (партесного) співу. Традиції Глухівської школи мали благотворний вплив на композиторську, виконавську та педагогічну діяльність видатних представників української музичної культури – М. Березовського, Д. Бортнянського, О. Брежинського, Г. Головні, К. Коченовського, Ф. Нечая, М. Полторацького, Н. Шолупіні, Ф. Яворинського, які «значно поглибили вплив музики на формування особистості, зокрема орієнтуючись як на загальнолюдські цінності, так і на формування особистості з позицій українського менталітету» [243, с. 94-95].

В історії української музичної культури Глухівська школа півчих та інструментальної музики відіграла важливу мистецьку роль, ставши своєрідним педагогічно-освітницьким центром. У своєму дослідженні Л. Кияновська зазначає: «Стрімкий злет Глухівської школи за недовгий період її існування став можливим завдяки надзвичайно розвинутій культурі України того часу, зокрема завдяки прекрасним традиціям початкової музичної освіти у церковно-приходських школах, вродженій музикальності народу» [85, с. 127].

Цілком імовірно, що в цей час зростає кількість козацьких шкіл, які було відкрито з ініціативи Б. Хмельницького при кобзарських цехах. Архівні та інші джерела показують, що церковний спів сприяв формуванню духовних цінностей таких, як: вболівання за загальну справу; милосердя, любов до ближнього; віра в Бога; відданість Батьківщині [142; 233].

Упродовж історичного розвитку церковний хоровий спів в Україні був явищем типовим не лише для українських міст, а й для сільських місцевостей, де людей духовно об'єднувала християнська віра. Вона великою мірою пов'язувалася з традиціями церковних обрядів і, звичайно, з

церковним хоровим співом. Про церковний спів на селі згадував арабський мандрівник Павло Алепський, котрий писав: «Повсюди в Україні діти й дорослі знають церковні наспіви, а священники вчать цієї науки сиріт» [7, с. 25].

Певний інтерес щодо розвитку церковного співу в Україні являє досвід школи у Запорізькій Січі. Церковний спів у Січі зазнавав впливу традицій Києво-Межигірського монастиря. Про широку популярність гуртового співу, який стоїть біля витоків хорового мистецтва, свідчить чисельна кількість козацьких пісень, що збереглися до сьогодні у народній творчості і становлять вагомий вплив на формування духовних цінностей та традицій молодого покоління на Запоріжжі. Вони відзначаються багатством ідейного змісту, емоційною наснаженістю, розспівним мелосом, високою художністю. Виконання козацьких пісень гуртом впливало на розвиток їх інтонаційного діапазону, на стилістику, діалогічність, збагачення драматургічної форми.

Історичні матеріали про навчання дітей у школі запорізького козацтва засвідчують серйозну постановку в ній освітянської справи, що надавало їй рангу справжньої професійної установи й авторитетної культурно-просвітницької організації. Тут були закладені досить міцні мистецькі традиції, що сприяли формуванню духовних цінностей у дітей. Дослідник історії запорізького козацтва, археолог, етнограф, фольклорист Д. Яворницький, докладно описуючи музично-шкільну справу на Січі, відзначав, що школи існували майже при всіх приходських церквах запорізького поспільства і деякі з них називалися «школами вокальної музики і церковного співу» для навчання хлопчиків [155, с. 33].

Дослідниця Л. Баранівська зауважує, що «духовна музика посідала поважне місце у культурно-громадському житті гетьмансько-старшинського оточення. За традицією Запорізького козацтва усі генеральні та козацько-старшинські ради розпочиналися і завершувалися читанням молитов та молебним співом» [20, с. 125].

За дослідженням Т. Мартинюк, «наприкінці XIX – на початку XX століть у навчальних закладах Запорізької області вивчення церковного співу було обов'язковим для всіх учнів, а саме навчання велося як з голосу, так і за нотами, участь у церковній службі вважалася для дитини справою почесною, а для слухачів такою, що приносить духовну й естетичну насолоду. Учні шкіл, як помітно зі статистики, або співали в церковному хорі, або входили до шкільних хорів. Це були невеликі за складом колективи від 8 до 20 осіб. Вчителями були священики, освічені вчителі музики, члени притчу, регенти» [122, с. 85–89].

Досліджуючи музичну культуру Запорізької області середини XIX – початку XXI століть, науковці [20; 122; 145; 153; 155] стверджують, що у кожному навчальному закладі особливе місце у навчальних програмах відводилося навчання церковного хорового співу, який викладався протягом усього періоду навчання. Викладачами були священики та члени притчу або найняті освічені музиканти та регенти. Хорові колективи вели активну концертну діяльність, у їхньому репертуарі були як релігійні, так і світські твори. І вже на початку XX століття церковний хоровий спів є невід'ємною частиною православного богослужіння Запорізької області, відтак хорові колективи діяли практично при кожній церкві [122].

Таким чином, упродовж історичного розвитку різних епох людського існування вокально-хорове мистецтво – це мистецтво, яке здатне з найбільшою силою здійснювати естетичний та гуманістичний вплив на духовний розвиток молодого покоління, що сприяє формуванню художнього, естетичного та духовного потенціалу особистості. Вокально-хоровий спів, як специфічна форма суспільної свідомості, зосереджує духовні цінності минулого і сучасного, узагальнює багатовіковий людський досвід духовно-емоційного ставлення до світу і допомагає особистості глибше пізнати себе, свій внутрішній світ. Адже, неможливо виховати гармонійно розвинену, духовно багату особистість не припавши до вічного джерела вокально-хорового мистецтва.

Отже, формування духовних цінностей молодших школярів на нашу думку, доцільно розглядати як складний психологічний процес, у результаті якого у дитини формується прихильне ставлення до загальнолюдських ідеалів Добра, Справедливості, Краси, а також прагнення до самовдосконалення та регулювання повсякденної поведінки з позицій високої моральності.

1.2. Сутність, зміст і структура духовних цінностей учнів початкових класів в контексті музичної освіти

Однією з провідних духовних цінностей є освіта. Завдяки її опануванню молоде покоління залучається до кращих надбань людства в усіх сферах духовності, усвідомлює цінність традицій та історії власного народу. Важливим елементом формування духовності учнів початкових класів є залучення їх до культурного надбання світової і вітчизняної духовної спадщини. Канадський вчений Пол Шафер освіту образно називає «основами життя», а заняття мистецтвом в юності – «інвестицією», яка дає нам незчисленні привілеї протягом всього життя: радість і задоволення, проникнення краси в наш внутрішній світ, пробудження серця, розуму, душі, духу, почуттів [261]. Тому особливого значення проблема формування духовних цінностей набуває в молодшому шкільному віці, коли пробуджується інтерес до свого внутрішнього світу, що виявляється в самопоглибленні, розмірковуванні над власними переживаннями, думками [101]. Відповідно виникає завдання цілісної організації освітнього простору, у якому б дитина молодшого віку знайшла відповідну педагогічну підтримку в навчальному процесі становлення та розвитку духовного світу.

Розглядаючи історичні етапи розвитку церковного співу в Україні, ми вважаємо, що недільні релігійні школи мають невичерпні можливості у формуванні духовних цінностей серед молодших школярів. Найбільш

ефективною формою у процесі навчання вокально-хорового співу молодших школярів, на нашу думку, виступає позашкільний педагогічний процес, який створює умови для повного та ефективного формування духовних цінностей молодших школярів. Якщо загальноосвітня школа переважно пропагує духовну музику вербально та шляхом прослуховування творів, то в недільних школах діти залучаються до виконання духовних творів. «Недільна школа допомагає дітям пізнавати духовні цінності та застосовувати їх у своєму житті, виявляти закладені Богом таланти, навчає дітей молитися, піклуватися один про одного і трудитися для Господа з раннього дитинства, і це знайде своє застосування в майбутньому» [2, с. 65].

Науковці [3; 42; 96; 216; 120] переконують в тому, що до змісту освіти дітей у недільній школі необхідно залучати такі напрями: духовно-просвітницька діяльність; культурно-освітня діяльність; соціально-практична діяльність; морально-виховна діяльність. Духовно-просвітницька діяльність недільних шкіл виконує завдання, спрямовані на формування у дітей моральних цінностей через розкриття православних законів, духовних рис, історично притаманних українському народові. Соціально-практична діяльність на заняттях недільної школи спрямовується на формування соціальних якостей особистості (доброзичливість, комунікативність, упевненість), що сприяють розвитку поваги до прав і свободи іншої людини. Морально-виховна діяльність в умовах недільної школи полягає у вихованні доброти, чесності, справедливості, що наближає дітей до усвідомлення загальнолюдського і християнського ідеалу. Культурно-освітня діяльність недільної школи забезпечує збереження, передачу, відтворення і розвиток національної й світової культури, а також сприяє встановленню духовного взаємозв'язку між особистістю та народом, вихованню її цінностей як своїх власних. Ці завдання виконуються у процесі формування цінностей саме в контексті духовної світової культури, а також у процесі розкриття творчого потенціалу дітей через залучення їх до світової літератури, образотворчого мистецтва, а також вокально-хорового співу.

Освітній процес у недільній школі має свої особливості: школа, як правило, малокомплектна (по 10-15 дітей у класі) і у школі навчаються діти з православних сімей, виховані у християнських традиціях. Основна програма навчання поєднує «Закон Божий», «Священну історію Церкви», «Церковнослов'янську мову», а також «Церковний спів». У деяких школах працюють дитячі церковні колективи, які беруть участь не тільки у концертах, православних фестивалях, але й у Богослужіннях.

Як показує досвід, учителю музики загальноосвітньої школи складно реалізувати свої можливості педагога у навчанні церковного співу в недільній школі, оскільки він не володіє навичками, вміннями, а також фактичним матеріалом. На музичних предметах таких, як: хорознавство, історія музики, сольфеджіо, хоровий клас, диригування, музична література, які мають всі можливості для цього, мало вивчається історія розвитку українського церковного співу. Духовні твори, які викладаються оглядово на окремих предметах, не вивчаються в єдності зі словом, а має здебільшого естетичну спрямованість і розглядається як будова музичного твору. Тому, для того, щоб викладати церковний спів у недільній школі майбутнім учителям музики необхідно, крім знання історії розвитку церковного співу, володіти певними знаннями, вміннями і навичками щодо особливостей музичної структури і виконання духовних творів.

Отже, недільні школи мають більше можливостей для навчання церковного співу, а значить у вирішенні проблеми духовної культури та формування духовних цінностей підростаючого покоління. Тому основною метою недільної школи має бути створення сприятливих умов для особистісного становлення у молодшого школяра творчої саморегуляції, духовного розвитку, формування позитивної мотивації до навчального процесу вокально-хорового співу.

Розвиток системи духовних цінностей у молодшому шкільному віці супроводжується обґрунтовуванням мети, змісту і специфікою діяльності.

Слід зазначити, що загальні цілі процесу формування таких цінностей повинні бути спрямованими на практичну реалізацію.

З позиції нашого дослідження зміст процесу формування духовних цінностей учнів початкових класів засобом вокально-хорового мистецтва конкретизується через адекватні завдання, які відображають основні напрями виховного впливу на особистість учня. Йдеться про те, що у навчальному процесі педагогічні зусилля і дії вчителя початкових класів мають бути спрямовані на розвиток духовних потреб і мотивів поведінки, формування етичних знань і виховання етичних почуттів, вироблення відповідних умінь, навичок і звичок, а також зміцнення волевих якостей. Цілеспрямоване формування духовних цінностей особистості здійснюється в організованій дорослими творчій діяльності та спілкуванні, де виявляється активність особистості молодшого школяра і формуються його моральні потреби і мотиви поведінки.

Формування духовних цінностей молодших школярів під час навчання вокально-хорового співу має складну багатофункціональну структуру. Вчені виокремлюють основні взаємопов'язані функції: аналітико-оцінну, діагностичну, дослідницько-творчу, інформаційно-пояснювальну, комунікативно-стимуляційну, конструктивно-проектувальну, організаторську, орієнтаційно-прогностичну [202]. Наукові дослідження у галузі мистецької педагогіки (Е. Абдуллін, І. Зязюн, А. Козир, Г. Падалка, О. Щолокова та ін.) [1; 75; 91; 164; 247] доводять багатофункціональність художньо-мистецької діяльності. Зокрема, Е. Абдуллін до основних функцій музично-педагогічній діяльності відносить такі: естетичну, етичну, комунікативну, особистісно-перетворювальну, пізнавально-просвітницьку, евристичну [1].

Спираючись на запропоновану Ю. Боровим систему загальних функцій мистецтва й функцій художньо-музичного виховання Г. Падалки [164] та враховуючи визначену в попередньому викладі матеріалу сутнісну характеристику процесу формування духовних цінностей молодших школярів під час навчання вокально-хорового співу, вважаємо, що функції

означеного феномена полягають у забезпеченні відповідності конкретній меті навчального процесу. Отже, основні положення теоретико-методичного забезпечення навчального процесу орієнтували нас на реалізацію таких функцій: мотиваційно-пізнавальної, гедоністичної і вокально-діяльнісної.

Мотиваційно-пізнавальну функцію ми розглядаємо як інтерес і мотивацію учнів початкових класів до опанування духовних цінностей у процесі спілкування з вокально-хоровим мистецтвом; як засіб отримання комплексу знань та вмінь і реалізації творчого потенціалу особистості. Мотиваційно-пізнавальна функція означеного феномена ґрунтується на потребі, яка стимулює пізнавальну активність дитини, її готовність до засвоєння знань у вокально-хоровому мистецтві. Потреба не визначає характеру діяльності, її предмет окреслюється тоді, коли людина починає діяти. Спонукальна (мотиваційна) складова формування духовних цінностей охоплює пізнавальні потреби, мотиви та інтереси до вокально-хорового навчання. Важливою умовою молодшого школяра у процесі вокально-хорового навчання є наявність пізнавальної потреби і мотиву самовдосконалення, самореалізації та самовираження. Емоційне переживання пізнавальної потреби постає як інтерес до пізнання вокально-хорового співу.

Таким чином, мотиваційно-пізнавальна функція є однією із основних для формування у молодших школярів духовних цілей, ідеалів, безпосередньо спрямованих на розвиток його особистості, на духовне, моральне й інтелектуальне зростання, а також на повноцінне функціонування його як суб'єкта життєдіяльності.

Гедоністична функція посідає пріоритетне місце у процесі формування духовних цінностей молодших школярів під час навчання вокально-хорового співу. Ця функція сприяє розумінню природи музичного мистецтва, здатності співпереживати, оцінювати художній зміст твору у навчальному процесі. Емоції та почуття, як психічний акт, народжуються тоді, коли у свідомості виникає образ, який оцінюється суб'єктом з особистісної точки зору.

Доречно зазначити, що явища вокально-хорового мистецтва співвіднесені з естетичними цінностями, джерелом естетичної насолоди є художня форма, яка перебуває у гармонійній єдності зі змістом. Музичне мистецтво включає такі окремі цикли: музична творчість, як вид професійно-естетичної діяльності, у процесі якої уява переробляє враження спочатку в цілісний творчий образ, а згодом, розвиваючи його, перетворює на мистецький витвір; музичний твір, як специфічний продукт естетичної діяльності, що цілісно вбирає в себе специфічні особливості автора; музичне виконання, як співтворчість автора та виконавця; музичне сприйняття, як художнє спілкування.

На думку Г. Падалки, системне окреслення розвивальних можливостей мистецтва було би неповним поза виокремленням гедоністичної функції, що передбачає акцентування ролі естетичної насолоди у процесі сприйняття й творення мистецтва. Адже відчуття краси, переживання гармонії, досконалості, усвідомлення прекрасного як духовного піднесення є неодмінними характеристиками музично-педагогічної діяльності. «Немає сумніву в тому, що поза гедоністичним ставленням процес сприйняття і творіння мистецтва не буде не тільки неповним, а й взагалі не відбудеться, як, на жаль, немає сумніву і в тому, що сучасні орієнтири мистецької освіти надто мало уваги приділяють гедоністичним моментам» [164, с. 15-20].

Гедоністична функція передбачає створення унікальної можливості особистісно пережити чужий досвід, зберігаючи власну автономність, перебувати в образі інших, що зумовлює таку універсальну самовизначеність, яку учень початкових класів міг би досягти за допомогою здатності до активного творчого спілкування з мистецтвом, до глибоко-індивідуального бачення художньо-музичного світу. Отже, емоційні реакції сприяють поглибленню естетичних вражень, а емоційні переживання формують емпатійну сферу особистості, що спрямовано на усвідомлення прекрасного в єдності з художньо-образним змістом музичного твору. Такий аспект навчання і виховання молодших школярів сприяє прагненню до

виявлення особистісно-яскравих емоційних вражень, художніх асоціацій, спілкуванню з прекрасним, чуйному реагуванню на найбільш яскраві його прояви, свідомому ставленню до вокально-хорового мистецтва з позиції моралі, духовності, естетичної оцінки.

Вокально-діяльнісна функція полягає у проникненні виконавця в художню сутність музичного твору та створенні ідеального уявлення у свідомості виконавця, як вміння художньо-емоційно відтворювати образний зміст вокально-хорових творів в умовах навчальних занять і сценічного втілення. Метою вокально-діяльної функції у структурі вокально-хорового навчального процесу є розуміння його художньо-змістової сутності духовних творів та відтворення їх у хоровій діяльності.

Найбільш ефективним узагальненим прийомом осягнення художньо-змістової сутності музичних творів виступає художньо-смісловий аналіз. Особливість художньо-сміслового аналізу полягає в тому, що він витікає із закономірностей безпосереднього сприймання, збігається з його внутрішніми процесами та механізмами; зорієнтований на художнє осягнення, а при відповідній методиці може бути сформований як спосіб вокально-хорової діяльності. Це дає підстави розглядати художньо-смісловий аналіз як основний метод осягнення художньо-змістової сутності музичних творів. Духовні твори вокально-хорового мистецтва зігріті глибокими індивідуальними переживаннями, почуттями. Зацікавлене особистісно-смісловне ставлення до діяльності вирізняє справжнього митця. Отже, виховати у школяра грамотне поняття про твір і означає допомогти йому «зрозуміти» позицію автора, прийняти або не прийняти її, і через співтворче прочитання твору мистецтва – чи то слова, музики, живопису – сформувати свою позицію – позицію співавтора, як підсумок індивідуально-творчого діалогу з духовним твором. Комплексний характер вокально-хорового навчання учнів початкових класів ґрунтується на формуванні вокально-хорових навичок, послідовності викладення інформації, диференційованої згідно з навчальними музично-вокальними можливостями кожної дитини.

Основний навчальний матеріал ґрунтується на виконавських проблемах розвитку вокальних здібностей молодших школярів (дихання, резонування, звукоутворення, вокальну орфоепію тощо).

Таким чином, функціональний аналіз формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання дав змогу констатувати, що взаємодія вищезазначених функцій забезпечує ефективну реалізацію кожного структурного елемента означеного феномена, як важливого чинника, що сприяє духовному розвитку, самореалізації та саморозвитку в освітній сфері.

Як специфічний вид інтелектуальної діяльності, вокально-хорове виконавство є узагальненим, складно опосередкованим і комплексним відображенням дійсності у процесі виконання конкретних музично-виконавських завдань переведення «духовного художнього змісту з нехудожньої матеріальної системи в художню» [140, с. 14].

Проведення психолого-педагогічного та мистецтвознавчого аналізу допомогло обґрунтувати науково-теоретичні основи духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, що розкривають своєрідність, специфіку та сутність цього феномену в різноманітних аспектах. Це дозволило визначити теоретичну та методологічну базу дослідження, охарактеризувати основні поняття категоріально-понятійного апарату в контексті *аксіологічного, особистісно-орієнтованого, гуманістичного, компетентнісного та діяльнісного підходів*, висвітлених провідними науковцями як української, так і європейської мистецької освіти.

Аксіологічний підхід у формуванні духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання передбачає передусім виховання гуманістичного типу особистості дитини, якій притаманні духовні ідеали Істини, Добра, Краси й Любові. Краса у будь-якому прояві завжди приваблює учнів початкових класів і сприяє розвитку переживання краси, формує естетичні почуття і здатність реалізувати їх у вокально-хоровому мистецтві. Найважливішим критерієм означеного феномена стають не тільки набуті

вокально-хорові знання і навички, але і усвідомлення й сприйняття кожною дитиною гуманістичних ідеалів, прагнення до творчого самовираження і самореалізації особистості, розвитку музикальних здібностей та постійного самовдосконалення.

Таким чином, основним завданням аксіологічного підходу молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання є формування у них таких духовних цінностей, як допитливість, інтерес до пізнання невідомого, прагнення до національних пісенних традицій і культури тощо; справедливість, правдивість, сором'язливість, совість, чесність, доброта, відповідальність, милосердя, співчуття, взаємодопомога, любов, життєрадісність, свобода, людяність, щирість; краса природи і т. ін.

Особистісно-орієнтований підхід у контексті спрямованості на саморозвиток, самопізнання та самовдосконалення молодшого школяра розкриває широкі перспективи для реалізації його творчого потенціалу, активізації особистісно-творчої мотиваційної сфери та зумовлений індивідуальними особливостями «суб'єкта навчання і предметної діяльності» [256, с. 31–42]. Підкреслюючи важливість особистісно-орієнтованого підходу в системі вищої педагогічної освіти України, В. Андрущенко закликає до переорієнтації змісту освіти на людські цінності, зазначаючи, що «вона має стати людиноцентристською, особистісно-орієнтованою» [10, с. 8].

Методологічні засади особистісно-орієнтованого підходу висвітлено у роботах В. Андрущенко, І. Беха, Н. Гузій, І. Зязюна, М. Кагана, Б. Яворського та інших вітчизняних та зарубіжних науковців [10; 24; 55; 75; 80; 255]. Квінтесенцією філософської концепції особистісно-орієнтованого підходу є розуміння унікальності та цінності людської особистості «вищої над усе» за В. Вернадським, проголошення космічного призначення людини, її творчого покликання, заклик до особистого удосконалення людини. Проголошуючи тезу «людина є творець самої себе», філософська думка підкреслює делікатність і «штучність» процесу формування «людини-творця», зосереджується на особистості як індивідуальності, що самостійно

організовує зміст свого існування та реалізує свій творчий потенціал [215, с. 77].

У контексті національної мистецької освіти, на думку Г. Падалки, актуальним є «особистісно-соціальний підхід, суть якого полягає у забезпеченні інтересів розвитку окремої особистості як члена громадянського суспільства України» [164] формування і розвиток відповідальності й прогнозування, розуміння та проектування ситуаційних колізій, генерування творчого мислення, самостійної стратегії діяльності, орієнтованої на розвиток творчого потенціалу дитини.

З позиції висвітлення особистісно-орієнтованого підходу на сучасному етапі актуальними постають філософські погляди та принципи Г. Сковороди про самопізнання особистістю «сродних» нахилів і здібностей, праці за покликанням; про самореалізацію, котра передбачає самовиховання особистості, розвиток творчих здібностей, закладених природою «...без природи, як на манівцях: чим далі йдеш, тим більше заплутаєшся» про необхідність людини «дослухатись до себе», відчути, не зігнорувати потяг до «милого серцю» роду діяльності, реалізувати творчий потенціал, закладений природою, феномен природної «сродності» до певного виду творчої діяльності [200, с. 144-154].

В аспекті особистісно-орієнтованого підходу з позицій нашого дослідження актуальним постає питання про закладення духовних цінностей, необхідних для становлення творчої особистості учня початкового класу у процесі вокально-хорового навчання. М. Каган вважав, що цей процес полягає у трансформації від пояснення до розуміння, від монологу до діалогу, «ставлення до суперечності є найточнішим критерієм культури розуму, вмінням мислити, або навіть просто його наявності або відсутності» [80, с. 165-171] від педагогічного контролю до самодисципліни, від управління до самоуправління. Формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання, його зорієнтованість на саморозвиток передбачає створення умов для оптимізації навчального процесу.

Упровадження особистісно-орієнтованого підходу в процес формування духовних цінностей через навчання вокально-хорового співу забезпечує і відображає становлення особистісної змістової кожного учня, яка формується на основі взаємодії глибинного пізнання навколишнього світу та самого себе. У результаті оцінювального процесу відбувається індивідуальний розвиток психологічних властивостей дитини, які забезпечують певний якісний рівень вокально-хорової діяльності, що сприяє реалізації функцій самоконтролю особистості. Цей процес полягає у виборі цілепокладання, рефлексії, побудови цілісного образу «Я», самовизначенні, прийнятті рішень і відповідальності за їх виконанням, творчій самореалізації, здатності мислити на рівні прийняття рішень. Вищезазначене дозволяє спрямувати навчальний процес на виявлення творчих здібностей, пробудження й підтримку в учня потягу до пошуку творчості. Реалізація особистісно-орієнтованого підходу у вокально-хоровому навчанні припускає подальший етап саморозвитку, адже «у творчості твориться і сам творець» [185, с. 1].

Порушуючи питання гуманізації та індивідуалізації виховного та освітнього процесів, С. Русова підкреслювала важливість урахування національно-своєрідного в дитині, опори на її духовні сили. Мета виховання, навчання та розвитку – «не вчити дитину, не давати їй готове знання, хоч би й саме початкове, а більш усього збудити в дитині її духовні сили, розворушити цікавість, виховати її почуття ... до неї треба підходити з ласкою, привернути її до себе повагою до її індивідуальності, тоді виявиться талановита вдача дитини й озветься її глибока чутливість» [150, с. 17].

В умовах переходу до особистісно-орієнтованої парадигми став переважати розвиток самобутності суб'єкта навчально-виховного процесу як «надпредметного результату, досягненню якого підпорядковуються всі змістові та процесуальні компоненти освітньої системи» [189]. Згідно з цим оволодіння власне предметним змістом освіти набуло якісно нового складу – не як самоцілі, а як засобу розвитку внутрішнього світу людини, її

власного «Я».

Особистісно-орієнтований підхід спрямовано на реалізацію закладеного природою могутнього потенціалу, прагнення до духовних цінностей, розкриття здібностей молодших школярів, розвитку мотиваційної сфери, потреби в самоактуалізації. У контексті мистецької освіти це створює умови для повноцінного виявлення і розвитку особистісно-творчих здібностей учнів початкових класів для формування їх самоконтролю. Таким чином, особистісно-орієнтований підхід спрямовує процес формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Завдання втілення особистісно-орієнтованого підходу в мистецькій освіті визначила Г. Падалка. Вчена наполягає на необхідності максимального сприяння художньому розвитку учня – розширенню можливостей сприймання, формуванню виконавських умінь і навичок, активізації його творчого потенціалу і здатності до художньої творчості, а також розвитку спеціальних мистецьких здібностей (музичної пам'яті, слуху, відчуття кольору, хореографічного апарату тощо) [164].

Сучасна педагогічна наука вокально-хорового навчання (Е. Абдуллін, Л. Арчажникова, А. Болгарський, І. Зязюн, А. Козир, Г. Падалка, В. Шульгіна, та ін.), окреслюючи провідні напрямки реалізації особистісного підходу у процесі вокально-хорового навчання, акцентують увагу на «виявленні та збереженні здатності до своєрідного, притаманного саме цьому індивіду сприймання мистецтва, його оцінювання, розвитку спроможності до вибору і застосування унікальних, неповторних саме для цієї особистості засобів мистецької творчості» [164].

З позиції нашого дослідження ми розглядаємо необхідність особистісно-орієнтованого підходу до процесу вокально-хорового навчання молодших школярів у руслі гуманістичної парадигми особистісно-орієнтованого навчання, спрямованого на діалог, діяльнісно-творчий

характер, що спирається на передовий педагогічний досвід та нові педагогічні технології навчання.

Необхідність застосування *гуманістичного підходу* до організації навчального процесу зумовлена тим, що перехід учителя від рецептурної до концептуальної методики навчання вимагає усвідомлення ним основних пріоритетів у своїй діяльності. У зв'язку з цим виникає проблема розуміння вчителем навчання, як реально гуманної діяльності, основними вимогами якої є орієнтація на дитину як головну цінність навчального процесу.

З означених причин виявлення сутності гуманістичного підходу і пов'язаних з ним культурологічного, аксіологічного й особистісно-зорієнтованого підходів є актуальним. Як відомо з педагогіки, принцип гуманізму визначає загальний характер відносин між суб'єктами навчання. У цих відносинах учень виступає головною цінністю зі своїм внутрішнім світом, інтересами, потребами, здібностями, можливостями й особливостями.

У широкому розумінні гуманізм («humanitas») означає готовність допомагати іншим людям, проявляти повагу і турботу до інших. Гуманістичний підхід нами розглядається не як риса характеру, а як основна якість особистості, що виражає її ставлення до інших людей. У гуманних відносинах знаходять відображення духовні потреби людини; прагнення бачити в іншій людині друга, брата; жити задля людей; бути задоволеним життям. «З позицій аксіологічного (ціннісного) підходу гуманність включає такі цінності, як: шляхетність, духовна культура, доброта, освіченість, витонченість мови, вихованість» [239, с. 5].

Гуманістичний підхід до організації вокально-хорового навчання учнів початкових класів передбачає, що метою цього процесу повинно бути створення умов для формування в дитини цілісного, особистісно-зумовленого образу світу та особистості в ньому.

Таке розуміння змісту гуманістичного підходу до навчального процесу хорового співу дозволило нам сформулювати основні вимоги до організації навчального процесу, орієнтованого на реалізацію гуманістичного й

особистісно-орієнтованого підходів до навчання, а саме: організація навчального процесу повинна враховувати життєві цілі і цінності школяра.

Особливе значення для формування духовних цінностей дитини мають цінності вокально-хорової творчості й цінності емоційного переживання у процесі їх виконання; під час навчального процесу повинна бути орієнтація на смислоутворювальні структури, розвиток яких у свою чергу повинен бути орієнтованим на формування мотивів до процесу вокально-хорового навчання. Цей принцип передбачає перехід від інформаційної когнітивної педагогіки до смислової, ціннісної. З огляду на це, важливо не просто формувати в учнів початкових класів вокально-хорові знання та вміння, а домагатися розуміння ними значущості цих знань для своєї життєдіяльності.

Таким чином, гуманістичний підхід у процесі вокально-хорового навчання нами розглядається як створення сукупності функціональних елементів, дія яких здатна забезпечити у молодших школярів досягнення результатів у творчій діяльності, необхідних для задоволення потреб: у пізнанні, самоствердженні, комунікації.

Компетентнісний підхід до формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання є надзвичайно важливим. Схиляємось до думки Г. Падалки, що досягнути успіху в музично-педагогічній діяльності зможе лише той, хто прагне постійного «пізнання світу і себе у ньому, розширення мистецької обізнаності, поза якою важко собі уявити ефективність духовного становлення особистості» [164, с. 17].

Компетентнісний підхід до формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання забезпечує розвиток особистісно-психологічних якостей в учнів початкових класів, що є системоутворювальним елементом компетентності, адже розвиток цих якостей виступає важливою умовою формування та становлення духовної особистості.

Значення компетентнісного підходу визначається тим, що компетентність як особлива якість дитини формується у процесі розвитку та саморозвитку всієї особистості в цілому, включаючи її пізнавальну,

емоційно-вольову та мотиваційну сфери, системи відношень та ціннісних орієнтацій. Компетентність означає інформованість молодших школярів про цілі, сутність, структуру, засоби й особливості духовних цінностей; володіння вміннями і навичками у вокально-хоровому навчанні, котрі забезпечують усвідомлення учнями важливості цього процесу; прагнення до постійного вдосконалення у хоровій діяльності.

Реалізація компетентнісного підходу формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання здійснюється на основі контролю динаміки змін учнів у процесі упровадження мистецьких інновацій, що дозволяє виявити і проаналізувати основні тенденції, використати отримані результати аналізу у подальшому. Такий підхід дозволяє динамізувати незалежне мислення, здатність особистісного проектування та здійснення навчально-педагогічного процесу. Компетентнісний підхід забезпечує використання вчителем вокально-хорового співу інтерактивних методів спілкування, скерованих на творчу взаємодію та на ціннісне ставлення до хорового виконавства. Він характеризує готовність учня початкового класу до включення в активні форми музично-виконавської діяльності.

Компетентнісний підхід сприяє також розвитку громадянської позиції учнів початкових класів. А це, в свою чергу, дозволяє зміцнити нові способи мислення, загальнолюдські відносини і гуманістичні ідеали, норми демократичного життя у свідомості та поведінці, отже і духовні цінності нового покоління.

Діяльнісний підхід до формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання передбачає «пробудження» нових здібностей, удосконалення основних елементів діяльності, переходу на якісно інший рівень саморозвитку. Діяльнісний підхід до навчання в педагогіці і психології є загальноприйнятим і має різні визначення, а саме:

- діяльність — це цілеспрямована, мотивована система дій, спрямована на перетворення об'єктів;

- діяльність – це специфічно людська, регульована свідомістю активність, зумовлена потребами і спрямована на пізнання та перетворення зовнішнього світу і людини;
- діяльність – це внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, спрямована на об'єкт або суб'єкт, яка регулюється усвідомленою ціллю [239].

Діяльнісний підхід до формування духовних цінностей молодших школярів з урахуванням її структурно-функціональних характеристик розроблено у психолого-педагогічних дослідженнях Л. Виготського, М. Кагана, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна. Так, С. Рубінштейн виділяє у структурі діяльності: мотив – ціль – умови – соціальну ситуацію – результат – оцінку. За дослідженням О. Леонтьєва, до основних елементів діяльності входить: потреба, мотив, мета, умови, власна діяльність, дії та операції, результат, рефлексія. В. Мільман, проаналізувавши праці з функціональної структури діяльності, запропонував такий її склад: потреба – мотив – об'єкт – ціль – предмет – умови середовища – засоби – склад дій – контроль – оцінка – продукт. Ці елементи, на думку автора, групуються у свідомості людини, утворюючи структури і підструктури: спонукальну (потреба, мотив, об'єкт, ціль), виконавчу (предмет, умови, засоби, дії) та контролюючу (контроль, оцінка, продукт) [239].

Отже, значення діяльнісного підходу висвітлюється ними, як основний методологічний принцип психології – принцип єдності свідомості, творчості та діяльності, як проголошення ідеї про індивідуально-активну, творчо-дієву особистість, яка не може формуватись поза діяльністю.

Так, Л. Виготський [38] та С. Рубінштейн [188] наполягали на взаємозумовленості пізнавальних та перетворювальних компонентів діяльності. На думку С. Рубінштейна в процесі оволодіння особистістю новими знаннями та уміннями задіяні декілька різновидів навчання. Один з них цілеспрямований на оволодіння конкретними знаннями та уміннями, інший розглядається, як процес, як компонент та результат цієї діяльності.

Отже, вокально-хорове навчання молодших школярів, як процес оволодіння системою знань, умінь та способів діяльності, може здійснюватись у різновидах творчої діяльності.

Цей підхід вимагає від педагога спеціальних зусиль, спрямованих на ретельний підбір і організацію вокально-хорової діяльності учнів початкових класів, спрямовану на самопізнання та самовдосконалення, що дозволить, у свою чергу, передбачити вироблення у них умінь і навичок контролювати, аналізувати й оцінювати результативність творчої діяльності. А. Леонтьєв зазначає: «Діяльнісний підхід спонукає до орієнтації мети, змісту форм та методів навчання на творчий розвиток особистості, адже професійне зростання фахівця знаходиться у прямій залежності від постійного вироблення у нього навичок практичної діяльності, котрі активно розвиваються у процесі продуктивних систематичних занять» [113, с. 147].

На думку Г. Падалки, особливість уроку мистецтва, порівняно із іншими галузями навчання, полягає в творчій активності. «Учні мають не тільки активно працювати на уроці, їх дії мають бути спрямовані на певні творчі досягнення. Творчий характер активної діяльності на уроці мистецтва, як і пріоритет практичної діяльності, також зумовлений особливостями художньої діяльності, неодмінною ознакою якої є творчість» [164, с. 16].

Діяльнісний підхід до формування духовних цінностей молодших школярів дає нам підстави констатувати, що підґрунтям цієї проблеми має стати не стільки опанування навчальних програм, скільки розвиток процесів мислення та творчої діяльності, тобто процедур та методів інтелектуально-рефлексивного характеру.

Діяльнісний підхід означеного феномену у процесі вокально-хорового навчання розглядає освітньо-виховний процес як творчість, підкреслюючи делікатність і «штучність» процесу формування «людини-творця» - «творчість можна формувати лише і виключно творчістю» [86]. Формування духовних цінностей у молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання з позицій діяльнісного підходу розглядається нами як комплексна

структура, спрямована на розвиток творчої активності учнів і окреслює перспективу їх творчого зростання.

Таким чином, визначення змісту і структурних особливостей означеного феномена дозволило конкретизувати, що формування духовних цінностей учнів початкових класів у процесі вокально-хорового навчання передбачає не тільки накопичення знань, навичок і вмінь відповідного навчального процесу, але розвиток свідомості дитини – формування у неї власного морального досвіду, ставлення до поведінкових стереотипів та моральних зразків, що їй пропонуються, як результату емоційного переживання і переведення морально-етичних цінностей у внутрішній план особистості – сферу почуттів, індивідуальної свідомості і поведінки.

На підставі викладених положень, процес формування духовних цінностей у молодших школярів під час вокально-хорового навчання ми визначаємо, як *інтегрований багатоплановий психомоторний процес, що поєднує загальне (художньо-естетичні знання, погляди, уявлення та ціннісно-естетичне ставлення до навколишньої дійсності), особливе (специфіка і зміст вокально-хорового навчання), одиничне (вікові та психологічні особливості учнів початкових класів)*. Доречно також вказати на інтелектуальний аспект формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, що дозволяє окреслити значення мисленнєвих операцій аналізу, синтезу, порівняння різних варіантів інтерпретації вокально-хорових творів.

1.3. Вокально-хорове навчання як один із основних інструментів формування духовних цінностей молодших школярів

До фундаментальних напрямів дослідження теоретичних засад і практичних пошуків сучасної музичної педагогіки належать питання вокально-хорового навчання, як найважливішого інструменту формування духовних цінностей молодших школярів. Гостра потреба у формуванні

духовних цінностей нового покоління зумовила необхідність удосконалення технологій навчання вокально-хорового співу як її складової. Безумовним є вплив останньої на формування світогляду учнів загальноосвітньої школи, їх духовності, гуманістичних цінностей, музично-художніх ідеалів під час вокально-хорового виховання на уроках музичного мистецтва.

Процес вокально-хорового навчання молодших школярів як на уроках музичного мистецтва в загальноосвітній школі, так і в позашкільних мистецьких спеціальних закладах дуже важливий в музичній педагогіці. Саме вокально-хоровий спів постає як найбільш доступний учням початкових класів вид виконавської діяльності. Схиляємось до твердження Б. Бечак, що «вокально-хоровий спів – найбільш доступний вид музичної діяльності, адже голос – «інструмент», даний людині від народження, удосконалюється разом з її ростом і розвитком. А оволодіння співочими навичками є одночасно і формуванням людських почуттів і емоцій» [25, с. 10]. Дане твердження приводить нас до думки, що спів це прояв вищих людських здібностей, а людський голос – найдосконаліший інструмент у світі, і той, хто навчився володіти ним, не може бути байдужим, пригніченим життєвими обставинами, бо він несе в собі частину Божественного. Відповідно до цього й вокально-хорове навчання постає засобом залучення дітей до духовної культури.

Аналіз робіт у галузі музичної педагогіки свідчить про наявність наукового підґрунтя для вирішення проблеми вокально-хорового навчання учнів початкових класів. Вагомий внесок у розвиток дитячого вокально-хорового мистецтва внесли відомі українські композитори-музиканти, а саме: В. Барвінський, В. Верховинець, П. Демуцький, С. Дрімцов, О. Дзбанівський, П. Козицький, О. Кошиць, М. Леонтович, М. Лисенко, Б. Лятошинський, С. Людкевич, Л. Ревуцький, Я. Степовий, К. Стеценко. Їх твори для дітей і молоді посіли чільне місце в репертуарі учнівських хорів України. Високий професіоналізм композиторської техніки цих митців значною мірою зумовлений тісною взаємодією класичних засад музичної

творчості й досвідом народного музикування [78, с. 141]. Так, М. Лисенко є автором музики духовного гімну України «Боже великий, Єдиний» («Молитва за Україну») на слова О. Кониського. Твір свого часу був заборонений і не увійшов до жодного з видання М. Лисенка. До духовної музики М. Лисенко звертається в останній період життя і пише низку творів таких як: «Херувимська», цикл: «Камо поїду от лица Твоего, Господи», «Пречистая Діво», «Діва днесь рождает», «Хресним древом», «Давидів псалом» та ін.

Проблему методики викладання вокально-хорового співу молодших школярів вивчали педагоги-методисти П. Білецький, В. Іванов, К. Харлампович, С. Миропольський, В. Архангельський, О. Карасьов, О. Пузиревський, А. Сосновський та інші. Так, С. Миропольський розробив методику викладання співу, визначив дидактичні принципи (загальні і спеціально-музичні) та «освітнє значення елементів музики: мелодичний, ритмічний, динамічний, гармонійний, хоровий» [144]. Проблеми навчання вокально-хорового співу дітей молодшого шкільного віку досліджував педагог-музикант, О. Карасьов. Він був переконаний, що основними методами навчання хорового співу мають бути такі, що сприяють розкриттю музикальних та вокальних природних здібностей, враховуючи вікові особливості розвитку дітей (мутація голосу) [82].

Поряд із тим Н. Брянський вважав, що «власне чуття кожної людини слугує приводом для правильного дихання». Він уперше в методичній літературі наголошував на упровадженні у практику специфічних вправ, призначених для хору [33]. У своїй праці «Методика преподавания учебных предметов в начальной школе» А. Сосновський дає методичні рекомендації використання практичного методу навчання дітей – «спів з голосу учителя в роботі з учнями, які ще не були знайомі з основами нотної грамоти» [206].

Особливий внесок у розвиток дитячого вокально-хорового навчання зробили дитячі хорові студії. Процес цей, названий В. Мініним «Хоровим ренесансом», триває і досі, що пояснюється об'єктивними

причинами – оновленням репертуару, включенням до нього взірців православної духовної музики, розширенням духовних запитів слухачів та ін. [143, с. 5].

Різна розстановка акцентів вокально-хорового навчання як основного інструмента формування духовних цінностей молодших школярів позначилася і на темах досліджень: «Вокальне навчання та виховання дітей» (І. Левідов; Е. Малініна), «Охорона і культура голосу дітей в хоровій роботі» (В. Соколов), «Хоровий спів у школі» (Д. Локшин), «Вокально-хорова робота» (К. Нікольська-Берегівська; В. Тевліна), «Музичний розвиток учнів у процесі занять хором співом» (Ю. Алієв; Т. Беркман і К. Грищенко), «Розвиток дитячого голосу» (Н. Ветлугина; Н. Орлова; Г. Стулова) тощо. У пошуках нових форм і методів навчання співу активну участь брали діячі музичної педагогіки: О. Апраксина, Б. Асаф'єв, Н. Гродзенська, Л. Дмитрієва, В. Шацька, С. Шацький, Н. Черноіваненко, та інші.

Поряд із задоволенням потреби молодших школярів у емоційно-образному осягненні навколишнього світу, формуванням ставлення до церковного співу, що здійснюється в недільних школах, як позашкільних мистецьких спеціальних закладів, важливим завданням постає виховний потенціал вокально-хорового навчання учнів.

Зазначимо, що у більшості робіт науково-методичної літератури процес вокально-хорового навчання учнів початкових класів розглядається як частина більш загального процесу художньо-естетичного виховання молодого покоління. Наприклад, дослідник дитячого голосу І. Левідов визначав хоровий спів, як «виховний процес, що повинен дати дітям можливість виявити притаманні їм художні прагнення» [111, с. 14]. Професор В. Соколов метою вокального виховання дітей у хорі вважав «участь дітей у художньому образі через спів» [204, с. 40].

Ю. Алієв розглядає хоровий спів як найактивнішу, дієву, доступну форму музичного навчання в школі. У процесі хорового виконання у школярів розвиваються не тільки музичні здібності такі як слух, пам'ять,

почуття ритму, але й здібності та якості, що мають значення для загального розвитку учнів. До останніх відносять: уяву, творчу активність, прагнення до навчання. Також хоровий спів сприяє оволодінню учнями культурної мови, вироблення чіткої, виразної вимови. Під час музичного навчання і виховання використовуються такі форми роботи: виконання пісень, знайомство з музичною грамотою, сприйняття музики, імпровізацію, гру на простих музичних інструментах. Цей процес вивчення пісні ґрунтується на взаємозв'язку сприйняття музики, з її активним висловленням за визначеною системою та послідовністю. Учні відповідно віковим етапам оволодівають визначеним мінімумом умінь, знань і навичок, що визначають рівень їх виконання, та уможливають розуміння змістовності музичного твору [8, с. 11]. Г. Струве зазначає, що вокальна робота зі школярами є специфічною. Ця специфічність обумовлена тим, що дитячий організм порівняно з дорослим знаходиться в розвитку. Правильний спів укріплює здоров'я дітей [209].

Не менше уваги приділяється і розвитку дітей молодшого віку – загальному і специфічному (вокальному) – у процесі навчання співу. На думку педагога-новатора Д. Огороднова, основним завданням навчання співу дітей є «вдосконалення голосового апарату дитини» [156, с. 5]. Як відомо з теорії педагогіки, розвиток будь-яких здібностей відбувається лише у процесі відповідної діяльності, тому ми поділяємо точку зору відомого музиканта-дослідника В. Багадурова, що при правильному методичному підході вчителя «навчання дітей співу є природним систематичним розвитком голосу» [18, с. 8]. Елементарна техніка голосоутворення (ЕТГ) повинна виховуватися одночасно з художньо-виконавськими навичками, музичним смаком і естетичним вихованням. До ЕТГ вчений відносить співочу установку, звукодобування (атаку, резонанс, дзвінкість і сріблястість звучання і тощо), дихання, артикуляцію, фразування і тощо. Відзначається також необхідність розвивати вокальний слух і «м'язове чуття» (вміння розбиратися в м'язових рухах голосового апарату) [18, с. 60].

Найбільш повно і системно зміст вокально-хорового навчання і виховання розроблено в монографії професора Г. Стулової «Розвиток дитячого голосу в процесі навчання співу». Суть музичного виховання в загальноосвітній школі детально розкриває О. Апраксіна [12]. Н. Гродзенська надає великого значення виховній роботі на уроках співу. Музичний розвиток дитини розглядає у своїх працях Н. Ветлугіна. Проблема вокально-хорового навчання досліджувалася у працях провідних музичних педагогів таких, як Л. Дмитрієва, Н. Тевлина, Н. Черноіваненко та інших.

Доцільно зазначити, що аналіз робіт, методик, систем присвячених вокально-хоровому навчанню учнів початкових класів показав, що проблемою цього виду музичної діяльності займалося багато вчених, музикантів, педагогів, які по-різному розуміють сутність і зміст досліджуваного явища. І в той же час недостатня увага приділяється питанням вокально-хорового навчання в умовах недільної школи. Процес вокально-хорового навчання дітей молодшого віку настільки важливий для формування духовної культури дитини в цілому, що висвітленням цього процесу можна займатися нескінченно довго, і все одно залишатимуться прогалини. Крім того, методики вокально-хорового навчання учнів початкової школи постійно оновлюються. Як відомо, кожен педагог, що займається вокально-хоровим навчанням учнів духовним піснеспівом намагається постійно стежити за змінами в теорії і практиці вокально-хорового музичного навчання, набуває особистого досвіду музично-педагогічної діяльності з учнями молодшого шкільного віку, навчається самостійно опрацьовувати духовні твори. Це призводить до оновлення вже наявних методик, та узагальнення попереднього досвіду своїх колег.

Питання теорії та методики виконання церковного хорового співу висвітлюють у своїх працях сучасні науковці В. Барвінський, Д. Болгарський, І. Гарднер, А. Гвоздецький, Г. Печенкін, Н. Гуляницька, І. Кошміна, І. Сахно [30; 47; 49; 169; 56; 102; 193]. Але питання методики навчання церковного співу молодших школярів висвітлені недостатньо. Професор Д. Болгарський

пише: «Спів через звук, що йде із глибин, одухотворений усім єством людини, повністю відкриває особистість. Богослужбний спів – це загальнолюдська мова молитви, мова спілкування з Богом, яка здатна вимовляти невимовне, створювати «глибинність» предмета у дусі, висловлювати первісні основи буття» [30, с. 1].

Вокально-хоровий спів як вид мистецтва є одним з основних складових церковного релігійного обряду. Вокально-хоровий спів нерозривно пов'язаний зі словом, зміст його розкривається через поетичний текст, втілений у музичній інтонації. Тому змістово-емоційний вплив хорового твору ніби «подвоюється» [112, с. 28]. Професор В. Медушевський переконаний, що твори православних композиторів «з їх давньою національно-характерною мелодикою, багатою й неповторною своєрідністю гармонізації, несиметричними ритмами посідають почесне місце у скарбниці світової музичної культури. Розспіви православної церкви здатні облагородити, піднести серце, душу над земним і зігріти серце небесною благодаттю. Церковний спів служить засобом вираження почуттів, розкриває найглибші, благородні, піднесені стани душі, які не можна висловлювати словами», вважає науковець [140, с. 12].

Церконий спів є одним із проявів певного порядку. Конкретним виразом цього порядку є розспіви і гласова система, на яких будуються духовні піснеспіви. Доречно зазначити, що *розспів* – це система співів православної церкви, об'єднана певними принципами побудови мелодії [179, с.128]. Ознаками розспіву є: тип поспівок, теситура, мелодичний склад, ритмічна побудова, загальний характер. У цьому музичному чинопослідуванні кожна конкретна мелодія закріплена за певним богослужбовим текстом або групою текстів, а також прив'язана до певного часу доби, тижня, року. Тому розспів являє собою не тільки чисто мелодійне поняття, а й поняття богослужбове і поняття календарне, бо саме розспів організовує і вибудовує мелодійний матеріал на основі богослужбового чину і священного календаря. Найдавнішими розспівами є: болгарський, грецький,

знаменний, київський. Нині розспіви є основним інтонаційним фондом українського церковного співу.

Виходячи з необхідності використання у дисертаційному дослідженні таких понять як «піснеспів», «тропарь», «кондак» нами розглянуто їх сутність. Н. Пуряєва зазначає: *тропар*, *кондак* – це молитовні вірші для співу на честь якого-небудь свята або святого у православному богослужінні [179, с. 130]. *Піснеспів* – це складова богослужіння, призначена для співового виконання: акафист, алилуарій, антифон, ірмос, іпакой, канон, кондак, причасний, прокимен, псалом, стихира, тропар тощо [179, с. 94].

Мелодії духовних піснеспівів організовані в основному гласовою системою, яка відрізняється простотою і зручністю для голосу. Значимо, що глас – це сукупність текстів змінних частин богослужінь тижневого кола, які протягом одного тижня виконують на одну мелодію; мелодію, на яку виконують зазначені богослужіння [179, с.40]. Кожен із гласів являє собою стійку сукупність рядків із початковою і кінцевою мелодійною формулою і речитацією на одній висоті в середині рядка. Піснеспіви складаються з 2-3-х рядків, багаторазово повторюваних залежно від тексту. Характерні повтори одного й того ж звуку, їх кількість визначається довжиною словесної фрази (речитація). Духовним піснеспівам властива, як правило, куплетна форма. Саме такі повтори є сприятливою умовою у вокально-хоровому навчанні учнів початкових класів, що сприяє розвитку основних процесів молодшого віку як сприйняття, увага, пам'ять, уява, мислення і мова. Адже повторювання одного і того ж звуку, щойно проспіваного інтервалу, музичної фрази, строфи зазвичай дає виконавцеві вокальну легкість, співак іде ніби знайомою стежкою [57]. Структура духовних піснеспівів заснована на поступовому русі звуків угору або вниз у діапазоні кварта, рідше квінти. Мелодії в основному діатонічні. Основний інтервал – це велика і мала секунди, терції і кварта трапляються досить рідко. Вузькі ходи потребують менших перебудов голосового апарату, цим вони зручні для співу.

Пронизаний релігійними ідеями, церковний спів став вираженням цілісності, моральної чистоти молодого покоління, яке розкриває свої здібності на благо суспільства. Богослужбовий спів з часів Київської Русі визначався як «янгольський», «янголоподібний» або «янгологласний». Це свідчить про те, що, слухаючи або виконуючи піснеспіви, дитина наповнюється світлими і чистими думками, стає схожою на небесного янгола. Крім того, хоровий спів, як складова церковного ритуалу, наповнює людей, які прийшли до церкви, почуттям «колективного духовного удосконалення ... Соборність - це не зовнішня, видима, а внутрішня, постійна єдність, що веде до єднання з Богом, який є абсолютною Істиною, абсолютною Красою, абсолютним Добром, абсолютною справедливістю. Соборність, виражена в богослужбовому співі, на думку О. Скобелевої, сприймається як органічна, соціально-духовна спільнота людей» [199, с. 44].

Пов'язаний із богослужбовими текстами, церковний спів увібрав суть православного вчення, встановлюючи єднання Церкви Земної з Церквою Небесною. Під час богослужіння усі тексти – молитва або часи, уривки з Євангелія або славослів'я – не промовляються, а співаються. Співаються мелодійно, багатоголосо або одним голосом. Вся музична класифікація церковних піснеспівів визначається певним ступенем мелодійності вимовного Слова. «На відміну від мирського, богослужбове слово співається – Голосом, хором голосів, сонмом усіх хорів усіх храмів на землі. («Тобі співаємо, тобі благословляємо...»))» [88, с. 8]. Слово посідає в духовних творах чільне місце.

Визначаючи церковний спів, як обов'язковий елемент богослужіння, зазначаємо, що він допомагає розкрити сакральну сутність звернення до Бога і сприяє створенню піднесення, проникливості, щирості церковного дійства. Зміст піснеспівів відображає сутність християнської ідеї від людської скорботи про зло, що коїться у світі, до радості і захоплення про воскресіння мертвих для вічного життя.

Церковний спів є тим пластом музичної творчості, за допомогою якого стає можливим дієве виконання багатьох виховних завдань. Відображення в церковній музиці висоти релігійних заповідей, краси таїнств і обрядів, її первинна зверненість до людської душі – усі ці особливості музики як частини християнської культури наділені величезною творчою силою. «Духовна музика поєднує душу людини з усією світобудовою та її Творцем. У цьому велика об'єднувальна сила релігійної культури. Вона закликає до краси думок, почуттів, вчинків, до внутрішньої дисципліни; до гармонії з самим собою і навколишнім світом. Підносячись, душа бажає творити добро за найвищими моральними критеріями: любов'ю, увагою, співчуттям, прощенням» [140, с.11].

Вокально-хоровий спів, крім музичного, несе в собі і поетичне начало, яке допомагає осмисленню музичного твору. У процесі співу духовних творів учень не просто відтворює її, а стає її співтворцем. Проспівуючи твір кілька разів, він шукає у своїй душі відгук на музичний твір, намагаючись привнести частинку своєї душі. Як зазначає мистецтвознавець Л. Венгрус: «Під час усіх цих пошуків мимохіть відбувається духовно-моральний розвиток особистості, яка з кожним якісно новим виконанням зростає і переходить на новий духовний щабель» [35, с. 29].

Процес вокально-хорового навчання як найважливішого інструменту формування духовних цінностей учнів початкових класів ми розглядаємо через ознайомлення з основами церковного співу, який допоможе молодшим школярам у прагненні до реалізації у власному житті загальнолюдських цінностей.

Отже, процес вокально-хорового навчання на прикладах духовних піснеспівів є одним з найважливіших засобів духовно-морального виховання особистості. Впливаючи на емоційну сферу дитини, він прищеплює любов до Батьківщини, виховує повагу та толерантність до оточення, розвиває творчі здібності. Через вокально-хоровий спів ми приходимо до загальнолюдських моральних істин з опорою на національні традиції. Ми вважаємо, що

вивчення і виконання вокально-хорових творів релігійного змісту сприяють формуванню у молодших школярів відповідних емоційних переживань, ставлень, моральних ідеалів, світоглядних позицій, а значить і формуванню духовних цінностей.

Процес вокально-хорового навчання в умовах недільної школи, як основний інструмент формування духовних цінностей позначений справжньою емоційністю, сповнений теплого почуття і глибоких переживань, здатний найбільш ефективно сформувати у дитини естетичні смаки та ідеали, стимулювати творчий потенціал молодших школярів. Ми розглядаємо цей процес як сукупність послідовних і взаємопов'язаних дій учителя і учнів, спрямованих на забезпечення засвоєння системи необхідних музичних знань, умінь і навичок, які перетворюються через емоційне-образне сприйняття в ідеали, якості дитини, сприяє розвитку самостійності мислення, спостережливості та інших пізнавальних здібностей учнів, оволодінню елементами культури і формування основ світогляду, викликаючи яскраві емоції, впливає на естетичні і моральні почуття.

Підсумовуючи вищесказане, ми умовно поділяємо духовні цінності, які формуються в учнів початкових класів під час навчання вокально-хорового співу в умовах недільної школи: *інтелектуальні*: допитливість, інтерес до пізнання невідомого, прагнення до знань, вмінь і навичок вокально-хорового мистецтва; *моральні*: справедливість, правдивість, сором'язливість, совість, чесність, доброта, відповідальність, милосердя, співчуття, взаємодопомога, любов, життєрадісність, свобода, людяність, щирість; *естетичні*: краса природи, естетичне середовище сім'ї, естетика одягу, естетика зовнішнього вигляду, естетика поведінки.

Умовність такого поділу полягає в тому, що: по-перше, педагогічний процес має цілісний, комплексний характер, будь-який розподіл його змістового компоненту має свідомо умовний характер; по-друге, вікові особливості молодших школярів зумовлюють мобільність, постійну трансформацію і перетікання цінностей з однієї групи до іншої і навпаки; по-

третє, всі ці цінності, тісно взаємопов'язані між собою, впливають на формування одна одної.

Таким чином, для організації педагогічного процесу вокально-хорового навчання учнів початкових класів нами визначено основні завдання: освітні, розвивальні, виховні.

Освітні завдання: прищеплювати знання історії своєї Батьківщини і вітчизняної духовної музичної спадщини, залучати до духовних цінностей світової культури; створення умов для вияву особистої ініціативи у молодшого школяра та бажання самовдосконалюватися та само розвиватися; використовувати різні ресурси і засоби навчання; удосконалювати зміст, форми і методи вокально-хорового навчання, спрямовані на формування духовних цінностей.

Розвивальні завдання: розвивати вокально-хорові навички і музичально-ритмічні здібності; розвивати увагу, пам'ять, інтуїтивне і логічне мислення через сприйняття вокально-хорових творів; розвивати пізнавальну самостійність і творчий потенціал учнів.

Виховні завдання: виховувати у молодших школярів інтерес до вокально-хорового навчання на прикладах духовних піснеспівів, зразків українських народних пісень, сучасних пісень на біблійні сюжети і морального змісту; виховувати у дітей вміння соціального і духовного спілкування у процесі вокально-хорового навчання; активної позиції щодо духовного зростання; виховувати у молодших школярів моральні принципи поведінки.

Зважаючи на сказане вище, підкреслюємо, що процес вокально-хорового навчання учнів початкових класів на прикладі духовних піснеспівів ми розглядаємо як одну з найважливіших складових формування духовних цінностей. Формування духовних цінностей у дітей молодшого шкільного віку в процесі вокально-хорового навчання – це органічна та суттєва частина навчання та виховання духовної культури особистості, які можуть відбуватися в умовах недільної школи. Таким чином, процес вокально-

хорового навчання в умовах недільної школи ми вважаємо комплексним педагогічним процесом формування духовних цінностей учнів початкових класів, який допоможе визначити компонентну структуру дослідження.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

Обґрунтування науково-теоретичних основ формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання дозволило дійти таких висновків:

- історико-теоретичний аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури з проблем духовності у контексті музичної освіти доводить, що в сучасних науках духовні цінності молодших школярів здебільшого розглядаються як внутрішня інтегративна якість особистості, що проявляється у моральній поведінці, в естетичному ставленні до навколишнього світу, у прагненні до пізнання предметів та явищ дійсності, у потребі самоздійснення.
- дослідження науково-методичних джерел підтверджує, що традиції українського вокально-хорового співу – це основне підґрунтя, на якому формуються духовні цінності молодого покоління в системі освіти учнів початкових класів. Маємо усі підстави стверджувати, що недільна школа, як форма залучення до духовних цінностей, є соціальним інститутом, де послідовно, повноцінно можна здійснювати формування означеного феномену молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.
- враховуючи сутнісні характеристики духовних цінностей молодших школярів процес вокально-хорового навчання полягає у забезпеченні відповідних функцій означеного феномену: *мотиваційно-пізнавальної, гедоністичної і вокально-діяльної*. Мотиваційно-пізнавальну функцію ми розглядаємо як інтерес і мотивацію учнів початкових класів до опанування

духовних цінностей у процесі спілкування з вокально-хоровим мистецтвом; як засіб отримання комплексу знань та вмінь і реалізації творчого потенціалу особистості. *Гедоністична функція* передбачає здатність молодших школярів співпереживати, оцінювати художній зміст твору у процесі вокально-хорового навчання. *Вокально-діяльнісну функцію* в структурі вокально-хорового навчального процесу ми розглядаємо як розуміння учнями художньо-змістової сутності духовних творів та відтворення їх у хоровій діяльності.

- проведений аналіз дозволив визначити теоретико-методологічну базу дослідження в контексті *аксіологічного, особистісно-орієнтованого, гуманістичного, компетентнісного та діяльнісного підходів*. *Аксіологічний підхід* у формуванні духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання передбачає передусім виховання гуманістичного типу особистості дитини, прагнення до творчого самовираження і самореалізації особистості, розвитку музикальних здібностей та постійного самовдосконалення. *Особистісно-орієнтований підхід* ми розглядаємо у контексті спрямованості на самопізнання та самовдосконалення молодшого школяра, розкриття його творчого потенціалу, активізації особистісно-творчої мотиваційної сфери. *Особистісно-орієнтований підхід* забезпечує і відображає становлення особистісної змістовної кожного учня, яка формується на основі взаємодії глибинного пізнання оточуючого світу та самого себе. *Гуманістичний підхід* у процесі вокально-хорового навчання передбачає створення умов для формування в дитини цілісного, особистісно-зумовленого образу світу та особистості в ньому. *Компетентнісний підхід* до формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового забезпечує розвиток особистісно-психологічних якостей в учнів початкових класів, які виступають важливою умовою формування та становлення духовної особистості, включаючи її пізнавальну, емоційно-вольову та мотиваційну сфери, системи відношень та ціннісних орієнтацій. *Діяльнісний підхід* до формування духовних цінностей

молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання розглядається нами як комплексна структура, спрямована на розвиток творчої активності учнів і окреслює перспективу їх творчого зростання.

- проведений аналіз дозволив конкретизувати структуру формування духовних цінностей у молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. Ця структура, на нашу думку, полягає у *єдності трьох форм щодо художньо-естетичних знань, поглядів, уявлень та ціннісно-естетичного ставлення до навколишньої дійсності (загальне), специфіки і змісту вокально-хорового навчання (особливе), вікових та психологічних особливостей учнів початкових класів (одиничне)*.

- у ході дослідження процесу вокально-хорового навчання як найважливішого інструменту формування духовних цінностей у молодших школярів нами диференційовано духовні цінності на групи: інтелектуальні, моральні, естетичні.

- аналіз науково-методичної літератури показав, що процес вокально-хорового навчання молодших школярів – це комплексний педагогічний процес. Для організаційно-методичного забезпечення навчального процесу нами було визначено комплекс педагогічних завдань, а саме: освітні, розвивальні і виховні завдання. Зміст виховного потенціалу вокально-хорового навчання молодших школярів об'єктивується як *інтегрований багатоплановий психомоторний процес, що спонукає молоде покоління прагнути до набуття духовних ідеалів, формуванню світоглядних позицій, та духовних цінностей*.

Основні теоретичні положення розділу висвітлені у таких публікаціях автора:
[128; 134; 135; 138]

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ СФОРМОВАНOSTІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Критерії і показники сформованості духовних цінностей учнів початкових класів

Важливим аспектом у вирішенні проблеми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання є визначення структури досліджуваного феномену.

У розробці структури означеного феномена доцільно враховувати те, що виконавство духовних творів поєднує в собі сприйняття, інтерпретацію та реалізацію художньо-музичного образу твору. Тому в процесі показу духовних піснеспівів молодшим школярам, учителю необхідно познайомити їх із багатьма аспектами цієї роботи, в тому числі, з історією створення музичних творів та визначення їхнього місця у творчому доробку автора твору, зробити художньо-образний аналіз твору, виокремити його стилістичні особливості та засоби музичної виразності. Саме процес такої аналітичної роботи допомагає молодшим школярам поступово осягнути закони вокально-хорового виконавства, удосконалювати свої вміння, вчитися переносити основні закони та принципи виконавської культури на власне виконання творів й на виконавську діяльність школярів.

На основі системно-структурного аналізу нами було визначено структуру формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в якості комплексу трьох компонентів – *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформативний і творчо-дільнісний*. Доцільно зауважити, що саме застосування системного підходу дозволило визначити досліджуваний феномен як цілісну динамічну систему структурних компонентів та відповідних функцій.

Мотиваційно-ціннісний компонент характеризується групою мотивів, що визначають музичну діяльність дітей та ціннісних орієнтацій. Цей компонент виражає високий ступінь сформованості мотивів та інтересу до вокально-хорового навчання, спрямованість на пізнання пісенних національних традицій та співацьке самовдосконалення. Цей компонент дозволяє здійснювати активно-мотиваційне забезпечення цілісного опанування національних традицій та трансформацію їх в українську освітньо-виховну систему цілерегулювання самовизначення. Реалізація змісту такого компоненту зумовлює ціннісну спрямованість естетичних емоційно-почуттєвих мотивів дітей переживати й співпереживати прекрасне в мистецтві, емоційно відгукуватися на зміст духовних піснеспівів у процесі формування духовних цінностей. Мотиваційно-ціннісний компонент забезпечує стабільний інтерес дітей до вокально-хорового навчання.

Визначальними в будь-якій діяльності дитини, зокрема музичній діяльності, є певні мотиви. Мотив, як відомо, – це внутрішня спонuka до діяльності, що відображає потреби особистості. На думку Т. Купріна, поняття «мотивація являє собою внутрішню психологічну активність, що організовує та планує діяльність і поведінку, в основі яких лежить необхідність задоволення потреби. У процесі мотивації потреба дістає одну зі своїх суттєвих властивостей – предметність... Набуття потребою свого предмета, її опредметнювання і зумовлює перетворення потреби на певний мотив діяльності» [177, с. 390]. Отже, основу мотиваційної сфери особистості становлять потреби, поява яких відбиває об'єктивний стан необхідності для людини чогось і породжує діяльність, спрямовану на здобуття цієї необхідності. Потреба, опосередкована мотивацією (процес спонукання індивіда до активної діяльності для задоволення своїх потреб і для досягнення цілей), психологічно виявляється як мотив.

Провідною потребою, рушійною силою музично-творчої діяльності, на думку дослідника В. Орлова, виступає інтерес до музичного мистецтва як «сплав інтелектуальних, емоційних та вольових процесів особистості» [159,

с. 12]. У зв'язку з цим, особливого значення набуває не лише сформованість у молодших школярів відповідних інтересів, потреб, мотивів, знань, умінь та цінностей, а й активність їх прояву, яка залежить від самодетермінованості та творчого характеру музично-виконавської діяльності. Дослідження показали, що мотивом у вокально-хоровому навчанні молодших школярів в умовах недільної школи є інтерес до церковних співів, з одного боку, і духовних цінностей, – з іншого. Для вчителя мотивом є необхідність сприймання, розуміння, виконання церковних творів, передача необхідних співацьких навичок, потяг до глибоких емоційних переживань, бажання передати дітям навички та вміння вокального-хорового мистецтва, навчити їх розуміти й любити духовну музику.

«Хорова діяльність – один із видів колективної виконавської діяльності. Вона сприяє розвитку співочої культури дітей, їх загальному та музичному розвитку, вихованню духовного світу, становленню їх світогляду, формуванню майбутньої особистості. Залучення до загальнолюдського духовного досвіду, вираженого в музиці українського народу та інших народів світу, відбувається в хоровій діяльності, у процесі створення особистістю індивідуального варіанту музичного образу в інтонаційно-мистецькому спілкуванні з музичним твором» [104, с. 30].

У своєму дослідженні Н. Скрябіна висловлює думку про те, що «ефективність виховної ролі вокально-хорової музики, а також спрямованість і характер її соціального впливу є найважливішими критеріями, що визначають суспільну значимість хорового мистецтва і його місця в системі духовно-культурних цінностей» [201, с. 62-63].

При вокально-хоровому співі збагачується образне мислення, фантазія, розвиваються пізнавальні процеси, які спонукають до активної творчості. Суттю ж будь-якої творчості є пошук. Тому творчий процес – це пошукова активність. Вона – мотор творчості. Пошукова активність надзвичайно корисна для людини, тому повинна заохочуватися з раннього дитинства. Вона необхідна для формування особистості дитини, підвищення її

стресостійкості, адаптивного розвитку нервової системи. Пошукова активність передбачає інтерес до предмета, зокрема до хорового, а інтерес – це єднальна нитка між навчанням, розумовим розвитком і вихованням. Інтерес підвищує працездатність, активізує і розвиває пам'ять.

Відомо, що діти краще розвиваються в колективі. Працюючи разом, вони вчаться не тільки у вчителя, а й один в одного, змагаються, порівнюють. У результаті виявляється, що робота в колективі – це найкоротший шлях індивідуального розвитку, зростання. Отже, хоровий колектив – ідеальне місце для розвитку дітей.

Зміст навчання вокально-хорового співу учнів початкових класів в умовах недільної школи в цілому має мотиваційно-спонукальну спрямованість, високу інформативність і музичну доступність. У недільній школі церковний спів закладає основи вокально-музичних навичок, духовної освіти. Завданнями вокально-хорового навчання молодших школярів в умовах недільної школи є оволодіння вокально-співочими навичками й уміннями, постійна участь у Богослужінні, у конкурсах і православних фестивалях, у міських заходах. Наш досвід свідчить, що чим активніше дитячий церковний колектив бере участь у хоровій діяльності, тим ширшим стає світогляд, формується особлива життєва позиція дітей молодшого шкільного віку. Таким чином, саме формування особистості дитини – найважливіше педагогічне завдання і мета вокально-хорового навчання в умовах недільної школи.

Ефективність організації вокально-хорового навчального процесу в цьому напрямку може бути забезпечена тільки всебічним вивченням особистості кожної дитини: її темпераменту, характеру, кола інтересів, рівня інтелектуального розвитку, своєрідності емоційної сфери, наявності та характеру художніх потреб, специфіки способів спілкування, умов побуту дитини, її сім'ї та ін. Адекватне уявлення вчителя про кожну дитину, її духовний світ, переживання і прагнення дає можливість організувати роботу в колективі, як диференційований, індивідуалізований процес спілкування з

дітьми за допомогою музичного мистецтва. Такий підхід дозволяє переосмислити ієрархічну позицію: «вчитель – учень», з притаманним їм певним диктатом вчителя, на позицію діалогу однодумців, які беруть участь у процесі співтворчості. Ключового значення в організації роботи з дитячим хоровим колективом в умовах недільної школи набуває реалізація потреби у спілкуванні, під час якого формуються духовні цінності а також особистість дитини. Хоровий колектив стає для дитини своєрідним соціумом, в якому вона моделює свої відносини з людьми. Обстановка доброзичливості, взаєморозуміння і взаємоповаги, певна духовна комфортність сприяє найбільш повному розкриттю духовного світу, формуванню позитивних моральних та етичних якостей особистості, тому успіх або невдача колективу сприймається як подія особистого життя.

Таким чином, процес вокально-хорового навчання як колективна музично-виконавська діяльність активно впливає на розвиток як особистісних якостей, так і на формування духовних цінностей властиві такі позитивні особливості:

- участь у спільній справі формує у молодшого школяра вміння спілкуватися, об'єктивно оцінювати свої дії, допомагає усвідомити наявні недоліки як музичні, так і поведінкові;
- під час занять у дитини формуються позитивні особистісні якості, необхідні для роботи в колективі, вона вчиться застосовувати свої сили, музикальні здібності та вміння з користю для себе і для хору;
- вокально-хорове навчання, як активний і соціально-цінний процес, що забезпечує становлення у свідомості учня єдності слова і діла, корисного наміру і особистісних засобів його здійснення;
- у процесі вокально-хорового навчання розвиваються самостійність і уболівання за іншого, ініціатива та інші вольові якості, необхідні дитині молодшого шкільного віку; музична діяльність перемикає її увагу на корисну справу, важливу і для дитини і для інших учасників колективу.

Когнітивно-інформативний компонент включає систему знань із вокально-хорового мистецтва, здатність мислити образами, розмаїття ідей, музичний смак; емоційний – передбачає наявність почуттєвих реакцій під час слухання та виконання музики (від простого задоволення до музичного катарсису). Прояви когнітивно-інформативного компоненту ми розглядаємо з позиції використання дітьми знань, умінь і навичок у галузі церковного співу, наявності в дітей уяви, яка б сприяла створенню ними музичних образів, проявів адекватної оцінки та самооцінки.

Процес розвитку музичних здібностей досить складний та довготривалий і знаходиться у прямій залежності від розумової, слухової, виконавчої діяльності дитини. Це перегукується з твердженням С. Рубінштейна: «Розвиток людини – це ... формування її здібностей» [188, с. 138]. Оскільки у дітей молодшого шкільного віку ще не сформувалися загальноприйняті стереотипи музичного мислення, важливим є навчання на прикладах духовних співів, поглиблення уявлення про особливості духовної музики всіх часів та стилів. Накопичення різноманітних вражень дозволяє формувати музичний досвід. З набутим досвідом почута музика стає більш звичною, знайомою, розпізнається, викликає у дітей позитивні емоції.

Загальновідомо, що розумова діяльність являє собою складну систему, яка поєднує знання, розумові дії, пізнавальні процеси, а також емоційні прояви в музичній діяльності. Отже, духовна музика поступово орієнтує дитину на важливі для неї думки, високі почуття, світлі настрої, виражені у музичних образах, а це формує музичне мислення, яке сприяє розвитку розумових здібностей і в цілому інтелектуальному зростанню.

Здобуваючи різноманітні знання про церковний хоровий твір, характеризуючи його емоційно-образний зміст, діти збагачують словниковий запас новими виразами, слуховий досвід – новими інтонаціями, емоційні враження впливають на їх настрої та почуття. При цьому знання, по-перше, допомагають зорієнтуватися у змісті почутого, потім виступають основою

пізнавальної діяльності дітей, згодом слугують для вироблення критеріїв оцінки музичних творів та явищ.

Ми вважаємо, що основна роль у навчальному процесі вокально-хорового співу належить системним знанням, а саме: про зміст церковних творів, правила виконання, правильну співацьку настанову, співацький голос, прийоми його розвитку, правила інтонування, які спираються не тільки на теоретичну діяльність, але й розвивають індивідуальний музичний досвід дітей молодшого шкільного віку. Знання лежать в основі формування вмінь і навичок, через які здійснюється розкриття творчих здібностей. Оволодіння основним теоретичним та практичним матеріалом, широка обізнаність у царині церковного співу визначає високий рівень інтелектуального розвитку дитини, який є обов'язковою умовою формування духовних цінностей у дітей молодшого шкільного віку.

Суттєве значення у навчанні церковного співу є здатність дитини уявляти, адже справжнє засвоєння церковно-музичного матеріалу неможливе без активної діяльності уяви, без уміння уявити те, що вона чує, а потім співає. Дитина не механічно сприймає та відтворює звуки, а пов'язує їх зі змістом і характером церковного твору, його формою, засобами музичної виразності. Розвинена творча уява дає дитині можливість формувати свій емоційний світ, здатність мислити образами.

Важливим компонентом у формуванні духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання є **творчо-діяльнісний**, який поєднує навички та вміння, що виступають як інструмент реалізації вокально-хорових знань на рівні індивідуальної, групової чи колективної діяльності. Колективна діяльність буде повноцінною, якщо дитина оволоділа навичками виконання окремих дій, про що зазначають дослідники в галузі педагогіки та психології (П. Блонський, О. Зак, О. Запорожець, К. Платонов, В. Сластьонін та ін.). У хоровій діяльності такими навичками та вміннями є: здатність чути музику, диференціювати висоту та тембр звуків, сприймати мелодію як певну звуковисотну послідовність, упізнавати й відтворювати її,

точно інтонувати, вміння сприймати й уявляти співвідношення звуків, відчувати емоційну виразність музичного ритму й точно відтворювати його. Творчо-діяльнісний компонент визначає рівень вокально-хорового навчання учнів початкових класів, що знаходить свій вияв у творчому відтворенні духовної музики та у подальшій оцінці свого продукту праці. Б. Теплов підкреслює, що необхідно залучати до творчої діяльності всіх дітей без винятку, адже це дуже корисно для загального розвитку, є цілком природнім для дитини і відповідає її потребам та можливостям [219, с. 134]. Отже, вокально-хоровий спів, як чинник творчої діяльності дитини, проявляється у пізнавальних процесах (увага, сприймання, пам'ять, мислення, уява), у потребнісно-мотиваційній та емоційній сферах.

Творчо-діяльнісний компонент формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання акумулює функціонування всієї структурної моделі, скеровує мотиваційно-ціннісну та когнітивно-інформативну готовність молодших школярів до включення у активні форми виконавської роботи. Слід підкреслити, що для вокально-хорового навчання дитини необхідна наявність основних музикальних здібностей, характеристику яких дають Б. Теплов, Н. Ветлугіна, В. Фролкін та інші дослідники. Основними музикальними здібностями ці вчені називають ладове чуття, здатність до слухового уявлення, музично-ритмічне чуття. При цьому комплекс музикальних здібностей виявляється по-різному, в залежності від виду музичної діяльності. У вокально-хоровому навчанні велике значення має комплекс музичних здібностей таких, як: наявність слуху, голосу, відчуття ритму. В умовах недільної школи до складу дитячого хорового колективу приходять діти без необхідного комплексу музикальних здібностей, але з великим бажанням навчитися співати духовні твори і брати участь у різних формах хорової діяльності. Таким чином, творчо-діяльнісний компонент виражає здатність до виконання церковних творів на основі здобутих знань та вмінь. Він включає сукупність навичок і умінь, що

дозволяє творчо реалізовувати та презентувати традиції і духовні цінності через залучення до навчання вокально-хорового співу.

Для ефективної організації навчально-виховного процесу, необхідним є цілеспрямоване вдосконалення змісту і форм вокально-хорового навчання учнів початкових класів з позицій системності взаємодії духовно-творчого та інтелектуального потенціалу школярів. Такий підхід дозволяє виявити взаємозв'язок та взаємозалежність виокремлених структурних компонентів і є важливою методологічною позицією для аналізу досліджуваного феномену і керування процесом його формування. До структури формування духовних цінностей молодших школярів у вокально-хоровому навчанні увійшов комплекс трьох компонентів – мотиваційно-ціннісного, когнітивно-інформативного, творчо-діяльнісного. Згідно з означеними структурними компонентами нами розроблено критерії та показники сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Підкреслимо, що термін «критерій (*criterion* – засіб судження) – це ознака, на підставі якої здійснюється оцінювання, означення або класифікація певних об'єктів. При цьому під ознакою розуміють зовнішній прояв властивостей, за якими її можна впізнати, визначити або описати» [51, с. 54]. Показник вимірювання демонструє, що саме фіксується числом, отриманим унаслідок вимірювання. У межах досліджуваної проблеми ми будемо спиратися на те, що критерії – це якості, властивості, ознаки об'єкта, який вивчається, що дають змогу дійти висновків про стан і рівень його сформованості; показник – це ознака, що дає можливість виокремити найбільш суттєві аспекти педагогічної діяльності і дати їм адекватну оцінку.

При розробці критеріїв та показників свого дослідження ми орієнтувалися на положення Державного стандарту початкової загальної освіти, що головною метою освітньої галузі «Мистецтво» визначає формування і розвиток в учнів комплексу ключових, міжпредметних і предметних компетентностей у процесі опанування художніх цінностей та

способів художньої діяльності шляхом здобуття власного естетичного досвіду.

Для досягнення зазначеної мети державний освітній документ орієнтує на виконання таких завдань:

- виховання і навчання в учнів емоційно-ціннісного ставлення до мистецтва та дійсності;
- розвиток художніх інтересів і потреб, естетичних ідеалів;
- здатності розуміти та інтерпретувати твори мистецтва;
- оцінювати естетичні явища;
- формування в учнів на доступному рівні системи художніх знань і вмінь, яка відображає цілісність та видову специфіку мистецтва;
- розвиток емоційно-почуттєвої сфери учнів, їх художніх здібностей і мислення, здатності до самовираження та спілкування.

У науково-педагогічних дослідженнях останніх років з методики музичного навчання такі завдання розглядаються у ракурсі вивчення особливостей формування творчих здібностей молодших школярів у процесі музичної діяльності (В. Рагозіна); розвитку музичних здібностей (О. Коваль); методичних засад розвитку слухомоторних уявлень молодших школярів у процесі музичного навчання (М. Матківська); формування музичних знань молодших школярів засобами мультимедійних технологій (О. Чайковська); розвитку образного сприймання музики молодшими школярами (Л. Прокоф'єва); формування морально-естетичних почуттів молодших школярів (В. Процюк); формування музичної культури молодших школярів (О. Грисюк); ціннісного ставлення до рідного краю (К. Шевчук); формування творчої активності учнів початкової школи в процесі навчально-музичної діяльності (Чжуан Гуан); навчання сольфеджіо молодших школярів у спеціалізованих мистецьких навчальних закладах (І. Мудролюбова). Однак до визначення критеріального апарату дослідження науковці пропонують різні підходи.

Так, основними параметрами виховання у молодших школярів морально-естетичних почуттів засобами народної музичної творчості дослідник В. Процюк визначає такі критерії: емоційно-мотиваційний; когнітивний; процесуально-операційний [178]. Критеріями навчання сольфеджіо молодших школярів у спеціалізованих мистецьких навчальних закладах дослідниця І. Мудролюбова виокремлює такі: міру мотиваційної цілеспрямованості та визначення ролі сольфеджіо, ступінь фахової мовної підготовки, міру вивченого матеріалу молодшими школярами на уроках сольфеджіо, ступінь навченості ЗУН з сольфеджіо молодшими школярами, міру здатності учнів до фахової самореалізації у процесі навчання та поза навчанням [151]. Досліджуючи процес формування духовних цінностей у молодших школярів у сфері мистецтва, Л. Ороновська визначає такі основні критерії та їх показники: емоційно-емпатійний; когнітивно-раціональний; творчо-діяльнісний [160]. Вимірами сформованості творчих здібностей молодших школярів у процесі музичної діяльності у дослідженні В. Рагозіної визначено критерії, що охоплювали основні мотиваційні, когнітивні і діяльнісні складові творчих здібностей, а саме: мотиваційний; когнітивний; діяльнісний [180]. Критеріями формування художньо-образного мислення молодших школярів на уроках музики у дослідженні Н. Батюк визначено: мотиваційно-ціннісний; раціонально-когнітивний; емоційно-емпатичний; творчо-діяльнісний [23].

Як показав аналіз наукової літератури, найчастіше вживаними у педагогічній теорії є критерії, що співвідносяться з когнітивним, мотиваційно-ціннісним та діяльнісним напрямками діагностики досліджуваного явища. Отже, критерії дають змогу провести педагогічну діагностику, визначити рівні сформованості досліджуваного явища, простежити динаміку його розвитку, зосередити увагу на окремих недоліках та окреслити напрямки педагогічної роботи.

У процесі визначення своїх критеріїв ми взяли до уваги загальні вимоги, що ставляться до їх вибору: інформативність, об'єктивність,

нейтральність, можливість якісного опису. Основною ознакою буде слугувати та, яка дозволить через порівняння її прояву виявити рівень сформованості духовних цінностей дітей молодшого шкільного віку у недільній школі. А відтак, ми визначили такі критерії: *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-оцінний, творчо-діяльнісний*. Їх зміст відповідає компонентам структури формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. Розглянемо їх детальніше.

Оскільки основою будь-якої діяльності, спонукальною причиною дій людини є мотиви, до показників критерію, що визначає міру прояву першого мотиваційно-ціннісного компонента молодших школярів, ми вважаємо за необхідне віднести наявність потреби, прагнення і бажання учнів до навчання церковного співу. *Мотиваційно-ціннісний критерій* передбачає сукупність мотивів і потреб, що спонукають дитину до мотиваційної цілеспрямованості на формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання. Виокремлення зазначеного критерію пояснюється тим фактом, що поєднання різних мотивів утворює внутрішню поведінку, яка залежить одночасно від багатьох мотивів і, у цілому, формує прагнення і бажання учнів до навчання церковного співу. Цей критерій розглядається у нашому дослідженні крізь призму суб'єктивних емоційних переживань учня, його здатності до співпереживання образам, вияву особистісного ставлення до виконуваної духовної музики, прагнення пізнавати та вивчати церковне мистецтво. Саме такі характеристики включає мотиваційно-ціннісний компонент формування духовних цінностей молодших школярів. Характеризується цей критерій такими показниками: 1) інтерес і захопленість хоровим мистецтвом, що відтворює цінності духовного життя людини; 2) вияв прихильного ставлення до національних пісенних традицій, прагнення до їх опанування.

Когнітивно-оцінний критерій характеризує здатність учнів до пізнання музичного матеріалу, наявність певного обсягу знань, розуміння закономірностей відтворення художніх образів церковних піснеспівів,

прагнення до пізнання національних традицій музичного виконавства, засобів втілення художнього образу в духовної музиці. Цей критерій передбачає усвідомлення ступеня теоретичної обізнаності з надбаними вокально-хоровими навичками і вміннями. Отже, показниками означеного критерію є: 1) вміння накопичувати знання щодо мистецтва, вокально-хорового виконавства, зокрема, та знання духовно-пісенного репертуару; 2) усвідомлене ставлення до механізмів звуковидобування, вокальної орфоепії; спроможність до художньо-естетичного оцінювання вокально-хорових творів.

Знання музичної структури церковних піснеспівів, володіння вокально-хоровими навичками церковного співу та адекватне їх застосування у відтворенні музичного образу забезпечує *творчо-діяльнісний* критерій формування духовних цінностей, що спрямовує навчання церковного співу школярів на формування виконавських умінь, відповідність використання виконавських засобів художньому змісту образів духовних піснеспівів. Виокремлення *творчо-діялісного* критерію зумовлено тим, що володіння вокально-хоровими знаннями і вміннями, які забезпечують формування духовних цінностей у молодших школярів, потребує застосовування набутих знань у хоровій діяльності. Цей критерій набуває важливого значення у розвитку хорової діяльності у зв'язку з творчою ініціативою учня – схильністю до активних самостійних дій, оригінальних пошуків і упровадження альтернативних варіантів інтерпретації музичного твору, створення власних художніх образів.

Означений критерій характеризується здатністю молодших школярів до виконання українських творів православної традиції і охоплює такі показники: 1) вияв творчої уяви у процесі інтерпретації духовних піснеспівів; 2) уміння творчо застосовувати засвоєні вокально-хорові навички та вміння у виконанні хорової музики.

Таблиця 2.1

Критерії та показники формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Компоненти	Критерії	Показники
Мотиваційно-ціннісний	Мотиваційно-ціннісний	- інтерес і захопленість хоровим мистецтвом, що відтворює цінності духовного життя людини; - вияв прихильного ставлення до національних пісенних традицій, прагнення до їх опанування;
Когнітивно-інформативний	Когнітивно-оцінний	- вміння накопичувати знання щодо мистецтва, вокально-хорового виконавства, зокрема та знання духовно-пісенного репертуару; - усвідомлене ставлення до механізмів звуковидобування, вокальної орфоєпії; - спроможність до художньо-естетичного оцінювання вокально-хорових творів.
Творчо-діяльнісний	Творчо-діяльнісний	- вияв творчої уяви у процесі інтерпретації духовних піснеспівів; - уміння творчо застосовувати засвоєні вокально-хорові навички та вміння у виконанні хорової музики;

Залежно від прояву показників зазначених критеріїв у молодших школярів можемо стверджувати про певний рівень сформованості духовних цінностей молодших школярів.

Для визначення рівнів сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання у дітей молодшого шкільного віку ми використовували методичні доробки з досвіду роботи педагогів-практиків у галузі музично-педагогічної освіти, а також широко відомі у психології та педагогіці методики вивчення особистості. Дослідження включало аналіз сучасних надбань та педагогічних праць з проблем музичного навчання молодших школярів (О. Грисюк, О. Коваль, М. Матківська, Л. Михайлова, І. Мудролюбової, О. Нижник, О. Олексюк, Л. Прокоф'єва, В. Процюк, В. Рагозіна, О. Ростовський, О. Чайковська, К. Шевчук та ін.) Проведений аналіз відповідної наукової літератури засвідчив, що науковцями виділяється різна кількість рівнів творчої діяльності у молодших школярів, які, у свою чергу, характеризуються неоднаковим ступенем прояву показників кожного критерію і здебільшого автори диференціюють рівні відповідно до предмета свого дослідження, надаючи їм власні назви.

Ми ж виокремлюємо три рівні сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання. Відповідно до визначених критеріїв та показників було встановлено ознаки високого, середнього та низького рівнів сформованості духовних цінностей дітей молодшого шкільного віку у процесі хорової діяльності. На нашу думку, такий підхід є доцільним, оскільки рівні є відносними величинами (два з них ілюструють крайні межі вираження сформованості духовних цінностей – *високий і низький*), а відтак є потреба у визначенні *середнього* рівня відповідного досліджуваного явища, який повинен виражати проміжний показник вищезгаданих нами критеріїв. Окреслимо детальніше сутність кожного рівня.

За результатами аналізу наукових джерел вважаємо, що *високий рівень (творчо-діяльнісний)* духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання характеризується через емоційно-образне сприйняття ступенем усвідомлення важливості та потреби до вивчення духовних піснеспівів; знаннями, уміннями та навичками, що є показниками визначених когнітивно-оцінного та творчо-діяльнісного критеріїв

формування духовних цінностей; здатністю контролювати й оцінювати власну діяльність із подальшою її корекцією, проявляти творчість та ініціативу за різних умов навчання. Високий рівень духовних цінностей дітей молодшого шкільного віку у процесі вокально-хорового навчання передбачає розвиненість мотивів до духовних творів, стабільний інтерес до глибокого вивчення елементів національного та інших народів світу вокально-хорового мистецтва; глибоких та систематизованих знань у галузі церковного мистецтва (володіння вокально-хоровими навичками: навичками співацького дихання, звуковидобування, фразування); готовність дітей до хорової діяльності творчого для розкриття художнього образу з дотриманням стилевих особливостей виконання церковних творів.

Вважаємо, що *середній рівень (продуктивний)* формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання у недільній школі характеризується тим, що осмислення мотивів і цілей у навчанні церковного співу не в повній мірі дозволяє визначити їх вагомість для формування духовних цінностей. Середній рівень – це посередні знання, уміння та навички у сфері інтересів і схильностей дітей, посередній рівень сформованості вокально-хорових навичок і вмінь, доцільного їх використання у вокально-хоровому навчанні, недостатня впевненість у власних можливостях, часткова відсутність потреби у їх подальшій корекції та вдосконаленні. Середній рівень сформованості духовних цінностей дітей молодшого шкільного віку у процесі вокально-хорового навчання визначається достатньо вираженими показниками мотиваційно-ціннісного компоненту. Нестійкий прояв особистісного інтересу до вокально-хорового співу та хорової діяльності спричиняє недостатність накопичення знань володіння вокальною технікою, знань з особливостей виконання церковних творів, маємо переважно репродуктивний рівень формування духовних цінностей.

Низький рівень (репродуктивний) сформованості духовних цінностей дітей молодшого шкільного віку у процесі вокально-хорового навчання

визначається недостатньо спрямованими мотивами та поверховими інтересами до навчання церковного співу. Діти цього рівня мало орієнтуються в питаннях теорії та технології духовних співів, мають мозаїчні знання особливостей виконання піснеспівів, елементарні вокальні уміння та навички, що спричинює невміння узагальнювати і на художньо-образному рівні демонструвати інтерпретацію православного твору. Вони постійно потребують допомоги викладача в опрацюванні навчального матеріалу та в самоорганізації під час навчального процесу.

Отже, у результаті визначення критеріїв та відповідних показників і рівнів ми можемо створити модель методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально – хорового навчання.

За умови професіографічного способу побудови моделі, із структури формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання (мотиваційно-ціннісного, когнітивно-інформативного, творчо-діяльнісного) особливої значущості набуває творчо-діяльнісний компонент, що віддзеркалює її головну особливість. Саме творчо-діяльнісний компонент, представлений передусім виконавською хоровою діяльністю, є, на нашу думку, сферою найвищого прояву формування духовних цінностей молодших школярів. Для створення різних варіантів хорової діяльності саме цей компонент дозволяє передбачити особливого роду духовну активність молодших школярів що супроводжується віковими особливостями цього віку.

У проектованій методичній моделі ми використовували такі форми навчання учнів початкових класів: активні (участь у Богослужіннях, концертах, фестивалях, музичних проектах тощо) та ігрові (виконання творчих завдань, гра на ДМІ, музично-дидактичні та рольові ігри). Доречно зазначити, що форми музичного навчання надають педагогічному процесу логічної закінченості і завершеності. Найпоширенішими у музичній підготовці учнів початкових класів є індивідуальна і практична форми навчання.

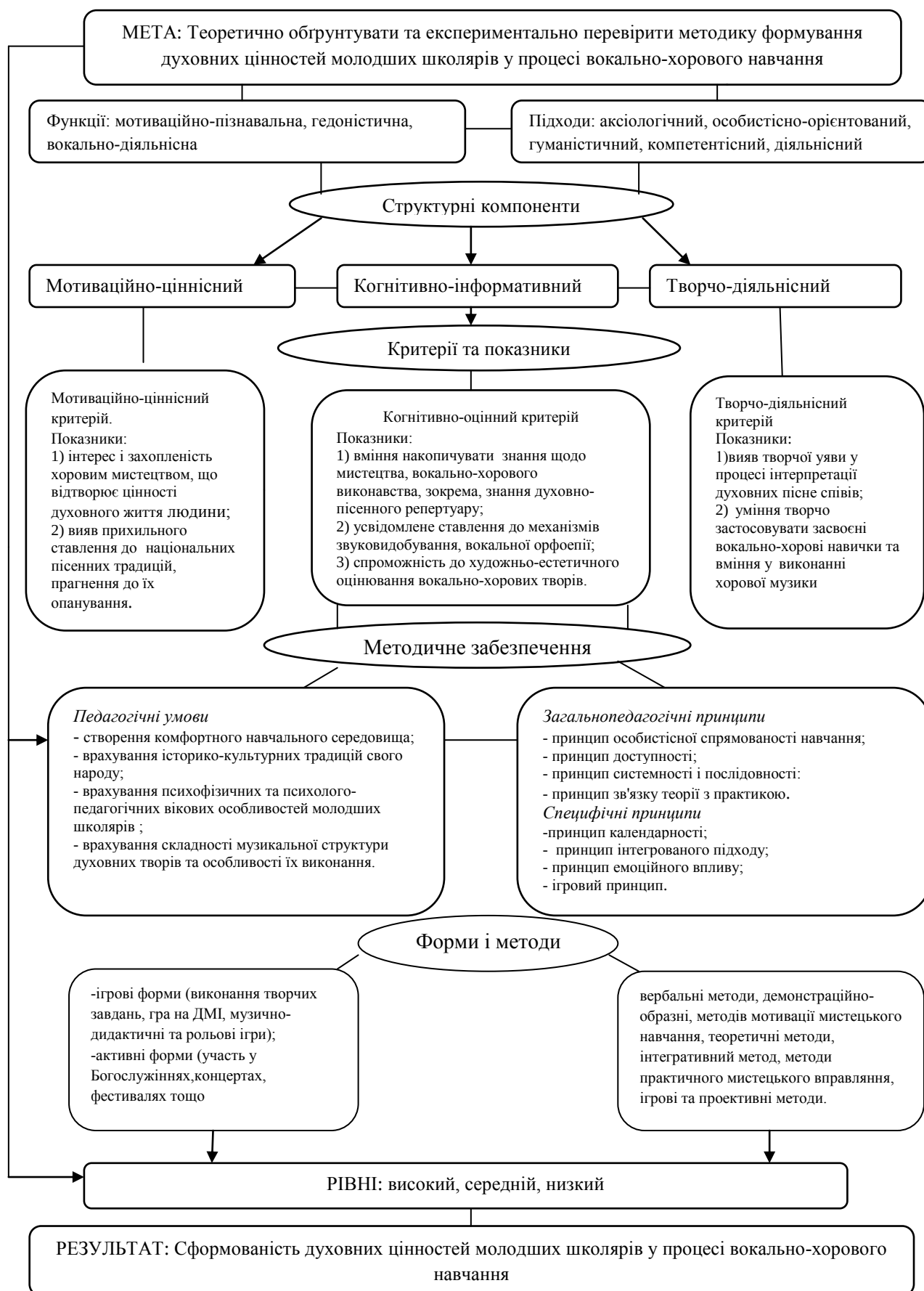

Рис. 2. 1. Модель методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Таким чином, визначення критеріїв і показників та відповідних рівнів сформованості духовних цінностей учнів початкових класів у процесі вокально-хорового навчання дають змогу провести педагогічну діагностику, простежити динаміку його розвитку, зосередити увагу на окремих недоліках та окреслити напрямки педагогічної роботи.

2.2. Діагностування рівнів сформованості духовних цінностей молодших школярів

Згідно з логікою розгортання наукового дослідження, результати, отримані у ході теоретико-методичного вивчення проблеми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, мають підлягати практичній перевірці, у вигляді психолого-педагогічного експерименту, що являє собою комплекс методів, спрямованих на об'єктивно-наукову перевірку основних теоретичних положень дослідження. Виконання зазначеного завдання потребує організації констатувального експерименту, метою якого є визначення вихідного рівня сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

На пріоритетному значенні вокально-хорового навчання наголошують видатні представники сучасної української музичної педагогіки, до яких належать А. Болгарський, А. Козир, Л. Куненко, Г. Падалка, О. Щолокова та ін. У зв'язку з цим, на особливу увагу заслуговує проблема формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Спостереження за результатами вокально-хорового навчання з молодшими школярами в дитячих хорах, під час концертів, фестивалів показали, що до хорових колективів входять учні початкових класів, які ще не набули початкових вокально-хорових умінь (голосні звучать строкато,

немає опори звуку на дихання, нерідко діти співають позиційно заваленим звуком, в результаті чого тембр голосу тьмянний, інтонаційно невизначений, дикція млява, нерозбірлива, звук хору в цілому сприймається як неприродно полегшений, піднятий з опори, і нагадує більше наспівування, ніж спів). У той же час учителями музичного мистецтва налагоджено в дитячих хорах хорова у дисципліну, що, безумовно, сприяє духовному розвитку учнів під час вивчення й художнього виконання духовних піснеспівів.

Для перевірки ефективності цієї проблеми нами під час дисертаційного дослідження було використано метод опитування та інтерв'ювання педагогів музики і хормейстерів дитячих хорових колективів. Питання ставилися про введення духовних піснеспівів у репертуарний план з хорових занять у спеціалізованих навчальних мистецьких і загальноосвітніх закладах і про використання їх у вокально-хорової діяльності.

За результатами опитування доходимо певних висновків. Так, у більшості хорових колективів загальноосвітніх шкіл у репертуарний план хорових занять не входять духовні співи, вони можуть бути тільки у прослуховуванні на хоровому занятті, тому що такі державні стандарти. При цьому, у найбільш успішних дитячих хорах педагоги усвідомлюють проблему формування духовних цінностей молодших школярів і використовують іноді духовні піснеспіви у хоровому репертуарі. У деяких хорових колективах на заняттях приділяється увага власне якості звучання. Однак подібні прийоми і методи не систематизовані і в них мало уваги приділяється власне літературному змісту виконуваних творів з метою кращого осмислення тексту і осягнення художніх образів, що формують духовні цінності через навчання вокально-хорового співу молодших школярів. Ці висновки щодо результатів опитування та інтерв'ювання дали змогу окреслити напрямки щодо проведення констатувального експерименту досліджуваного феномену.

Вивчення ефективності організаційно-методичної системи здійснюється, зазвичай, за оцінними показниками змін у структурі

компонентів та рівнів сформованості досліджуваного явища, що можливо лише за тієї умови, якщо вихідний рівень його сформованості можна виміряти та оцінити об'єктивно, а мету подальшого його формування задати діагностично. Отже, ефективність реалізації організаційно-методичної системи формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання значною мірою залежить від визначення його рівневої характеристики, що вказує на ступінь розвитку досліджуваного явища та його диференціацію за групами.

Рівнева характеристика сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання встановлюється відповідно до визначених критеріїв як умовний захід, що дозволяє досягнути явище та дати йому оцінку. Таким чином, перевірка ефективності запропонованої нами методичної системи формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання передбачає перевірку розробленого критеріального апарату, що дозволяє фіксувати ефективність та динаміку формування означеного феномена у процесі навчання. Діагностика сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання здійснювалася за критеріями, пов'язаними із системою показників, через які найповніше виявляються властивості досліджуваного явища і поєднувала визначення мети й завдання дослідження, виявлення вихідного рівня дітей, проведення навчального експерименту, узагальнення результатів роботи, формулювання висновків.

Діагностична перевірка вихідних даних формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання мала виключне значення у нашому дослідженні, оскільки саме з'ясування початкового рівня досліджуваного явища дало змогу визначити окремі недоліки та окреслити схему подальшої педагогічної роботи такого напрямку на прикладі недільної школи. У цілому, контрольовано-вимірювальні процедури забезпечили виконання таких завдань констатувального експерименту:

- попередню діагностику – отримання інформації, що дозволяла диференціювати учнів за вихідними рівнями сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання;
- поточну діагностику – відстеження проміжних результатів ефективності експериментальних даних, які використовувалися в ході констатувального дослідження за окресленими методами;
- заключну діагностику – оцінка успішності учнів у співвідношенні з визначеними рівнями сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Зазначимо, що термін «діагностика» походить від двох грецьких коренів «діа» і «гносис» і тлумачиться як «розпізнавальне пізнання». Для його реалізації в науковій літературі застосовуються всебічно обґрунтовані критерії, що слугують «мірилом» або «ознакою, на основі якої здійснюється оцінка педагогічного явища, його визначення або класифікація» [190, с. 268]. Їй широко використовується у педагогічних дослідженнях, зокрема у дослідно-експериментальній роботі. Діагностування (або діагностика) є надзвичайно важливим етапом педагогічного дослідження, що забезпечує розв'язання різнопланових проблем мистецької освіти шляхом фіксації, виміру й оцінки певного педагогічного явища, тим самим характеризуючи стан його сформованості.

Завданнями констатувального експерименту з діагностики духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання було визначено:

- з'ясувати, як діти розуміють сутність духовних цінностей;
- визначити особистісне ставлення учнів до вокально-хорового співу, рівень засвоєння знань і вмінь та оволодіння церковним співом, усвідомлення багатофункціональності та особливостей ціннісного ставлення до церковного мистецтва;
- виділити особливості виконання церковних творів у процесі хорової діяльності. Діагностика означеної якості ускладнювалася також її

динамічним характером, зумовлювалася специфікою мислення та іншими індивідуальними особливостями молодшими школярами;

- провести спостереження за розвитком вокально-хорових здібностей у дітей молодшого шкільного віку;
- дібрати навчальний матеріал;
- проаналізувати власний педагогічний досвід та розробити дослідницькі процедури (форми спостереження змін критеріїв та показників).

Виходячи з окреслених завдань констатувального етапу експериментального дослідження, нами було розроблено методику діагностування рівня сформованості духовних цінностей учнів початкових класів, яка спиралася на передовий досвід провідних педагогів і методистів; із застосуванням модифікованих, відповідно до вимог дослідження, методів: цілеспрямованого педагогічного спостереження, опитування (письмове – опитувальні листи та усне – інтерв'ю, бесіди), анкетування, проєктивних діагностичних методів, творчих завдань та методів математичної статистики тощо. Крім того, одним із завдань експериментального дослідження є діагностика розвитку музикальних здібностей молодших школярів. Результати динаміки розвитку вокально-хорових навичок учнів на початку і наприкінці експерименту відзначалися у індивідуальних картах, у яких фіксувався розвиток вокально-хорових вмінь і навичок (якість звучання, звуковисотний діапазон, орфоепія, музикально-ритмічні здібності тощо), як найважливіші умови у виконанні духовних співів. При всьому розмаїтті голосів дітей було відзначено, що вокальний діапазон більшості в межах першої октави.

Констатувальне дослідження здійснювалося на базі школи мистецтв № 2 (м. Мелітополь), недільної школи Свято-Троїцького храму (м. Мелітополь) та охоплювало (50) молодших школярів. Учасники експерименту були поділені на дві групи КГ (25учнів) і ЕГ (25 учнів).

З метою виявлення первинних даних вихідного стану та рівнів сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-

хорового навчання нами було проведено психолого-педагогічне діагностування досліджуваного феномена.

Ми проаналізували програму «Музика» та «Музичне мистецтво» з музичного навчання учнів початкових класів, і для розуміння наявності духовних цінностей через залучення до вокально-хорового навчання запропонували використати метод відкритого анкетування. Авторська анкета містила такі питання: загальне уявлення про музику, у тому числі духовну; інтерес до вокально-хорового співу і прагнення до виконання духовних піснеспівів і зразків вітчизняної вокально-хорової спадщини; доцільність використання вокально-хорових навичок у процесі хорової діяльності; потреба у підвищенні власного рівня навичок і вмінь вокально-хорового співу молодших школярів (додаток А; А.1).

Результати анкетування подавалися за 12-бальною шкалою оцінювання трьома експертами: 1-й експерт – психолог оцінював наявність мотиваційно-ціннісного компонента; 2-й експерт – досвідчений педагог-хормейстер (когнітивно-інформативний); 3-й експерт – доктор педагогічних наук (творчо-діяльнісний компонент).

Дані анкетування в поєднанні з бесідами з дітьми та педагогічними спостереженнями дозволили нам скласти уявлення про ставлення молодших школярів до духовних співів та їх виконання, і простежити динаміку цих відносин. Якщо дитина позитивно відповідала на питання про перевагу духовних співів, причиною відвідування занять називала любов до вокально-хорового співу, називала улюбленим церковний спів, за спостереженнями батьків співала вдома, уважно слухала спів і висловлювала бажання стати співаком, ми засвідчували позитивну тенденцію до формування духовних цінностей під час навчання вокально-хорового співу і результат оцінювався (10-12 балів). Якщо дитина давала позитивну відповідь лише на частину зазначених питань, інтерес вважався сформованим частково (7-9 балів). І, нарешті, якщо на зазначені питання були дані негативні відповіді, причиною відвідування хору називалися бажання батьків або присутність на уроках

друзів, дитина на заняттях не співала, співати не любила, то фіксувалася відсутність інтересу до вокально-хорового навчання(1-6 балів).

Результати анкетування за трьома змістовими компонентами подані у таблицях 2.2 (ЕГ) и 2.3 (КГ).

Таблиця 2.2

**Результати вхідних оцінок сформованості духовних цінностей
експериментальної групи (у балах).**

Компоненти Учасник	Мотиваційно- ціннісний	Когнітивно- інформативний	Творчо- діяльнісний
1.Ангеліна Н.	4	5	6
2.Аліна К.	4	7	8
3.Аліна Д.	5	6	10
4. Дар'я Я.	3	5	4
5. Вероніка І.	6	6	9
6. Маргарита І.	6	5	8
7.Вікторія Т.	10	7	8
8. Марія В.	6	5	5
9. Макарій П.	6	7	7
10.Іоанн П.	9	10	10
11. Оля Т.	8	9	8
12. Поліна Ж.	9	8	8
13. Юлія Ш.	9	9	9
14.Ян З.	7	7	6
15. Таїсія А.	9	7	6
16.Соня Л.	10	8	10
17.Катерина Х.	10	7	7
18. Тетяна П.	5	4	6
19. Оля П.	6	4	6
20. Людмила С.	10	9	7
21. Валентина С.	7	6	5
22. Паїсій П.	10	8	9
23. Аня П.	8	8	8
24. Ксенья К.	7	11	6
25. Миша Л.	7	5	7

Таблиця 2.3

**Результати вхідних оцінок сформованості духовних цінностей
контрольної групи (у балах).**

Компоненти Учасник	Мотиваційно- ціннісний	Когнітивно- інформативний	Творчо- діяльнісний
1. Коля А.	3	3	2
2. Ніка В.	6	8	6
3. Настя Г.	8	7	8
4. Маша А.	4	6	4
5. Іра О.	6	8	9
6. Наташа Д.	6	7	7
7. Слава С.	8	10	9
8. Олена С.	6	7	4
9. Аня С.	4	5	4
10. Катя М.	6	4	5
11. Максим Н.	7	6	7
12. Маша Б.	8	9	8
13. Аня Т.	9	9	9
14. Саша Т.	9	6	10
15. Паша Ч.	5	6	8
16. Софія П.	6	6	4
17. Маша Т.	8	8	9
18. Юля Т.	7	9	8
19. Влада П.	6	4	6
20. Олексій	8	7	7
21. Настя Л.	9	7	8
22. Аня М.	7	7	9
23. Маша С.	4	6	9
24. Петя К.	6	8	10
25. Ілля В.	7	8	7

Здійснення констатувального експерименту надало змогу продіагностувати рівні сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання, які на сьогоднішній день існують у молодших школярів, а також надати високому, середньому і низькому рівням якісні характеристики, а саме:

- *творчо-діяльнісного* (високого) рівня сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання досягла незначна частина учнів початкових класів. Молодші школярі, яких ми віднесли до цього рівня, виявляють великий інтерес і захопленість хоровим мистецтвом, зокрема церковним співом, що відтворює цінності духовного життя людини; прагнення накопичувати знання щодо національних пісенних традицій та їх опанування у вокально-хоровому виконавстві, зокрема, знання духовно-пісенного репертуару, потребу оволодіння вокально-хоровими навичками і вміннями та вокально-хоровим мистецтвом взагалі. Міра сформованості духовних цінностей та потреби у самореалізації в процесі вокально-хорової діяльності у молодших школярів, яких ми віднесли до високого рівня, визначається творчою активністю та яскравим проявом волевих якостей у вокально-хоровому навчанні, уміння творчо застосовувати засвоєні вокально-хорові навички та вміння у виконанні хорової музики. Діти, яких ми віднесли до цього рівня, проявляють уміння аналізувати результати власної інтерпретаційної діяльності й виявляють вокально-хорову ерудованість. Їм властива творча активність та прояв волевих якостей у вокально-хоровому навчанні на основі самореалізації; вміння створювати креативне середовище на вокально-хорових заняттях, що сприятиме активному творчому процесу, в якому дитина вчиться не тільки накопиченню знань і вмінь відповідного навчального процесу, але виявляє здатність сформованості власного морального досвіду, ставлення до запропонованих поведінкових стереотипів та моральних взірців, як результату емоційного переживання і переведення морально-етичних цінностей у внутрішній план особистості – сферу почуттів, індивідуальної свідомості і поведінки. Такі діти виявляють готовність до хорової діяльності, виконання вокально-хорових творів, завданням яких є створення яскравого художнього образу музичного твору, самостійно корегувати вокально-інтонаційний процес, виявляти адекватну самокритичність під час оцінної вокально-хорової

діяльності, що сприяє їх динамічному вокально-хоровому розвитку. Такий рівень виявлено у 13% досліджуваних.

- *продуктивному (середньому)* рівню відповідає більшість досліджуваних учнів. *Середній рівень* виявили учні, що недостатньо володіють вокально-хоровими навчаннями і вміннями щодо виконання духовних піснеспівів. Діти, яких ми віднесли до цього рівня, виявляють інтерес до церковного співу та опанування вокально-хорового виконавства, зокрема, знанням духовно-пісенного репертуару, вокально-хоровими навчаннями і вміннями та потягом до оволодіння вокально-хоровим мистецтвом. Але таким дітям властиве недостатнє володіння вокально-хоровими навчаннями і вміннями, вони мають труднощі при виконанні практичних завдань. Учням, яких ми віднесли до середнього рівня, притаманна творча активність, але їм часто складно проявляти волюнтаристські якості у вокально-хоровому навчанні, вміння створювати креативне середовище на заняттях з вокально-хорового співу. Молодші школярі, яких ми віднесли до цього рівня, проявляють уміння аналізувати результати власної інтерпретаційної діяльності й виявляють певну вокально-хорову ерудованість. Вони розуміють необхідність виявляти різноманітні творчі прояви, але недостатньо вправно здатні виступати в ролі виконавця-інтерпретатора, адже досягати поставленої мети на цьому етапі учні можуть лише за допомогою викладача. У дітей цього рівня слід відзначити стійку самостійність та творчу активність, досить адекватну самооцінку, швидке формування прогностичних умінь і навичок, спроможність до самовдосконалення. Такий рівень зафіксовано у 66% учнів.

- *репродуктивний (низький)* рівень характеризує дітей молодшого шкільного віку, які у достатній мірі, не можуть виконувати вокально-хорові твори. Такі діти відзначаються недиференційованою спрямованістю самопізнання в процесі вокально-хорового навчання, самоаналізі і самооцінки; нерозвиненістю рефлексивних умінь та навичок; низькою сформованістю вокально-хорових умінь та навичок; недостатньою

мотивацією та самостійністю, відсутністю потреби у вокально-хоровому розвитку. Всі структурні компоненти виражені слабо і не взаємодіють між собою. Таким учням необхідна допомога з боку викладачів для прийняття важливих рішень, особливо в оволодінні вокально-хоровими навичками і вміннями щодо виконання духовних піснеспівів. Вони проявляють певний інтерес до опанування духовних творів у процесі вокально-хорового навчання, але віддають перевагу іншим видам вокально-хорової діяльності (сучасному естрадному репертуару, інструментальній музиці, тощо). Діти, яких ми віднесли до низького рівня, мало активні, їм складно проявляти вольові якості у вокально-хоровому навчанні, вони лише з допомогою викладача створюють креативне середовище з учнями у процесі хорової діяльності. Такі діти майже не проявляють творчі здібності, недостатньо вправно виконують вокально-хорові твори. Такі діти потребують особливої педагогічної уваги і допомоги у самоорганізації в процесі вокально-хорової діяльності. До низького рівня віднесено 20% опитаних.

Згідно з означеним діагностуванням більш ніж три чверті опитаних відносяться до низького та середнього рівнів.

У процесі констатувальної діагностики рівнів сформованості духовних цінностей молодших школярів під час вокально-хорового навчання поряд з використанням діагностувальних методик, а саме: діагностики вокально-хорових навичок і вмінь на основі ігрових тестів діагностики музикальних здібностей учнів початкових класів (додаток Б; Б.1; Б.2; Б.3), діагностики сформованості духовних цінностей під час навчання вокально-хорового навчання. Також нами були використанні групи методів стимулювання їх інтересу (пізнавально-аналітичні ігри, методи інсценізації вокально-хорових творів, навчальні дискусії, тощо).

Для занять другої підгрупи нами було застосовано методи стимулювання інтересу і мотивації, а саме: метод роз'яснення значимості вокально-хорового навчання для формування духовних цінностей; метод пред'явлення навчальних вимог до оволодіння вокально-хоровим

мистецтвом; метод порівняння результатів контролю з боку викладача і учня; методи заохочення в мистецькому навчанні, тощо.

З метою визначення стану сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання за *мотиваційно-ціннісним* компонентом нами застосовувались такі методи, як: тестування (додаток А.2). Доцільно зауважити, що тести (з англ. test – випробування), використовуються у педагогічних дослідженнях як оптимальний засіб оцінювання окремих психологічних рис, властивостей чи інших психологічних характеристик людини (інтересів, емоційних реакцій тощо). Зручність використання тестів у дослідницькій роботі пов'язується передусім із відносною простотою процедури й обладнання; безпосередньою фіксацією результатів; можливістю їх використання як індивідуально, так і для цілих груп; зручністю математичної обробки; оптимальністю проведення та обробки отриманих результатів [170, с. 59].

У результаті проведеного тестування нами було встановлено, що переважну більшість дітей (49%) можна віднести до середнього рівня. Проте показники усіх рівнів виявилися неоднорідними. Так, у дітей, яких було віднесено до середнього рівня, спостерігається розрив між рівнем захопленості церковним співом (57%) та усвідомленням ступеня теоретичної обізнаності з національними пісенними традиціями (43%). Ще більший розрив спостерігається у дітей, віднесених до низького рівня, але у зворотному напрямку: рівень усвідомлення об'єктивної значущості музичного мистецтва переважає над захопленістю духовними піснеспівами на 29 %.

Значною є кількість дітей, які недостатньо усвідомлюють суб'єктивну значущість навчання вокально-хорового співу (45%). Показники дітей, віднесених до високого рівня також є неоднорідними. Зокрема, найвищим є рівень захопленості духовними піснеспівами (24%), а найнижчим – усвідомлення ступеня теоретичної обізнаності з національними пісенними традиціями (8%). Виявилось, що молодші школярі надають перевагу

розважальній, компенсаторській та терапевтичній функціям музики, тоді як її пізнавальне значення здебільшого залишалось поза увагою учасників. Серед улюблених творів 44 % дітей обрали твори «легкої» музики, що вплинуло на загальний стан сформованості міри мотиваційної цілеспрямованості до формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання.

У визначенні стану сформованості духовних цінностей за *когнітивно-інформативним компонентом* встановлено, що учасники експерименту відчують труднощі накопичувати вокально-хорову і виконавську базу знань (історичні особливості, духовні джерела), здатність реалізувати співочі уміння й навички у виконанні церковних творів (механізми звуковидобування, вокальної орфоєпії), про що свідчить значна кількість дітей з низьким рівнем (42 %) та незначна кількість дітей з високим рівнем (9 %). Найскладнішим для більшості дітей низького рівня (32%), виявилася спроможність до художньо-естетичного оцінювання вокально-хорових творів (48 %).

У визначенні стану сформованості духовних цінностей за *творчо-діяльнісним* компонентом більшість дітей віднесена до середнього рівня (72%), що характеризується задовільним вираженням усіх показників. Великою залишається кількість дітей з низьким рівнем – 18%. Водночас, незначною є кількість учасників з високим рівнем (10%).

Таким чином, у ході констатувального експерименту за емпіричними даними, ми встановили:

- до високого рівня сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання належать (8,67%) учасників експерименту.
- найбільшу групу склали учні початкових класів з середнім рівнем формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання (71,33%).
- з низьким рівнем – 20,00 % молодших школярів.

Відзначимо, що у даних, отриманих у ході дослідження, є певні суперечності, пов'язані зі складною структурою критеріїв та їх показників; неоднозначними відповідями учасників під час проведення констатувального дослідження. Однак порівняння даних дозволило виявити однакову тенденцію, зафіксовану в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Компоненти Рівні	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Мотиваційно-ціннісний	10,0	70,0	20,0
Когнітивно-інформативний	6,0	72,0	22,0
Творчо-діяльнісний	10,0	72,0	18,0
Середнє значення %	8,67	71,33	20,00

На основі отриманих результатів констатувального експерименту вдалося виявити, що основні труднощі у формуванні духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання пов'язані із мотиваційною цілеспрямованістю та інтересом до церковного мистецтва; із використанням сучасних підходів (форм, методів і прийомів) у навчальному процесі вокально-хорових творів духовного змісту і з упровадженням їх у хорову діяльність.

Узагальнені результати констатувальної діагностики довели, що проблема формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання вимагає розробки авторської методики з метою удосконалення цього виду діяльності. Такий стан розробки проблеми потребує особливої педагогічної уваги і допомоги у самоорганізації процесу вокально-хорового навчання. Розроблена авторська методика формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання включала послідовність таких етапів, а саме: початково-ознайомлювального, пізнавально-розвивального, творчо-діялісного.

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

Обґрунтування теоретико-методичних основ формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання дозволило дійти таких висновків:

- на основі системно-структурного аналізу досліджено компонентну структуру формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в якості комплексу трьох компонентів – *мотиваційно-ціннісного, когнітивно-інформативного та творчо-діяльнісного*. *Мотиваційно-ціннісний* компонент забезпечує мотиваційну цілеспрямованість та стабільний інтерес учнів початкових класів до вокально-хорового навчання. Цей компонент через емоційно-образне сприйняття дозволяє молодшим школярам усвідомити необхідність та значущість вокально-хорового навчання, створити позитивні мотивації до оволодіння нею; потребу в реалізації себе як особистості вокально-хорового колективу. *Когнітивно-інформативний* компонент передбачає систему знань із вокально-хорового мистецтва, здатність мислити образами, розмаїття ідей, музичний смак; співвідношення здобутих в процесі вокально-хорового навчання результатів і поставлених цілей та завдань, здатність визначити успішність зазначеного процесу. Прояви когнітивно-інформативного компоненту ми розглядаємо з позиції використання дітьми знань, умінь і навичок у галузі вокально-хорового мистецтва, наявності в дітей уяви, яка б сприяла створенню ними музичних образів, проявів адекватної оцінки та самооцінки. *Творчо-діяльнісний* компонент виражає здатність до виконання духовних творів на основі здобутих знань та вмінь. Він включає сукупність навичок і умінь, що дозволяє творчо реалізовувати та презентувати традиції і духовні цінності через залучення до навчання вокально-хорового співу;

- згідно із означеними структурними компонентами (*мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інформативним та творчо-діяльним*) розроблено критерії та показники сформованості духовних цінностей учнів початкових класів у процесі вокально-хорового навчання. Критерієм мотиваційно-ціннісного компоненту визначено *мотиваційно-ціннісний* (показники: інтерес і захопленість хоровим мистецтвом, що відтворює цінності духовного життя людини; вияв прихильного ставлення до національних пісенних традицій, прагнення до їх опанування). Критерієм когнітивно-інформативного компоненту визначено *когнітивно-оцінний* (показники: вміння накопичувати знання щодо мистецтва, вокально-хорового виконавства, та знання духовно-пісенного репертуару; усвідомлене ставлення до механізмів звуковидобування, вокальної орфоепії; спроможність до художньо-естетичного оцінювання вокально-хорових творів). Критерієм *творчо-діяльним* компоненту визначен *творчо-діяльним критерій* (показники: вияв творчої уяви у процесі інтерпретації духовних піснеспівів, уміння творчо застосовувати засвоєні вокально-хорові навички та вміння при виконанні хорової музики);

- виявлення вихідного стану та рівнів сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання дозволило провести психолого-педагогічне діагностування досліджуваного феномена за розробленими критеріями та показниками;

- розроблено методичну модель формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання як підсистему відкритого типу, вбудовану в контекст навчального процесу вокально-хорового співу учнів початкових класів. Спроектowana модель характеризується цілісністю (всі вказані елементи є взаємопов'язаними, вони несуть певне смислове навантаження й спрацьовують на кінцевий результат, тобто на досягнення поставленої мети);

- здійснення констатувального експерименту надало змогу продіагностувати рівні сформованості духовних цінностей молодших

школярів, а також надати високому, середньому і низькому рівням якісних характеристик. Так, до *творчо-діяльнісного (високого) рівня* сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання, що передбачає розвиненість мотивів до духовних творів, стабільний інтерес до опанування національного та інших народів світу вокально-хорового мистецтва, глибоких та систематизованих знань у галузі церковного мистецтва, готовність дітей до виконавської хорової діяльності належало 8 молодших школярів; *продуктивному (середньому) рівню* сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, який визначається достатньо вираженими показниками мотиваційно-ціннісного компоненту, але недостатністю накопичення вокально-хорових знань з виконання церковних творів відповідає 25 учнів; до *репродуктивного (низького) рівня* сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання віднесли 17 учнів. Цей рівень характеризується недостатньо спрямованими мотивами та поверховими інтересами до навчання вокально-хорового співу. Діти цього рівня мало орієнтуються в питаннях теорії та технології вокально-хорових творів, мають мозаїчні знання особливостей виконання духовних співів;

- за результатами констатувального експерименту до високого рівня сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання віднесено 8,67% учасників експерименту; найбільшу групу склали учні початкових класів з середнім рівнем формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання (71,33%); з низьким рівнем – 20,00 % молодших школярів.

Основні висновки та результати подані у публікаціях автора: [129; 130; 131; 132].

РОЗДІЛ III

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОГО НАВЧАННЯ

3.1. Педагогічні умови і принципи формування духовних цінностей учнів початкових класів

Спираючись на власне бачення проблеми, під педагогічними умовами ми розуміємо взаємопов'язаний комплекс заходів у будь-якому навчально-виховному процесі. Враховуючи тлумачення поняття «умов» як «необхідні обставини, вимоги, які роблять можливим здійснення, створення чого-небудь або сприяють чому-небудь» [203, с. 442], а також беручи до уваги специфіку нашого дослідження, під педагогічними умовами розуміємо сукупність об'єктивних можливостей змісту навчально-виховного процесу, методів та організаційних засобів його здійснення, що забезпечують успішне виконання завдань з формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. У результаті наших спостережень було визначено комплекс педагогічних умов для ефективного формування духовних цінностей у дітей молодшого шкільного віку у процесі хорового навчання в недільній школі.

Визначена нами умова щодо *створення комфортного навчального середовища* передбачає гуманно-особистісний підхід до розвитку цілісної сукупності якостей особистості. Такий підхід забезпечує розвиток прихованих здібностей та можливостей учнів. Реалізація цієї умови є надзвичайно ефективною у виконанні завдань узгодження загальних

суспільно визнаних цінностей та інтересів з унікальною системою цінностей та інтересів кожної окремої особистості. Основною метою навчання вокально-хорового співу в недільній школі є розвиток особистості дитини, здатної добровільно брати участь у богослужбовій діяльності; створення середовища для формування цілісної духовної особистості з духовними цінностями, яка зможе реалізувати себе у житті; розвиток особистості дитини, яка прагне брати участь у богослужбовому житті парафії; формування грамотного ставлення до духовної та богослужбової музики, поповнення слухового сприйняття новими інтонаціями, образами, що відрізняються від фольклору і класичної світської музики; «прагнення допомогти торкнутися вічних моральних істин» [102, с. 230-238].

Успіх педагогічної діяльності значною мірою залежить від характеру сформованих взаємин між учителем і учнями. Аналіз та узагальнення психолого-педагогічних досліджень з проблем педагогічного спілкування дозволили виділити низку важливих положень: кожен компонент спільної діяльності вчителя та учнів виконує певну функцію в розвитку інтересу; культура спілкування, увага до учня сприяють створенню творчої обстановки на уроках; вибір оптимальних методів і засобів ведення уроку, всебічний розвиток у школярів мислення, мовлення, уваги, навичок раціонального навчального праці зумовлюють досить високий рівень їх активної пізнавальної діяльності. При цьому важливе значення має особистість учителя, його вміння обирати необхідні засоби навчального процесу.

В. Паламарчук підкреслює: «Будучи взірцем моральної поведінки, вчитель виконує безліч виховних завдань, дієво впливає на формування особистості школяра: моральну свідомість, позитивні мотиви діяльності, стійкий інтерес до навчання» [166, с. 11]. Психологічна сумісність між вчителем і учнями – одна з умов ефективності навчального процесу і внутрішньогрупової діяльності. Серед головних принципів, якими повинен керуватися вчитель у своїй діяльності, є стриманість, вміння володіти собою за будь-яких обставин, вимогливість до самого себе, повага і розумна

вимогливість до учнів. Однією із основних стратегій освітнього процесу у недільній школі є надання дітям найсучасніших додаткових знань й умінь, а саме: вести діалог, творчо спілкуватися, слухати; вміння працювати незалежно від інших; здатність пізнавати цінність людської індивідуальності, поважати себе і оточення, привертати до себе ровесників не для конкуренції, а для співпраці.

До того ж, визначена нами педагогічна умова створення комфортного навчального середовища передбачає реалізацію потреб в емоційній компенсації спілкування, що здійснюється у процесі музичного виконавства через комунікативний процес спілкування засобами виконання духовних творів. У зв'язку з цим, перед виконавцями постає завдання спрямовувати виконавсько-інтерпретаційну діяльність на слухача. Тому в процесі цієї діяльності активно розвивається емоційність, артистизм, безпосередність сприйняття, природність.

Так, Б. Яворський визначав виконавство, як великий художній вплив на слухачів. Він зазначав, що у процесі виконавства завжди присутній момент звернення до слухачів, живий контакт із ними. Цей контакт, викликаючи емоційний відгук в аудиторії слухачів, впливає й на виконавців. «Дар хвилювати слухача, запалювати його, захоплювати, підкорювати – і є виконавство» [255, с. 140]. Узагальнюючим є визначення виконавства як мистецтва втілення композиторського задуму, як тлумачення художньої ідеї та технічного втілення її на високому рівні досконалості.

Використання умови створення комфортного навчального середовища вокально-хорового навчання передбачає опору на колегіальність при виконанні художньо-творчих завдань вокально-хорового виконавства, що дає змогу молодшим школярам ефективно проявляти комунікативні здібності та здатність до спілкування на основі творчої взаємодії в умовах колективного музикування. Цей принцип стверджує демократичні «суб'єкт-суб'єктні» стосунки керівника з учасниками колективу та виконавців між собою.

Виділення умови створення комфортного навчального середовища вокально-хорового навчання, що спирається на колегіальність у виконанні спільних художніх завдань сприяє створенню атмосфери творчої взаємодії як системи взаємно зумовлених індивідуальних дій, котра, з одного боку розмежовує функції учасників колективного музикування, а з іншого, вимагає спільного їх погодження та координації [91, с. 114]. Виступаючи інтегруючим чинником, педагогічна взаємодія є спільною діяльністю, необхідною для виконання навчально-професійних завдань. Упровадження цієї умови дозволяє надавати більшій значущості проблемі формування стилю педагогічної взаємодії, тому що вона відкриває перспективи більш результативного спілкування педагога та учнів у процесі колективного музикування. Узагальнюючи досліджену літературу, слід відзначити, що педагогічна взаємодія – це «спільна функціонально-рольова діяльність педагога та учня, побудована на основі організації партнерства й співпраці з метою досягнення певної освітньої мети і спрямована на становлення учня як активного суб'єкта навчально-виховного процесу» [224, с. 326].

Отже, для того, щоб учитель музичного мистецтва впливав на емоційно-образне осягнення учнями навколишнього середовища, формування їх ставлення до церковного співу, а також на процес духовно-морального світоглядного поля він повинен володіти необхідними професійними компетенціями. Порівняно з цим, учитель музичного мистецтва має бути наділений особливими особистісними якостями, які дозволять йому виконувати складні завдання щодо вокально-хорового виховання дітей, визначати мету й завдання щодо викладання вокально-хорового співу. Одним із наріжних каменів особистісних якостей педагога є його духовний досвід, а також участь у євхаристичному спілкуванні зі своїми вихованцями.

Наступною умовою визначено - *врахування історико-культурних традицій свого народу*. Реалізація принципу опори на історико-культурні традиції свого народу у практичній діяльності враховує природну, слухову

установку на українську інтонаційну культуру з опорою на «національне музичне мислення», завдяки чому практикується наскрізне вивчення характерних стильових особливостей українського музичного мистецтва. Узагальнення метро-ритмічних та ладово-інтонаційних особливостей національної стилістики дає міцну основу для упорядкування вокально-хорових знань і вмінь молодших школярів у виконанні духовних співів. Доцільно зауважити, що зазначена умова сприяє частковому вирішенню проблеми виховання національної свідомості учнів, що «в умовах розбудови української державності набуває особливого значення» [165, с. 35].

Національна культура, її традиції є основним джерелом становлення особистості. Прагнення охопити напрямки всесвітньої мистецької цивілізації без міцної опори на традиції національної художньої культури містять у собі небезпеку поверховості у сприйманні й творенні художніх образів музичних творів. Художнім образам притаманна властивість концентрувати в собі риси національного характеру, національного світогляду, національні особливості ставлення до подій і явищ суспільного життя. «Використовуючи скарбницю національного мистецького фонду, викладач отримує додаткові важелі сприяння мистецькому розвитку учня, його здатності глибше і повніше сприймати художні образи» [165, с. 65]. Адже від національного і через національне можна прийти до усвідомлення прекрасного в мистецтві, у людських відносинах, у прагненні відтворити прекрасне.

Отже, головне завдання педагога в роботі з учнями початкових класів – це накреслити правильні орієнтири для формування духовної, гармонійної і естетично розвиненої особистості дитини, яка любить рідну історію і культуру, наділена високими моральними якостями, прагне здобути під час навчання знання, вміння та навички розвивати і використовувати на благо Церкви, людей та Вітчизни, одним словом – формування духовних цінностей і національних традицій. Вчитель, прищеплюючи дітям вокально-хорові навички в галузі церковного співу, повинен дбати і про їх духовно-моральну культуру – відкрити джерела (святоотецьку спадщину, життя, духовну

літературу, дослідження на відповідні теми), пояснити методи та особливості роботи з ними стосовно церковного співу, визначити ціннісні орієнтири, на яких надалі вихованець зможе вибудовувати своє життя укупі з особистісним становленням. Інше важливе завдання педагога – передача національних духовних цінностей і традицій вокально-хорової школи, характерних для церковного співу.

Продовжуючи далі розглядати педагогічні умови формування духовних цінностей учнів початкових класів нами було визначено таку наступну умову як *врахування психофізичних та психолого-педагогічних вікових особливостей молодших школярів*. Загальновідомо, що у молодшому шкільному віці учням властиві психологічні особливості та специфічні потреби в набутті нових знань про довкілля, нових контактів. При цьому відбувається становлення в учнів власного ставлення щодо навколишнього світу, церковного співу. Учні намагаються здійснювати оцінювання своїх вчинків, емоційно контактують із соціумом. У сучасній системі вокально-хорового навчання у позашкільних мистецьких спеціальних закладах молодший шкільний вік охоплює період від семи до десяти років і характеризується певними особливостями. До таких особливостей відносяться й короткотривала увага учнів під час вокально-хорової роботи над духовним піснє співом, підвищена втомлюваність. З точки зору анатомо-фізіологічних особливостей учнів цього віку психологи відзначають (в порівнянні з дошкільнятами) зміцнення скелетно-м'язової системи, відносну стійкість серцево-судинної діяльності, більшу рівновагу процесів нервового збудження і гальмування [37, с. 71].

Необхідно зазначити, що учням вказаного шкільного віку також властива підвищена активність під час осягнення навколишнього світу, формування ставлення до церковного співу. Дослідники зазначають, що у молодшому віці учні виявляють зацікавленість, допитливість під час пізнання нового. Однак ця допитливість визначається дослідниками як поверхова. До того ж, учні виявляють готовність до співпраці з учителем

музичного мистецтва під час вокально-хорової роботи над духовними піснеспівами. У разі, якщо вчитель музичного мистецтва встановлює з учнями відносини на основі діалогу й на принципах партнерського спілкування, тоді учні починають активно виявляти зацікавлення процесом залучення до духовних цінностей [182].

До того ж, молодший шкільний вік характеризується розвитком в учнів таких основних процесів як сприйняття, увага, пам'ять, уява, мислення і мова. Ці процеси під час вокально-хорового навчання духовних піснеспівів сприяють набуттю учнями нових знань і початкових вокально-хорових умінь.

Під час вокально-хорового навчання учнів у недільному та позашкільному мистецькому спеціальному закладі вчитель музичного мистецтва повинен враховувати той факт, що основними видами діяльності для учнів молодшого шкільного віку постають гра, малювання, конструювання. Дослідники зазначають, що гра у молодшому шкільному віці не лише не втрачає для учнів свого психологічного значення як бажана діяльність, але й продовжує розвивати їх психічні функції. Так, залучення учнів під час вокально-хорової роботи над духовними піснеспівами до музичної гри впливає на розвиток їх уяви, набуття навичок взаємодії один із одним. Крім того, гра як вільна діяльність надає учням можливість вільно виявляти свої думки, почуття. Тому в процесі розгляду вокально-хорового навчання учнів духовним піснеспівам нами було враховано необхідність підвищення мотивації учнів до пізнання нового, оволодіння вокально-хоровими вміннями.

Таким чином, в організації навчального процесу в умовах недільної школи рекомендується враховувати індивідуальні особливості пізнавальної діяльності учнів, більше уваги приділяти грі, створенню ситуації успіху під час вокально-хорового навчання духовним піснеспівам. Справа в тому, що учні цієї вікової групи прагнуть домогтися поставленої мети протягом одного заняття і побачити наочний результат своєї праці. Педагогічна робота вчителя у цьому напрямку полягає в тому, щоб допомагати учням

просуватися від елементарних знань та вокально-хорових умінь до більш високого рівня, коли постає необхідність приймати рішення і здійснювати моральний вибір. Як зазначає А. Малюков, «період навчання у дітей молодшого шкільного віку характеризується поступовим переходом від емоційної до більш раціональної, контрольованої. Цей вік вважається сензитивним для спонтанної дитячої творчості, для виявлення і розвитку художніх задатків» [118, с. 69-70].

У процесі розвитку дитина починає більш глибоко усвідомлювати себе і активно прагнути до духовного життя. Необхідно намагатися (але дуже обережно, враховуючи індивідуальні особливості розвитку дитини і спрямовуючи їх) забезпечити певну послідовність знайомства дитини зі Святим Письмом, з особливостями богослужіння, з церковною історією, з видами церковного мистецтва.

Однак, незважаючи на загальне позитивне ставлення до процесу засвоєння знань і умінь, у молодшого школяра ще відсутній глибокий пізнавальний інтерес до самого навчального матеріалу. Такий інтерес необхідно розвивати з початку навчання шляхом демонстрації несподіваних, привабливих і цікавих проявів самого предмета, зокрема музики, співочого мистецтва.

Усвідомлення необхідності підвищення мотивації учнів під час формування їх духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання духовним піснеспівом спонукала нас до її структурування, де провідним є мотиваційно-ціннісний компонент, а мотиваційна цілеспрямованість опанування цим фахом виступає основним регулятором навчальної поведінки дітей молодшого віку. Г. Тарасов характеризує вік молодших школярів як вік цілеутворення. Вчений зазначає, що «в навчально-музичній діяльності моторна, сенсорно-перцептивна й інтелектуально-вольова активність, властива цьому віку, завжди співвідноситься з провідною роллю мотиваційної, емоційно-виразної активності. Молодший шкільний вік характеризується також здатністю певною мірою до включення всіх форм

психічної активності в реальну соціальну діяльність, поведінку, спілкування заради їх ефективної побудови, регулювання та соціальної оцінки» [217, с. 42-43].

Серед об'єктивних особливостей психологічного стану молодших школярів, що проявляються в навчальній практиці, Г. Тарасов виділяє такі, як: потреба у зміні емоційних станів (своєрідна «імпульсивність», безконтрольність емоційних станів); схильність до безпосереднього співпереживання, емоційної ідентифікації в ситуації спілкування (з дорослими, з персонажами героїв музики); регуляція діяльності, спілкування на основі чуттєвих відчуттів, образів, але не на слово (прагнення «побачити» за словом конкретне подання); інтелектуально-вольова регуляція тільки для суб'єктивно привабливих, «важливих» причин; особистісна домінанта: прагнення до самовираження у різноманітних формах – звукових, зорових, рухових тощо [217, с. 44].

Однією з труднощів, яка спіткає молодших школярів упродовж першого навчального року у школі є «насичення» вченням. Розвиток окремих психічних процесів здійснюється протягом усього молодшого шкільного віку. Коли діти приходять до школи, їх сприйняття в навчальній діяльності обмежується лише впізнаванням і називанням окремих знайомих характеристик предмета за відсутності систематичного аналізу самих спостережуваних властивостей і якостей. Дослідження показують, що цю якість можна значно розвинути у всіх молодших школярів. Психологи наполегливо рекомендують спеціально формувати у молодших школярів систему необхідних навчальних дій, за допомогою якої засвоєння матеріалу буде відбуватися формально, шляхом заучування чисто словесних характеристик, понять чи прийомів виконання завдань [217, с. 79].

У міру формування навчальної діяльності у молодших школярів виникають і розвиваються такі психологічні новоутворення, як довільність (переважання «потрібно», над не «хочеться»); виконання дій про себе, у внутрішньому плані; рефлексія (вміння ніби з боку розглядати й оцінювати

власні думки і дії). Велике значення для формування довільної (цілеспрямованої) уваги становить чітка зовнішня організація дій дитини, рекомендації їй таких взірців і зовнішніх засобів, за допомогою яких вона може керувати власною свідомістю. Ця особливість уваги молодших школярів, а також конкретність мислення є сприятливою умовою застосування принципу наочності в початковому навчанні церковного співу. На думку психолога Ф. Райс, розвиток уваги «пов'язаний із розширенням її обсягу й умінням розподіляти увагу між різними видами дій. Необхідно привчати дітей до одночасного контролю за кількома діями, спочатку, звичайно, відносно простими» [182, с. 89]. Розвитку цієї якості особливо сприяє вокально-хоровий спів, де увагу треба розподіляти між власним співом, співом інших і жестами диригента.

Виходячи з вище зазначеного, нами визначено низку чинників, що впливають на ефективність формування духовних цінностей у дітей молодшого шкільного віку у процесі вокально-хорового навчання, а саме: індивідуальні психологічні особливості дітей, розвиток вольових процесів та здатності до яскравих вражень, уявлень; володіння прийомами пізнавальної діяльності та сприятлива творча атмосфера; рівень музично-естетичної культури соціального середовища; розвиток нових здібностей, інтересів, нахилів.

Наступною педагогічною умовою формування духовних цінностей учнів початкових класів постає *врахування специфіки змісту та музичної структури духовних піснеспівів та особливостей їх виконання молодшими школярами*. Специфіка музичної структури духовних піснеспівів та внесення їх до навчального процесу спонукають нас враховувати особливості виконання духовних творів молодшими школярами.

Аналіз музичної структури духовних піснеспівів, а також низки досліджень переконують, що церковні піснеспіви наділені усіма якостями вокальної зручності і являють собою багатющий матеріал для вокальної роботи з учнями. Враховуючи все різноманіття духовних творів, ми

обмежуємося на початковому етапі навчання вивченням піснеспівів, які найчастіше звучать під час служб і більшість з яких являють собою гармонізацію спрощеного обіходного розспіву, а також духовних пісень, псалмів, близьких за стилем і змістом до богослужбових піснеспівів, що не виконуються під час служб. Тому наведений нижче музикознавчий аналіз стосується, в першу чергу, саме цього пласту церковного співочого мистецтва.

Розробка методичного забезпечення формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання передбачала розгляд особливостей написання духовних творів.

Виходячи з того, що у церковній музиці не використовуються крайні звуки діапазону або тривалі ноти на верхніх звуках, що вимагають для правильного виконання добре налаштованої координації голосового апарату тропарі й кондаки викладаються композиторами духовної музики у зручній теситурі для співу. До того ж нами було враховано те, що гармонійна мова, якою викладено композиторами гласові співи також надзвичайно проста. Переважно використовуються консонансні суголосся, що побудовано на тризвуках основних ступенів мажору і мінору. Дослідники вказують, що гармонія європейського стилю досить міцно закріпилася в духовній музиці світу у вигляді повних, кадансових, автентичних і плагальних гармонійних зворотів. Септакорди переважно застосовуються композиторами духовних піснеспівів у вигляді домінантсептакорду. Однак у поєднанні з гласовими мелодіями у духовних піснеспівах така гармонія створює неповторний, м'який, піднесений духовний колорит повсякденних церковних творів. До того ж, розглядаючи принцип музичної структури вказаних духовних піснеспівів нами було враховано думку Н. Гуляницької, яка в рамках церковного вжитку розглядає сформуований специфічний тип звуковисотної організації, що постає як модально-церковна тональність, стилістичні ознаки якої стійко існують в різних формах співів [56, с.101].

Дослідники музичної структури духовних піснеспівів [30; 47; 49; 56; 169; 181; 193] зазначають, що ритм повсякденних церковних піснеспівів вирізняється простотою і рівномірністю. Основні ритмічні одиниці – чверті, половинні, восьмі й цілі трапляються досить рідко. Хоча мелодії духовних піснеспівів безрозмірні, при їх виконанні слід дотримуватися суворої рівномірності пульсації в середньому і повільному темпі. З'ясовано, що дані темпи більш зручні для молодших школярів, ніж рухливі, що вимагають певної вокальної техніки. Метроритмічні особливості піснеспівів визначаються якими заданого тексту: наголошені склади, як правило, виділяються ритмічними зупинками або розспівом їх на кілька звуків. Саме ця особливість музичної структури церковних піснеспівів представляє певні труднощі у вивченні молодшими школярами духовних творів.

Для того, щоб розробити методичне забезпечення формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання нами було визначено необхідність розгляду особливостей музичної структури церковного піснеспіву на прикладі тропара і кондака священномученику Сергію архієпископу Мелітопольському.

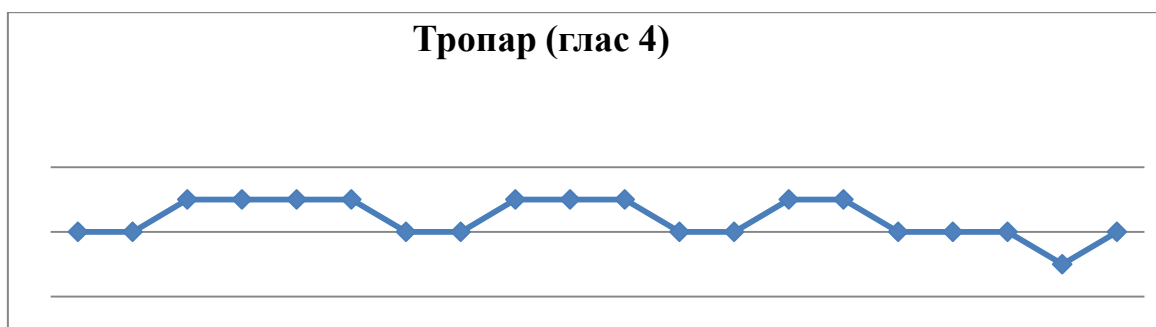

Рис.3.1 Діаграма теситури тропаря священномученику Сергію архієпископу Мелітопольському (додаток Л).

можливостей дитячого сприймання. Застосування словесної інтерпретації духовних піснеспівів не викликає сумніву, особливо у процесі вокально-хорового навчання. За традицією, церковно-слов'янські тексти прийнято вимовляти так, як вони написані, тобто не читається як *а*, *е* як *е*, *-аго* як *ава*, *-ого* як *ова*, як це відбувається в світській літературній мові; потрібно вимовляти: *отца*, а не «*атца*»; *рожденого*, а не «*раждённава*» [9, с.23].

Досліджуючи специфіку орфоєпії церковно-слов'янських текстів, науковці в цілому визначають два мовних явища: 1) нередукованість ненаголошених голосних; 2) відсутність уподібнення приголосних за дзвінкістю – глухістю і оглушення дзвінких приголосних на кінці слова [17]. У методичному забезпеченні процесу вокально-хорового навчання в умовах недільної школи ці особливості (співучість церковно-слов'янських слів, округлість і об'ємність звучання) створюють сприятливі умови для оволодіння початкових вокально-хорових навичок і вмінь, які є у свою чергу основою правильного співочого голосоутворення в учнів молодшого шкільного віку. Враховуючи мелодійність церковно-слов'янської мови, що допомагає учням перебудуватися з артикуляційного стереотипу побутової мови на вокальну, можемо стверджувати, що використання текстів церковнослов'янською мовою формує у молодших школярів навички і вміння щодо механізмів звуковидобування, вокальної орфоєпії, які значною мірою полегшує процес вокально-хорового навчання.

У розробці методичного забезпечення вокально-хорового навчання молодших школярів в умовах недільної школи нам необхідно врахувати також особливості виконання церковних піснеспівів.

Серед специфічних рис виконання церковних піснеспівів є їх спрямованість до світу невідомого, духовного – до Бога, до Божої Матері, святих, що передбачає відповідний піднесений настрій в учнів, прагнення до створення правдивого високохудожнього вокально-сценічного образу. Виконання церковних піснеспівів – це не тільки молитва до Бога, це і звернення до самого себе, до усвідомлення і осмислення своїх вчинків. Поряд

зі здатністю відчувати красу світу виконання церковних піснеспівів формує у дитини прагнення до краси і гармонії у своєму житті, у своїх поглядах, вчинках, ставленні до навколишнього світу. Тому виконання духовних піснеспівів – це роздум, філософія, а точніше, богослів'я у звуках. Про виконання духовних піснеспівів писав святий Іоанн Златоуст: «Де пісні духовні, туди сходить благодать Духа, і освячує уста і душу ... Навіть якщо б не розумів сили слів, привчай уста вимовляти їх, і мова освячується цими словами, коли вони вимовляються з ретельністю» [146, с. 82].

Ми вважаємо, що головною особливістю виконання духовних піснеспівів є відсутність внутрішнього конфлікту (контраст в піснеспівах ніколи не переходить в конфлікт) – звідси її особливий внутрішній спокій, споглядальність, які сприяють гармонійному сприйняттю світу, прагненню жити за Божественними законами, суть яких Доброта і Любов.

Підкреслимо, що вплив церковного співу відбувається через емоційну сферу, а діти пізнають світ саме через емоції. Про виховання дитини через церковний спів професор Г. Стулова пише: «Душа дитини, як камертон, здатна налаштовуватися з музикою, що несе світло або темряву, добро чи зло, небесне або земне» [210, с. 101]. Тому питанню емоційності при виконанні церковних піснеспівів молодшими школярами слід приділяти особливу увагу.

Найчастіше безконфліктність і умиротворення церковного мистецтва ототожнюють з беземоційністю, що дозволяє противникам поглибленого вивчення духовної музики в початковій школі говорити про неефективність такого навчання молодших школярів, які емоційно сприймають навколишній світ, оскільки у них образне мислення переважає правопівкульне. Однак сучасні дослідження цієї проблематики дають підстави для іншого погляду на церковне мистецтво. Духовні піснеспіви надзвичайно багаті на емоційні переживання і не має нічого спільного з байдужістю або, так званою, «нейтральною» емоцією. Наприклад, професор В. Медушевський вважає, що

«церковним піснеспівам властиві «особливі» емоції, які справедливо назвати «високими»: відвага, покаяння, надія, любов» [140, с. 12].

Досліджуючи проблему особливостей виконання церковних піснеспівів у процесі вокально-хорового навчання молодших школярів, ми звернулися до статті В. Холопової, де розглядається специфіка музичних емоцій. Автор пише про «подвійність будь-якої музичної емоції, що складається з емоції зображуваної і емоції природно-натуральної. Зображувані емоції можуть бути як позитивні, так і негативні (тріумф і скорбота, благоговіння і гнів, радість любові і гірка іронія» [232, с. 45].

Ми вважаємо, що зразковим аналогом цього виду емоцій духовних піснеспівам можуть бути так звані «особливі» емоції, про які було згадано вище. Позитивні природно-натуральні емоції, які створюються під час виконання духовних творів, викликають в учнів ціннісну спрямованість естетичних емоційно-почуттєвих мотивів переживати й співпереживати прекрасне в мистецтві, емоційно відгукуватися на зміст духовних піснеспівів – піднесеність, натхнення, висоту почуття.

З'ясовано, що виконання церковних творів повинне обмежуватися природною гнучністю, а виконавець повинен правильно користуватися своїми вокально-хоровими вміннями. Як зазначав Л. Дмитрієв, «вимога «тихогласного» співу зберігає голос, не даючи можливості для форсування» [61, с. 2]. На думку Д. Разумовського: «Церковний співак має користуватися природним обдаруванням свого голосу з особливою скромністю, без суєтного марнославства силою і виразністю голосу». Блаженний Ієронім говорив церковним співакам: «Не можна на зразок трагіків ніжити солодкими присталями гортань і уста, щоб не було чути в церкві театрального голосу і пісні; але треба співати зі страхом і розчуленням. Тому у виконанні церковних творів не мають місця всі навмисні тремтіння, зітхання, завмирання голосу і взагалі всі хитрощі пізнішого часу, придумані для враження слухача і для збудження в ньому певних відчуттів» [181, с. 39].

Тобто, виконувати піснеспіви потрібно за встановленим зразком і приписами Статуту, де, зокрема, вказується, одні піснеспіви співати тихо, інші – в повний голос: велемовно. Під велемовним співом, тобто співом *forte* треба розуміти спів у повний природний голос. Щодо тихого співу, тобто *piano* або *pianissimo*, то необхідно, щоб він все ж був почутий усіма. У зв'язку з цим, зазначимо, вокально-хорові навички і вміння учнів молодшого шкільного віку повинні виховуватися на основі активного піано. Педагогу дитячого церковного колективу необхідно знати природний діапазон кожної дитини, щоб у виконанні церковних піснеспівів дотримуватися природності та виразності голосу, які мають бути підпорядковані змісту і характеру мелодії.

Розглядаючи правила виконання духовних піснеспівів доречно підкреслити, що «співачи зобов'язані: а) вимовляти слова і склади окремо і чітко, дотримуючись при цьому наголошування слів і міри нот так, щоб у хорі ніхто не міг ні забігати уперед, ні відставати; і б) спостерігати мелодійні, гласові зупинки, великі, середні та малі з такою обережністю, щоб не роз'єднувати слова, що перебувають у гармонійному зв'язку і не робити перепочинку на півслові, і таким чином правильно передавати зміст пропозицій і цілого складу промови священних писань» [181, с. 39].

Отже, методичне забезпечення процесу навчання духовних піснеспівів ґрунтуються на знаннях музичної структури духовних піснеспівів, розумінні молодшими школярами особливостей їх виконання. Така сукупність практичних дій, забезпечують у початковому процесі вокально-хорового співу відтворення художнього образу засобами співацького голосу, а саме: досягнення інтонаційної виразності мелодичного руху; звукоутворення, дихання, цезур, пауз; здатність до відчуття мелодійного руху, інтонаційних тяжінь, опанування розмаїттям виражальних засобів (артикуляції тощо) та змісту художньо-музичного твору; постійного розвитку та удосконалення інтонаційного, ладо-гармонічного, тембро-динамічного, метро-ритмічного слуху в учнів молодшого шкільного віку. Тож, знання особливостей

виконання духовних піснеспівів набувають важливого значення у набутті вокально-хорових навичок і вмінь учнів молодшого шкільного віку та інтерпретації художнього образу церковних творів.

Виходячи із вищезазначеного, ми вважаємо, що необхідними умовами виконання духовних піснеспівів молодшими школярами є:

- емоційний стан дитини спрямований до Божественного, що викликає піднесеність, натхнення, висоту почуття;
- розуміння змісту виконуваного церковного піснеспіву;
- вокально-хорові вміння та навички.

Таким чином, кожна з виявлених педагогічних умов має свої внутрішні можливості, будучи переважно націленою на формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. У той же час, кожна взята окремо умова не може повністю забезпечити ефективність формування досліджуваної проблеми. Тільки їх системна єдність дозволяє досягти найкращих результатів і становить комплекс педагогічних умов формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

Враховуючи традиційні, усталені принципи дидактики вищої школи та принципи, закладені в основу процесу її подальшого розвитку, у побудові організаційно-методичної системи формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, ми спиралися на принципи, що визначають, на нашу думку, специфіку, основу змісту і способів організації педагогічного процесу, спрямованого на формування досліджуваного феномена.

1. Принцип особистісної спрямованості навчання – у взаємозв'язку завдання, навчання, виховання і загального розвитку дітей. Суть його вимог у тому, що вся виховна та навчальна робота, і кожна конкретна педагогічна задача повинні бути підпорядковані досягненню спільної мети розвитку особистості; вчителі повинні підпорядкувати цій меті свою роботу. Вимоги цього принципу успішно реалізуються при дотриманні певних правил, серед

яких: планування навчального процесу вокально-хорового співу як основного інструменту формування духовних цінностей учнів початкових класів; ведення навчального процесу вокально-хорового співу на основі формування у школяра ідеалу (індивідуальної мети), який відповідає формуванню духовних цінностей; визначення ролі кожного заходу у процесі вокально-хорового навчання як етапу на шляху до сформованості духовних цінностей у молодших школярів; підготовка і проведення кожного заходу, здійснювати на основі системного підходу до виконання завдань навчання і виховання.

2. Принцип доступності. Передумовами успішного, ефективного навчання є відповідність змісту, форм і методів до вікових особливостей, розумових можливостей учнів. Суть доступності вокально-хорового навчання в умовах недільної школи полягає в тому, щоб учні початкових класів сприймали і розуміли зміст духовних піснеспівів. Як стверджував К. Ушинський, тільки система дає цілковиту владу над знаннями. «Голова, наповнена безсистемними знаннями, подібна до комори, в якій немає порядку, і сам господар не може відшукати потрібну річ. Голова, в якій лише система без знань, подібна до крамниці, в якій на всіх ящиках є написи, а в ящиках порожньо» [223]. Доступно організувати навчання означає звертатися до найвищої межі можливостей учнів з метою постійного підвищення цих можливостей. Водночас цю найвищу межу не можна переступати, оскільки в такому разі чимало у змісті навчання стане незрозумілим.

3. Принцип системності і послідовності. Зумовлений логікою науки й особливостями пізнавальної діяльності, які залежать від вікових особливостей розвитку учнів початкових класів. Передбачає системність у роботі вчителя (постійну роботу над собою, опору на засвоєне при вивченні нового матеріалу, розгляд нового матеріалу частинами, фіксування уваги учнів на актуальних питаннях, продумування системи уроків, здійснення внутрішньо предметних і міжпредметних зв'язків), а також системність у роботі учнів (систематичне відвідування школи, виконання домашніх завдань, уважність на уроках, порядок у виконанні домашніх завдань, час

виконання завдань, систематичне повторення навчального матеріалу). Наприклад, у процесі вивчення духовних піснеспівів молодшими школярами необхідно враховувати принцип поступового і системного розвитку вокально-хорових вмінь і навичок. Доречно зазначити, що принцип системності і послідовності освоєння навчального музичного матеріалу використовується нами відповідно до православного річного кола богослужінь. Наприклад, тропарі Різдва Христова та Великодня вивчаються напередодні цих свят.

4. Принцип зв'язку теорії з практикою. Під цим принципом ми розуміємо навчання слухового досвіду юного співака із практикою кліросного співу. Учні опановують співоче мистецтво на добре знайомому їм музичному матеріалі. Протягом року діти співають під час богослужінь (антифони, єктенії, тропарі, піснеспіви «Достойно є», «Херувимська», основні молитви: «Вірую», «Отче наш»); виступають на Різдвяному і Великодньому святах. Цей принцип передбачає вивчення в першу чергу тих співів, які звичні і співаються на молебнях та службах у храмі. Крім того, у процесі вокально-хорового навчання важливу роль відіграють такі принципи, як: перспективності, колективного характеру навчання та врахування індивідуальних особливостей учнів, посильних труднощів, єдності художнього і технічного розвитку учнів, принцип передування слухового сприймання музичного явища, його усвідомлення і цілеспрямованого управління регістровим звучанням голосу.

У ході нашого дослідження, визначено основні специфічні принципи розгортання навчального процесу дітей молодшого шкільного віку вокально-хорового співу, які спрямовані на розвиток музикальних здібностей, інтересу і емоційного ставлення до церковного вокально-хорового мистецтва, виховання музичного смаку, загальної культури, а значить і формування духовних цінностей.

1. Принцип інтегрованого підходу (синтезу літератури, музичного і образотворчого мистецтва). Вивчення духовних піснеспівів значною мірою

зумовлюється інтегрованим підходом до цього процесу. Цей принцип ґрунтується на тому, що під час співів розкривається внутрішній світ дитини і з'являються широкі можливості для художньо-творчого розвитку дітей у процесі поєднання різних видів мистецтва. Наприклад, діти із задоволенням беруть участь в організації виставок ікон для загального огляду, у концертному виконанні церковної музики, із задоволенням «малюють музику». Ідея комплексного впливу різних видів мистецтв має багато проблемних аспектів і різних пояснень. Можна виділити два основних підходи до її втілення у навчальний процес недільної школи: а) інтеграція навчальних предметів за типом проведення бінарних занять (церковний спів і література, церковний спів і образотворче мистецтво і т.д.); б) поглиблення і розширення міжпредметних зв'язків у межах навчання предмета «Церковний спів».

Ми вважаємо, що другий шлях є більш раціональним і реальним в умовах сучасної недільної школи. Міжпредметні зв'язки є ефективним засобом формування духовних цінностей під час навчання церковного співу.

Церковний спів														
читання (література)		Колективне музикування		оточуючий світ		етика		трудова навчання		математика		Народознавст во		Образотворче мистецтво
Постійні зв'язки			Епізодичні зв'язки											
Межпредметні зв'язки														

Рис.3.1. Межпредметні зв'язки предмету «Церковний спів».

2. Принцип емоційного впливу. Першоосновою цього принципу є вміння регента виражати своє ставлення до церковного твору особливими словами, жестами, мімікою; налаштувати дітей на щире, «відкрите» сприйняття духовної музики. Готуючись до заняття, педагог добирає методи і прийоми, що сприятимуть успішному виконанню поставлених завдань. Проте їх

застосування повинно бути гнучким. У цьому виявляється майстерність педагога, вміння бачити своїх вихованців і керувати ситуацією. Згасання у дітей інтересу до діяльності – це сигнал для негайного переходу на нові методи і прийоми, інші види музичної діяльності або інший репертуар.

3. Ігровий принцип. Для створення емоційних, невимушених, захопливих умов важливе значення має ігровий принцип навчання. У грі ми вбачаємо могутнє джерело формування творчої активності дітей – розвитку інтересу, прагнення до пізнавальної діяльності, різних творчих здібностей. Аналіз педагогічних досліджень сутності поняття «гра» дозволяє стверджувати, що гра є багатофункціональним педагогічним методом. В умовах гри діти краще засвоюють, легше запам'ятовують навчальний матеріал.

Отже, створені педагогічні умови, загальнопедагогічні і специфічні принципи взаємопов'язані у навчальному процесі недільної школи як позашкільного мистецького спеціального закладу, де здійснюється вокально-хорове навчання учнів. Ця взаємопов'язаність і є запорукою успіху формування духовних цінностей у молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання – у тісній їх взаємодії, взаємозалежності.

3.2. Методи, прийоми, етапи формування духовних цінностей молодших школярів

Проведення формувального етапу експериментальної роботи для перевірки упровадженого методичного забезпечення щодо виховання духовних цінностей у молодшому шкільному віці під час вокально-хорового навчання відбувалось на базі центру дитячої та юнацької творчості м. Мелітополь та недільних шкіл Запорізької області. Термін проведення формувального експерименту охоплював 2014 – 2016 навчальні роки.

Логіка проведення формувального експерименту зумовлювалась компонентною структурою феномену духовних цінностей, у зміст якого

входять мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформативний і творчодіяльнісний компоненти. Таким чином, для послідовного формування означених компонентів було застосовано поетапну методику (*початково-ознайомлювальний, пізнавально-розвивальний, творчо-реалізаційний*). На нашу думку, саме поетапність покомпонентного формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в умовах позашкільних мистецьких спеціальних закладів і недільних шкіл зумовлює цілісність досліджуваного феномена.

У формувальному експерименті взяли участь 50 учнів початкових класів: в експериментальній групі (ЕГ) та контрольній (КГ) було по 25 дітей. Заняття проводилися за однаковим, розробленим навчальним планом з предмету «Вокально-хоровий спів» (додаток В) і за однаковою методикою з тією лише різницею, що в ЕГ церковний спів викладався в недільній школі з постійною участю дітей у Богослужіннях, відповідно до теоретичних і методичних положень нашого дослідження, а в КГ – з використанням духовних піснеспівів за програмою центрів дитячої творчості та участю дітей виключно у концертах і фестивалях.

Доцільно зауважити, що аналіз результатів математичних обчислень, отриманих на констатувальному етапі експериментальної роботи дозволив констатувати, що значення показників сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в контрольних та експериментальних групах не продемонстрували суттєвої різниці.

Перебіг формувального експерименту передбачав наступні заходи:

- відповідно до кожного зі структурних компонентів окреслити зміст етапів формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання;
- визначити й упровадити комплекс форм, методів, засобів і прийомів для кожного з етапів;
- перевірити експериментальним шляхом ефективність запропонованого методичного забезпечення;

- на основі порівняння отриманих статистичних даних у контрольній і експериментальній групах, а також на констатувальному та формувальному етапах експериментальної роботи провести аналітичну діагностику щодо визначення динаміки формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання.

На першому, *початково-ознайомлювальному етапі* для формування мотиваційно-ціннісного компоненту необхідно було виконати низку завдань:

- сформувати мотиваційну цілеспрямованість до вокально-хорового мистецтва;
- опанувати початкові вокально-хорові знання і вміння для виконання духовних творів;
- розвинути позитивне ставлення до вокально-хорового співу та пов'язаної з ним діяльності.

Оскільки основою мотиваційно-ціннісного компоненту є функція мотиваційної цілеспрямованості, то саме ця функція забезпечує реалізацію мети учня початкового класу щодо формування духовних цінностей та прагнення і опанування знань і умінь до виконання духовних творів як під час вокально-хорових занять, так і під час хорової діяльності. Цей етап формувального експерименту було присвячено педагогічному стимулюванню у молодших школярів потреб і позитивного емоційного ставлення щодо формування духовних цінностей за допомогою набуття ними вокально-хорових вмінь та навичок у навчальному процесі. На основі роз'яснення сутності і мети формування духовних цінностей, розвитку мотиваційних прагнень учнів початкових класів до вокально-хорового навчання на даному етапі відбувалось не тільки загальне інформування дітей у сфері досліджуваної проблеми, а й безпосередньо у сфері відповідних форм, методів, засобів і прийомів. Це сприяє усвідомленості щодо формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. Саме тому перший етап формувального експерименту було визначено як *початково-ознайомлювальний*.

На початково-ознайомлювальному етапі було здійснено педагогічне стимулювання комплексу мотиваційних утворень: виникнення потребового спонукання, його пролонгації на основі розвитку інтересу до процесу навчання церковного співу; на основі педагогічного стимулювання художньо-естетичних потреб до оволодіння вокально-хоровим мистецтвом створення відповідної психологічної установки. Метою *початково-ознайомлювального етапу* є створення вектора особистісної вмотивованості учнів початкових класів на набуття інтересу до процесу вокально-хорового навчання на основі спеціально розроблених форм, методів, засобів і прийомів в якості інструментарію комплексного педагогічного впливу.

Під час формування мотиваціо-ціннісного компоненту важливою є мотиваційна цілеспрямованість і через емоційно-образне сприйняття усвідомленість молодших школярів особистісного смислу цього процесу. Велике значення у цьому випадку відіграє організаційно-методичне забезпечення позитивного емоційного супроводження щодо формування потреб до набуття інтересу до навчального процесу вокально-хорового співу, що дозволить адаптувати учнів початкових класів до подальшої, більш ускладненої роботи в цьому напрямку.

Інструментарієм на *початково-ознайомлювальному етапі* стало комплексне залучення різних методів вокально-хорового навчання. Зазначимо, що методом (варіантами) виконання діяльності є образ дій, прийом її втілення. В умовах недільної школи ми розглядаємо методи, що сприяють успішному засвоєнню хорового матеріалу, правильного розуміння, осмислення і виконання: привчання до специфіки змісту та музичної структури, мелодійного і ритмічного інтонування; відтворення молитовного тексту на різних мовах; комплексного підходу, заснованого на одночасному вивченні церковних піснеспівів і ознайомленням гри на музичних інструментах; розвитку традиційних навичок артикуляції у процесі хорового співу; диференційованого освоєння голосів і характерного їх виконання. З

метою успішного вокально-хорового навчання молодших школярів ми визначили такі методи, як: словесний, наочний і практично-виконавський.

Словесний метод ми використовували під час бесід з елементами діалогу, узагальнювальних розповідей педагога; відповідей на запитання педагога, дітей; повідомлення педагогом додаткового матеріалу; розглядання наочного матеріалу. За допомогою словесного методу можна поглибити сприйняття музики, зробити його більш образним, осмисленим. Слово – це завжди один з видів самого богослужіння: проповідь, молитвослів'я, оповідь, роздум, славослів'я – і тому дієвий засіб основи віровчення і православного розуміння життя.

Предметом таких бесід може служити або побутова розповідь із життя дітей і сім'ї, або розповідь зі Священної історії та життя святих угодників Божих. При вивченні кожної молитви окремо пропонується дотримуватися такого порядку: 1) прочитання цілої молитви, зрозуміло, осмислене і відчуте; 2) виділення головних думок молитви, пояснення незрозумілих слів і виразів; 3) переклад або можливо короткий і близький до тексту перифраз молитви; 4) засвоєння молитви за допомогою навідних питань, що знаходяться в тісному логічному взаємозв'язку не лише щодо її слів, але й щодо предмета вступної бесіди; 5) поступове узагальнення питань і 6) заучування молитви напам'ять – в першій половині року зі слів учителя, а в другій, – за допомогою книги .

Словесний метод не завжди має характер проблемності (роз'яснення, пояснення, розповідь), але може містити елементи проблеми, якщо спонукати дітей до порівнянь, самостійних висловлювань (про характер музики, жанрову приналежність музичного твору, зв'язок характеру музики із засобами музичної виразності, за допомогою яких він створений, тощо). Отже, у навчанні молодших школярів церковного співу словесний метод відіграє одну з основних ролей.

Головне призначення *наочного методу* – це повідомлення навчальної інформації за допомогою різних засобів наочності, а саме: демонстрація,

ілюстрація, самостійне спостереження. У навчальному процесі недільної школи наочний метод ми застосовуємо під час демонстрації фільмів та ілюстрацій матеріалу образотворчого мистецтва (виставок ікон, картин) на біблійський сюжет; показу педагогом пісенного музичного матеріалу; слухання музики. Далі ми використовували метод спостереження, який забезпечує безпосереднє живе споглядання, сприйняття явищ дійсності, а також керування сприйняттям і розумінням того, що сприймається (давати пояснення, коментарі тим чи іншим процесам, явищам). З цією метою педагог намагається з дітьми обговорювати, порівнювати побачене, почуте, робити висновки.

Практично-виконавський метод використовується під час участі учнів у Богослужінні, у конкурсах, православних фестивалях, храмових та міських святах; гри на музичних інструментах; під час екскурсій різної спрямованості. Практично-виконавський метод у музичному навчанні також дуже важливий. Показ педагогом виконавських прийомів у співі, музично-ритмічних рухах, гри на музичних інструментах і засвоєння їх дітьми необхідні для музичної діяльності (виконавської та творчої). При навчанні церковного співу за допомогою практично-виконавського методу (у поєднанні зі словесним і наочним методом) педагог показує дітям прийоми дикції, правильного дихання, звукоутворення. Оскільки у кожному виді виконавства діти молодшого шкільного віку засвоюють певні навички та вміння, які дозволяють їм успішно проявляти себе в самостійній і творчій діяльності, показ способів і прийомів гри на музичних інструментах теж необхідний (наприклад, сопілка, трикутники, дзвіночки, тамбурин, металофон). Застосовуючи специфічні прийоми для кожного виду виконавства, педагог допомагає дітям здобувати досвід музичної діяльності, освоювати різні види виконавства.

Процес формування мотиваційно-ціннісного компонента відбувався безпосередньо під час вокально-хорового навчання як на індивідуальних, так і на групових заняттях «Церковний спів», навчальних курсів «Постановка

голосу» (індивідуальні заняття), «Колективне музикування» (групові заняття).

З метою створення вектора особистісної вмотивованості учнів недільних шкіл щодо набуття умінь у процесі художньо-творчої інтерпретаційної діяльності на початково-ознайомленому етапі було спеціально розроблено ряд експериментальних завдань. Педагогічний інструментарій таких завдань склали бінарні методи, що на варіативній основі попарно поєднували вербальні, демонстраційно-образні, інтерактивні методи із методами мотивації мистецького навчання.

Заохочення учнів початкових класів до формування духовних цінностей під час творчої інтерпретаційної діяльності відбувалось за рахунок внесення інтерпретаційно-практичного елементу до змісту навчальних дисциплін.

- «Церковний спів», «Колективне музикування», метод роз'яснення значимості умінь і навичок у процесі створення музичного образу під час поточного та концертного виконання вокально-хорових творів + метод створення інтерпретаційних ескізів;
- «Дива Різдвяної ночі», метод пояснення змісту зразків українських колядок + метод художньої ілюстрації словесних пояснень;
- навчальна дискусія з теми «Любов до музики» + метод демонстрації музичних творів;
- бесіда «Церковний спів – краса Православ'я», + метод художньої ілюстрації.

Для активізації дитячої ініціативи і інтересу до вокально-хорової роботи ми запропонували завдання в ігровій формі, які створюють на уроці невимушену атмосферу, благотворно впливаючи на хід навчального процесу. Усі творчі завдання згруповані за їх приналежністю до певних видів музично-естетичної діяльності: слухання, співу, гри на дитячих музичних інструментах, тощо.

Можна виділити три рівні складності завдань за співвідношенням у них репродуктивних і креативних складових, а також за мірою виявлення дитиною творчої самостійності:

1) умовно-творчі завдання (підготовчий рівень) – найпростіші завдання на оволодіння елементарними вміннями і навичками: слухання духовної музики, вивчення і переказ простих молитов, розглядання малюнків на біблійський сюжет, добір потрібних слів за допомогою малюнків-підказок;

2) навчально-творчі завдання (інтерпретуючий рівень) – завдання, що навчають дитину певної дії і потребують творчого вирішення такі як: хорова декламація простих піснеспівів, гра надитячих музичних інструментах, сопілці, спів простих ектеній;

3) власне-творчі завдання (креативний рівень) – завдання, що потребують самостійного повноцінного творчого вирішення: спів святкових пісень (колядки – заклички, тропарі Пасхи, Різдва), пісень на біблійський сюжет, малювання, складання віршів і мелодій, малювання, інсценування пісень, складання ритмічних партитур для гри на дитячих музичних інструментах і тощо (додатки Е; Е.2; Е.3; Е.4).

Такий підхід у навчанні церковного співу дає можливість для виконання різноманітних завдань і забезпечує повноцінний розвиток мотивації, емоційності і широкого кола творчих і музикальних здібностей учнів початкових класів.

З метою формування І показника – вияву інтересу до вокально-хорового співу було залучено ряд методів стимулювання інтересу, що належать до групи методів мотивації мистецького навчання, поєднаних із образно-демонстраційними, теоретичними, інтерактивними методами тощо.

Для розвитку інтересу учнів початкових класів до вивчення духовних піснеспівів вельми ефективним виявився метод навчальних дискусій, бесід. Особливе враження на дітей справили бесіди священика, які відбувалися в групах кожної навчальної чверті протягом останніх двох років, також

відвідування дітьми групи КГ. Наприклад, бесіди, які прищеплюють дітям естетичні почуття, формують вміння бачити прекрасне і красиве, розвивають художньо-естетичне сприйняття, естетичний смак і оцінювання, виховують естетичні цінності – «Спів – краса людини в її душі», «Дива Різдвяної ночі» та ін.; бесіди, які виховують навички поведінки, дають уявлення про якості особистості, формують в учнів інтерес і розуміння необхідності пошуків шляхів правильного життєвого самовизначення і ставлення до цінностей життя – «Дорогою добра», «Культура поведінки у храмі» та ін.; бесіди-дискусії, в яких виховується поважне ставлення до звичаїв, традицій українського народу, розвивається почуття милосердя, прагнення до знань культурних традицій – «Рідне місто моє», «Не споглядати й говорити, а вершити і творити!»; бесіди, у яких, виховується любов, доброта, сердечність, чуйність, людяність, милосердя, чесність, порядність – «Моя сім'я» та ін.

Крім бесід, учням групи КГ була запропонована екскурсія до православного храму, де діти не тільки ознайомились із внутрішньою будовою храму, але і послушали церковні піснеспіви у виконанні професійного церковного хору. Молодші школярі настільки захопилися запропонованою темою, що перевищили ліміт часу, відведеного для проведення таких бесід. Діти групи КГ отримали запрошення на відвідування недільної школи та можливість співати у дитячому церковному хорі. Останнє дуже зацікавило дітей. Тому було вирішено використати таку обізнаність учнів і те, що 2 роки вони вивчають християнську етику на індивідуальних заняттях та провести на базі цього класу музичні заняття з елементами церковного співу. Також ефективним для розвитку інтересу до її діяльності став метод прослуховування духовних хорових творів. Цей метод застосовувався під час занять з навчальної дисципліни «Музика».

Освітні вимірювання І показника сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту – вияву зацікавленості хоровим мистецтвом, що відтворює цінності духовного життя людини, було здійснено на основі

запропонованих тестів (додаток А.2). Аналіз отриманих статистичних даних дозволив констатувати позитивні якісні зміни цього показника.

Отже, аналіз результатів початково-ознайомлювального етапу формувального експерименту засвідчив позитивну динаміку зростання показників в основному на середньому рівні, що свідчить про ефективність запропонованої поетапної методики.

II показник сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту – вияв прихильного ставлення до національних пісенних традицій, прагнення до їх опанування. Сформованість цього показника включає, на нашу думку, не лише виникнення особистісної зацікавленості учнів щодо оволодіння духовними цінностями вокально-хорового мистецтва, а й прагнення їх до опанування національних пісенних традицій, особливо під час концертного виконання.

З метою формування II показника, у досліджуваних групах навчання церковного співу будувалося на основі обов'язкової наявності духовних піснеспівів у хоровому репертуарі. Нами встановлено, що розуміння змісту церковних співів, знання оспіваних в них подій формує у молодших школярів духовні цінності і тим самим мотивує дітей до процесу вокально-хорового навчання. На розвиток мотиваційної сфери учнів досліджуваної групи ЕГ впливала специфіка змісту та музичної структури духовних піснеспівів та особливостей їх виконання молодшими школярами з урахуванням змістової частини програми та церковний календар. Учні цієї групи з інтересом і задоволенням аналізували зміст духовних піснеспівів, вчилися знаходити серед різних варіантів поданих учителем текстів співів найбільш правильні, виправляли власні вокально-хорові недоліки. За спостереженнями батьків, у багатьох дітей цей процес аналізу не обмежувався рамками уроку – дитина починала критично сприймати звучання духовної музики поза храмом.

На музичних заняттях учні початкових класів груп КГ і ЕГ отримали уявлення про хід і зміст Православних служінь: Всенощна служба і Божествена Літургія. Так, при ознайомленні з Всенощною діти прослухали

такі хорові твори: «Благослови, душе моя, Господа», «Блажен муж», «Нині отпускаєши», «Богородіце Діво», «Многоріччя». При ознайомленні з Літургією діти прослухали такі твори: «Трисвяте», «Отче наш», «Херувимська», «Мілость мира», «Достойно є» та ін. Паралельно з церковною музикою учні слухали народні пісні та твори композиторів-класиків. Важливо відзначити благодійний вплив духовних піснеспівів на моральне зростання та емоційний стан учнів в обох групах. Гіперактивні діти і, навпаки, мляві, здавалося б, байдужі до всього, що відбувається, внутрішньо зосереджувалися, коли педагог розповідав про духовні цінності і національні пісенні традиції, національну культуру тощо, потрапляючи під вплив благодійних текстів і мелодій, які сконцентрували в собі всю тисячолітню історію Православ'я в нашій країні. Зміст співів спонукав дітей до роздумів про моральність («добре це чи погано») своєї поведінки по відношенню до друзів або недругів, вчителя, дорослих.

Крім того, молодші школярі групи ЕГ на заняттях з предмету «Церковний спів» навчалися мистецтва читання духовних текстів так, як вони читаються у храмі, що створювало особистісну зацікавленість у пізнанні духовних творів. Особливо це стосувалося хлопчиків, які, навіть, якщо і не дуже люблять співати, наслідувати читців завжди погоджуються із задоволенням.

Спонукає до пізнання духовних цінностей і до опанування національних пісенних традицій комплекс методів, застосований в ході формувального експерименту. До цього комплексу входять пояснювально-ілюстративні методи, метод інтерсуб'єктної взаємодії, мультимедійні методи та засоби. В обох групах на заняттях ми використовували такий ілюстративний матеріал: репродукції ікон, фотографії православних храмів, зображення євангелістів. Застосування інноваційних технологій активізує самостійність власної думки молодших школярів, робить навчальний процес емоційно привабливим, поглиблює особистісну зацікавленість учня щодо пізнання духовних цінностей під час навчання вокально-хорового співу.

Інструментарієм цього показника став комплекс методів, що містив групу умовно-творчих і навчально-творчих завдань, а також групу наочних, словесних і практично-виконавських методів навчання відповідно до характеру мистецької діяльності.

Для здійснення вимірювань щодо сформованості мотиваційно-ціннісного компонента II показника – вияв прихильного ставлення до національних пісенних традицій, прагнення до їх опанування, – було задіяно модифіковану методику виміру (за А. Ачкевич) (додатки Е.5; Е.6). Проведення контрольного зрізу засвідчило позитивну тенденцію щодо якісної зміни цього показника.

Забезпечення якісного рівня формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання неможливе без створення певних психолого-педагогічних умов, здатних розкрити можливості молодшого школяра.

Визначена система психолого-педагогічних умов підготовки учнів початкових класів до формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання передбачає:

- розвиток загальномузичних та спеціальних здібностей учнів початкових класів на основі музикальності як психологічного явища;
- активне застосування прийомів та засобів індивідуалізації навчання у процесі вироблення та прояву власних вмінь та навичок до вокально-хорового співу, що дозволяє у повному обсязі визначити їх структуру й максимально виявити можливості молодшого школяра, а також з'ясувати психолого-педагогічні аспекти взаємостосунків між педагогом та дитиною;
- забезпечення інтегративних зв'язків структурних компонентів формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, що спрямовує до цілісності цього процесу та завдяки якому реалізується змістовий та процесуальний аспекти вокально-хорового навчання;

- спрямованість навчального процесу за рахунок репертуарного забезпечення учнів з урахуванням вікових особливостей, що дозволяє цілісно оцінювати музичні твори, визначити власні виконавські можливості з позиції системного підходу.

Таким чином, проведені контрольні зрізи щодо вияву I та II показників мотиваційно-ціннісного критерію засвідчили позитивну динаміку сформованості мотиваційно-ціннісного компонента формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. Розподіл учнів за рівнями сформованості мотиваційно-ціннісного компонента (контрольна група – 25 учнів, експериментальна – 25 учнів) під час формувального експерименту подано у таблиці 3.8.

Другий пізнавально-розвивальний етап формувального експерименту було присвячено наданню учням початкових класів поглиблених знань, відповідних умінь у навчальному процесі вокально-хорового співу. Саме тому другий етап формувального експерименту було нами визначено як пізнавально-розвивальний.

На другому етапі формувального експерименту було здійснено формування когнітивно-інформативного компонента формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання. Логіка формування феномена духовних цінностей зумовлює важливе значення когнітивно-інформативного компонента і, відповідно, пізнавально-розвивального етапу для забезпечення позитивної динаміки усього процесу.

Мета пізнавально-розвивального етапу – усвідомлення ступеня теоретичної обізнаності з вокально-хоровими традиціями. Зміст пізнавально-розвивального етапу включав навчально-методичні заходи щодо розширення кола естетичних, художніх, спеціальних вокально-хорових знань, умінь, навичок дітей; досягнення виражально-сміслових значень церковних творів; забезпечення позитивного емоційного сприйняття та виконання духовних піснеспівів.

Як інструментарій формування вмінь та навичок вокально-хорового співу було використано наступні групи методів:

- теоретичні методи, (аналіз, порівняння, узагальнення тощо);
- методи практичного мистецького вправління (вокальні вправи для розвитку різних вокально-технічних навичок, опрацювання духовних піснеспівів тощо);
- інтегративний метод;
- ігрові методи (музично-дидактичні ігри, колективне музикування).

У ході пізнавально-розвивального етапу експерименту нами було розроблено два варіанти комплексного уроку. Оскільки заняття за програмою проводяться двічі на тиждень по одній годині, то перше заняття проводилося за структурою уроку № 1, а друге заняття – за структурою № 2 а) або 2 б), далі структури уроків чергувалися.

До варіанту уроку № 1 входило:

- розспівування (додаток Д);
- пояснення теми уроку (з прослуховуванням записів церковних співів);
- показ і розучування духовно-хорових творів з поясненням і подальшим аналізом;
- прослуховування в запису виконання інших церковних колективів розучуваного твору;
- з метою розвитку вокально-хорових здібностей – гра на музичних інструментах;
- виконання молитви після заняття.

До варіанту уроку № 2 а) входило:

- розспівування;
- продовження пояснення теми уроку (з прослуховуванням записів церковних піснеспівів і без);
- продовження роботи над духовно-хоровими творами;
- повторення вивчених співів;

- розучування пісенного репертуару (з прослуховуванням записів виконання церковних колективів розучуваного твору);
- творчі завдання;
- виконання молитви після заняття.

б) розспівування ;

- продовження пояснення теми уроку (з прослуховуванням записів церковних піснеспівів);
- показ і розучування нових духовно-хорових творів з поясненням і подальшим аналізом;
- закріплення вивчених співів;
- з метою розвитку вокально-хорових здібностей – гра на музичних інструментах;
- виконання молитви після заняття.

При підготовці та проведенні цих занять ми дотримувались таких вимог: дуже уважно ставилися до змісту кожного піснеспіву, оскільки літературне слово є головним чинником у церковній музиці. Перед прослуховуванням пояснювали його зміст, з якими християнськими образами він пов'язаний, або з якою датою православного календаря. Для більш свідомого сприйняття музики діти мали перед собою текст піснеспіву; розповідь про релігійну культуру ми проводили від третьої особи: «віряни вважають», «за християнським вченням» і т. і.; репродукції ікон добирались у відповідності зі змістом уроку, та використовуваним матеріалом; особлива увага зверталась на те, щоб пояснення матеріалу було без нав'язування, без релігійного акценту, враховуючи, що сам матеріал досить сильний за своїм духовно-моральним впливом. Необхідно пам'ятати, що головний принцип роботи в школі залишається просвітницький, без релігійної пропаганди. В поясненнях і узагальнюючій бесіді ми не зменшували значимість змісту духовних піснеспівів, але і не перевантажували зайвою інформацією; під час дослідження ми враховували індивідуальні особливості учнів і особистісну форму засвоєння кожним, а також рівень сформованості моральних понять в

цьому віці. На уроках та позакласних заняттях намагалися створити атмосферу внутрішнього спокою, довіри, розуміння, поваги до всіх учнів. Діти були різних національностей, різних віросповіднь, віруючі і невіруючі. Оцінки за відповіді ми ставили тільки позитивні або зовсім не ставили. Розмова про духовну культуру вимагала особливого такту та чуйності.

Втілення вокально-хорового навчання в умовах недільної школи пов'язане з почерговим виконанням логічно пов'язаних між собою різних навчальних завдань. Відомо, що зміст є сенс, суть, база певного явища чи процесу, тому зміст вокально-хорового навчання в умовах недільної школи складається з процесу розучування і виконання церковних піснеспівів. Вибір саме цих піснеспівів зумовлений такими потребами:

1. Ці твори дозволяють залучити учнів на доступному для їх віку рівні до традицій виконання духовної музики в контексті православної богослужбової практики.
2. Означені твори відображають зміст церковного співочого мистецтва, створюючи тим самим його цілісну картину.
3. Послідовність освоєння означених творів забезпечує поступовість ускладнення дидактичного матеріалу у процесі навчання церковного співу. Отже, такі церковні піснеспіви виступають засобом цілісного навчально-виховного засобу формування вокально-хорової культури учнів.

Для успішного навчання церковного співу дітей молодшого шкільного віку ми окреслили основні завдання, а саме:

- навчити дітей відтворювати музичний звук по висоті в уяві;
- разом з мелодіями привчати учнів чітко декламувати текст;
- вчити дітей усі церковні співи осмислювати.

Викладач академії хорового мистецтва ім.О. Свешнікова, Г. Печенкін розрізняє два принципи навчання дітей церковного співу: «1) професійний (це – навчання на основі спеціального відбору музикального обдарування дітей, здебільшого з концертно-хоровим нахилом; і підготовка майбутніх учасників для співу на криласі; 2) непрофесійний (це – метод навчання

загального або більш глибокого ознайомлення дітей з церковним співом без музикальних здібностей у наявних формах і традиціях – тобто, на першому етапі, з основними молитвами, які можна виспівувати найпростішими вживаними наспівами (напр. «Отче наш» т. зв. «обіходним наспівом», «Царю Небесний» під глас шостий київського розспіву, «Богородице Діво» під глас четвертий київського розспіву, «Достойно є» під глас восьмий київського розспіву та ін.)» [169, с. 4].

Виникає низка методичних питань у навчанні дітей непрофесійного церковного співу. Як вчити дітей співу – у супроводі інструмента чи без? Чи потрібна при вивченні простих наспівів європейська музична грамота і сольфеджіо? Чи потрібно звертати увагу на власне вокальний бік співу – тобто займатися з дітьми диханням, дикцією, «постановкою голосу» і чи існує «церковний вокал»? Як вчити дітей співати – двоголосно або одноголосно? На що більше потрібно звертати увагу на заняттях – на осмислення тексту, на мелодію або на вміння проспівати текст? і т.ін.

Результати навчального процесу церковного співу вказують, що слід починати з простих наспівів на слух. На пізнавально-розвивальному етапі навчання церковного співу ми обмежувались вивченням співів, які частіше звучать під час Богослужінь і більшість з яких є гармонізацією спрощеного київського розспіву, а також духовних, народних пісень, близьких за стилем і змістом богослужбовим піснеспівам, але не виконуються під час служб. Дослідник церковного співу А. Гвоздецький пише, що «знайомство зі київським розспівом дозволяє дітям не тільки теоретично, але і практично, за допомогою власної участі у їх виконанні опанувати співочу церковну мову» [49, с. 3].

Розучуючи контрапунктом світські та церковні піснеспіви за принципом: від душевного – до духовного, або від простого – до складного, учні бачать закономірність їх взаємопроникнення, мелодійну і ладоінтонаційну схожість.

Зміст духовних піснеспівів досить різноманітний, і тому розібратися в ньому дітям не завжди просто. Сприйняття, здатність до співтворчості залежить від багатьох причин. Наприклад, одна й та сама екстенія у кожному випадку звучить і впливає по-різному на сприйняття, отже, є безліч можливостей для різних звукових рішень. Обговорення на уроці можливих варіантів виконання піснеспіву має зробити дітей причетними до створення музики.

Контрольний зріз щодо вираження І показника (вміння накопичувати знання щодо мистецтва, вокально-хорового виконавства, зокрема та знання духовно-пісенного репертуару) когнітивно-інформативного компоненту формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання було здійснено за допомогою зазначеної методики. Аналіз отриманих статистичних даних засвідчив позитивну тенденцію щодо якісної зміни цього показника.

II показник когнітивно-оцінного критерію, що визначає усвідомлене ставлення до механізмів звуковидобування, вокальної орфоепії; – вияв вокально-хорових навичок і вмінь до виконання духовних співів.

В обох групах при формуванні когнітивно-інформативного компонента ми спиралися на принцип системності і послідовності. У ході дослідно-експериментальної роботи нами були окреслені основні орієнтири при засвоєнні знань і вмінь системи духовної музики в КГ та ЕГ:

- жанр піснеспіву та його місце в церковній практиці (святкове - щоденне - постове; з літургії або з всеношної і т.д.);
- зміст піснеспіву (уважне тлумачення тексту, переклад незнайомих церковно-слов'янських слів, прочитання тексту, звучання піснеспівів).
- основні риси музичної структури церковного співу.
- інтонаційна організація (на який глас співати або яким розспівом, якщо піснеспів - ужитковий; до якого стилю належить, якщо піснеспів - композиторський).
- особливості виконання певного піснеспіву.

У навчальному процесі розучування церковного хорового матеріалу нами застосовувалися прийоми і методи:

- спів творів по руці;
- аналіз твору;
- розучування хорового твору;
- слухання у відеозапису розучуваного твору;
- спів з використанням фортепіанного дублювання голосів партитури;
- спів голосів окремо, а також у поєднанні двох, трьох голосів;
- спів тексту молитви на розучений глас.

Духовні піснеспіви є багатим музичним матеріалом, для набуття вокально-хорових навичок і вмінь, що забезпечує саморегуляцію співацького голосу учнів. Поряд з тим, читання текстів на церковнослов'янській мові сприяє природному округленню звуку, що служить опорою у вокально-хоровій роботі надалі. Тому, у початковий період навчання духовного співу дітей 7-10 років необхідний етап декламації церковнослов'янських текстів. Мовна декламація на пізнавально-розвивальному етапі навчання – читання молитов, розспіву тексту на одній висоті – є перехідний етап до правильної інтонації при співі. При навчанні співу учнів використовується педагогом хорова декламація як найбільш ефективна форма вокально-хорової роботи.

Будь-який піснеспів в ЕГ спочатку розучувався як розспівування наспівом (наприклад, малих ектеній), допомагає дітям краще уявити напрямок руху мелодії, швидше засвоїти особливості музичної структури духовних піснеспівів, речитації на одній висоті, що дозволить привернути увагу дітей до важливості змісту тексту, а також повторювання цих мелодій на сопілках. Спів згодом психологічно сприймався як виспівування текстів. У КГ вивчення тексту і мелодії піснеспівів відбувалося одночасно, тому увагу дітей було звернено, головним чином, на правильне відтворення звуковисотного і ритмічного малюнків духовних піснеспівів часто на шкоду церковній орфоєпії.

Другим завданням, спрямованим на формування когнітивно-інформативного компонента у вираженні II показника було ознайомлення з основними рисами музичної структури церковних співів; вивчення правил виконання церковного співу і правильне використання вокально-хорових навичок і вмінь співочого голосу у виконанні духовних піснеспівів.

В ЕГ особливість методики полягала в залученні правильної орфоепії на всіх етапах навчання. Якість звучання побутової мови, її відмінність від співу, речитативна вимова, декламація тексту як перехідної форми між співом і мовленням – все це ставало предметом уваги й аналізу вчителя та учнів. У результаті учні почали сприймати і мову, і спів як різні форми прояву голосової активності, як різний ступінь фіксації ритмічного та звуковисотного компонентів, що має на увазі й різні виражальні можливості. Це дозволило створити єдину систему сприйняття церковного співу на основі визначених критеріїв, які передбачають мотиваційну цілеспрямованість; усвідомлення ступеня теоретичної обізнаності з вокально-хоровими традиціями; здатність до виконання православних творів. Таке узагальнення дало можливість учням ЕГ сприймати церковний спів як природну голосову активність, тим більше, що таке сприйняття було підкріплене ще не втраченим природним проявом вокальних дитячих голосових даних. Все це знайшло відображення у природності, невимушеності, впевненості та активності дітей у процесі хорового виконання в ЕГ, на відміну від КГ.

З метою ефективного розвитку музикальних здібностей учнів початкових класів у навчальному процесі вивчення духовних співів в умовах недільної школи ми вважаємо необхідним знайомство молодших школярів з дитячими музичними інструментами і застосування їх під час вокально-хорового навчання. Навчання гри на музичних інструментах у недільній школі має стати складовою частиною навчального процесу дітей молодшого шкільного віку. Гра на музичних інструментах сприймається дітьми як цікавий вид виконавства, що розвиває слух, сприяє творчому музикуванню

тощо. Застосування дитячих музичних інструментів (як на заняттях, так і в повсякденному житті) збагачує музичні враження дитини, розвиває їх музикальні здібності. Крім того, гра на музичних інструментах виховує волю, прагнення до досягнення мети, уяву. Введення елементарних музичних інструментів на заняттях з церковного співу, особливо в перший рік роботи, зумовлено об'єктивними чинниками:

- колективне музикування розширює сферу вокально-хорового навчання;
- підвищення інтересу до музичних занять, що сприяє розвитку музикальної пам'яті, уваги;
- допомога під час надбання навичок і вмінь виконання духовних піснеспівів.

Колективне музикування у нашому дослідженні охоплює заняття з хорового класу й спів у вокальних ансамблях. Ці співацькі заняття мають на меті: оволодіння виконавцями вокально-ансамблевою технікою, вироблення колективного злагодженого співу, всебічне ознайомлення з кращими зразками національної та всесвітньої вокально-хорової музики, опанування співацьких навичок, оволодіння основними елементами хорової звучності (мелодійний та гармонійний стрій, ансамблеве звучання, динамічний ансамбль, артикуляційна злагодженість). Така деталізація вокально-хорової роботи педагога вимагає узагальнення важливих сторін діяльності ансамблевих та хорових колективів, виокремлення специфічних особливостей педагогічної взаємодії керівника з учнями-виконавцями й виділити оптимальні способи, методи та прийоми керівництва дитячими вокально-хоровими колективами.

Підкреслюємо, що в умовах недільної школи вчитель може навчити дітей не тільки церковного співу, а й познайомити із законами інструментального музикування, що сприяє формуванню творчої особистості на якісно новому рівні. Така деталізація вокально-хорової роботи педагога вимагає узагальнення важливих сторін діяльності ансамблевих та хорових колективів, виокремлення специфічних особливостей педагогічної взаємодії

керівника з учнями-виконавцями й виділити оптимальні способи, методи та прийоми керівництва дитячими вокально-хоровими колективами.

Враховуючи той факт, що у ході дослідно-експериментальної роботи брали участь учні початкових класів без музичних знань і навичок, у навчанні гри на музичних інструментах ми застосовуємо методику виконання на слух. Живе спілкування педагога та учня без посередництва нот дає більше можливості для розвитку чуттєво-емоційної сфери. Не за допомогою нотного запису, а наочного руху, апплікатурних комбінацій і слухових навичок учень повинен здобути творчий, духовний розвиток. У цьому напрямку вчитель використовує словесний, практичний і наочний методи навчання. Перш, ніж відтворити мелодію, діти слухають її у виконанні педагога, який спочатку пояснює прийом гри, далі відтворює пропоновану мелодію на інструменті, потім проспівує. Проспівування наспівом (наприклад, малих ектеній) дозволяє дітям краще уявити напрямок руху мелодії, тим самим швидше засвоїти особливості музичної структури духовних піснеспівів. Дуже важливий у роботі з дітьми демонстраційно-ілюстративний метод або приклад вчителя. Практика показала, що педагог з красивим, поставленим голосом домагається більших результатів у роботі з дітьми, особливо молодшого шкільного віку. Діти неусвідомлено наслідують вчителя, у чому є позитивний момент.

Для реалізації цього завдання ми використовували методику «Науково-методичне керівництво гри на сопілці» М. Космовської. Використання сопілки на музичних заняттях у ході експерименту дало змогу значно підвищити якість чистоту інтонування співу, якість інтонаційних, метроритмічних особливостей виконання духовних піснеспівів [100]. Наприклад, дитині пропонується замість камертона дати налаштування хору на сопілці. Далі завдання ускладнюється: пропонується заспівати будь-яку відому йому вправу для розспівування або просту ектенію, а потім зіграти її на сопілці.

Церковні піснеспіви виконуються без супроводу, а'cappella, тому співоче дихання у їх виконанні відіграє дуже важливу роль. Під час гри на сопілці користуються співочим диханням. Професор М. Космовська зауважує, що «комплекс дихальних вправ перед початком гри на сопілці сприяє збільшенню об'єму дихання» [100, с. 13], яке необхідно розвивати у процесі навчання і церковного співу. Результати наших спостережень показали, що під час гри на сопілці яскраво проявляються індивідуальні риси кожної дитини: наявність волі, емоційності, зосередженості, розвиваються і удосконалюються музикальні здібності.

До колективного музикування було обрано вивчення гласової системи церковного обіходу і такі твори:

- 1) укр.нар.пісня «Коломийка».
- 2) М. Леонтович «Щедрик».
- 3) Укр. нар. пісня «Соловейко» (додаток Ж; Ж.1).

Таким чином, з метою розвитку творчого мислення і виконання певних завдань у навчальний процес ЕГ і КГ була включена гра на сопілці для розвитку і удосконалення вокально-хорових навичок у молодших школярів. Навчання гри на сопілці ми поділили на три етапи: на першому – діти слухали і запам'ятовували мелодії, проспівували їх, знайомились з прийомами гри; на другому – добирали наспіви за завданням педагога; на третьому – виконували їх за своїм бажанням.

Таблиця 3.1

Результати вокально-хорових навичок (на основі гри на ДМІ молодших школярів) (у %)

Параметри Група		Ритмічний хоровий ансамбль	Інтонаційний хоровий ансамбль	Виконавський хоровий ансамбль
Початок навчання	КГ	2	3	3
	ЕГ	2	3	3
Кінець навчання	КГ	4	4	4
	ЕГ	5	5	4

Під час проведення дисертаційного дослідження у середині року, після другої чверті був проведений перший зріз, який показав, позитивну динаміку у набутті молодшими школярами вокально-хорових навичок у процесі навчання гри на сопілці в обох групах.

Аналіз проведення контрольних зрізів щодо сформованості когнітивно-інформативного компонента формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання дозволив засвідчити позитивні тенденції щодо зміни обох показників в експериментальній групі. Порівняння статистичних даних, отриманих під час констатувального і формувального етапів експерименту, дає можливість свідчити, що якісні характеристики показників когнітивно-інформативного компоненту на пізнавально-розвивальному етапі формувального експерименту значно підвищились.

На третьому етапі формувального експерименту відбувалось формування творчо-діяльнісного компонента згідно з творчо-діяльнісним критерієм. Оскільки цей етап в якості кінцевого результату передбачав не просто сформованість вокально-хорових умінь та навичок до виконання духовних творів, словесної інтерпретації церковних творів, а й розширення музичного кругозору, як усвідомлену основу формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання, то III етап формувального експерименту нами було визначено як творчо-реалізаційний. Метою творчо-реалізаційного етапу є формування духовних цінностей через засвоєння практичних вокально-хорових навичок і умінь як основи виразного сценічного виконання церковних піснеспівів.

Зміст творчо-реалізаційного етапу передбачає:

- педагогічне стимулювання усвідомленості молодших школярів щодо словесної інтерпретації церковних творів, як запоруки ефективної навчальної і концертно-виконавської вокально-хорової діяльності;

- педагогічне стимулювання молодших школярів до практичного опанування уміннями виразного виконання церковних піснеспівів як основи формування духовних цінностей молодших школярів;

Як інструментарій для формування духовних цінностей у молодших школярів на третьому етапі було використано наступні групи методів:

- вербальні, теоретичні, образно-демонстраційні, методи мистецького вправлення, інтерактивні, ігрові, метод оцінювання музично-художніх образів духовних творів, методи проекту, що містили комплекс теоретичних, евристичних методів тощо;

- інтерактивні методи вокально-хорового навчання: «Учень в ролі диригента колективного музикування», «Я – художній керівник хорового колективу» тощо.

Зазначимо, що І показник сформованості творчо-діяльнісного компонента формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання – вияв творчої уяви у процесі інтерпретації духовних піснеспівів. Така готовність формується безпосередньо на базі педагогічного стимулювання щодо творчого самовиявлення молодших школярів у вокально-хоровому виконавстві; стимулювання творчого ставлення дітей до сприйняття і інтерпретації церковних піснеспівів на основі активізації їх чуттєво-емоційного ставлення до музики та забезпечення цілісного осягнення учнями образного змісту духовних творів.

З огляду на вищезазначене, проблема готовності до творчого самовиявлення молодших школярів у вокально-хоровому виконавстві церковних піснеспівів, як важливий раціональний чинник формування духовних цінностей, нами була розглянута у контексті інтеграції щодо готовності учнів до хорової діяльності у цілому.

На нашу думку, сутністю готовності дітей до виконання духовного твору є активізація їх чуттєво-емоційного ставлення до церковного мистецтва, та забезпечення цілісного осягнення учнями образного змісту духовних творів.

На наше переконання, саме емоційно-образне сприйняття церковних піснеспівів шляхом засвоєння образного змісту твору відіграє важливу роль для успішного процесу формування готовності молодших школярів до виконання церковних творів.

З огляду на вищезазначене, педагогічний інструментарій під час формування І показника включав, з одного боку, методи, спрямовані на активізацію емоційно-образного сприйняття щодо необхідності виконання вокально-хорового твору (КГ), з іншого боку, методи щодо поглиблення дітьми раніше здобутих знань, умінь, навичок (ЕГ).

До першої групи методів нами було залучено вербальні методи (бесіда, пояснення, розповідь тощо), поєднані із методом роз'яснення особливостей виконання церковних піснеспівів, значущості виконання їх під час Богослужіння, музичних проєктів, концертних виступів, фестивалів тощо, заохочення до хорової діяльності.

Друга група методів, як зазначалось вище, була спрямована на поглиблення раніше набутих навичок та вмінь учнів відповідно до виконання церковних піснеспівів у процесі вокально-хорової підготовки. Відпрацювання умінь виконання церковних піснеспівів відбувалось під час групових занять з дисципліни «Церковний спів», індивідуальних занять з «Постановки голосу», з «Колективного музикування».

З цієї групи методів було використано такі:

- вербальні (вербалізація змісту церковних творів, обговорення, бесіда, дискусії, надання поточних коментарів);
- демонстраційно-образні (демонстрація церковних хорових творів, художня ілюстрація словесних пояснень);
- теоретичні (історико-теоретичний, аналіз створення художнього образу вокально-хорового твору, порівняння різних інтерпретацій);
- методи мистецького вправляння (виконання вокально-хорових вправ, інтерпретаційне опрацювання, створення художніх образів);

- ігровий метод; (виконання українських народних пісень, вокально-хорових вправ, екстеній, церковних гласів на сопілці);
- метод інсценізації;
- метод проекту (участь у відкритих музичних проектах міста; екскурсійно-пошукові проекти тощо).

Формування готовності молодших школярів до виконання вокально-хорового твору методично було спрямовано на інтерпретації вокально-хорових творів. Під час занять з «Церковного співу» на матеріалі зразків українських народних пісень і навчального хорового репертуару нами проводилось відпрацювання умінь щодо їх виконання. Учні за допомогою педагога використовували прийом створення ситуації індивідуального вибору самостійно пропонували до інтерпретаційного опрацювання найулюбленіші вокально-хорові твори з навчального репертуару, самостійно визначали зміст, після чого здійснювалось практичне інтерпретаційне опрацювання відповідно до колективно визначених позицій.

Ефективним для розвитку інтересу до інтерпретаційної діяльності став метод інсценізації вокально-хорових творів. А. Шевчук у своїх дослідженнях доводить, що танцювальні вправи, які супроводжуються музикою, ритмічним рахунком або піснею, розвивають у дітей музичний слух, посилюють позитивний емоційний вплив через характерні для них рухи. Тому метою методу інсценізації є навчання дітей передавати за допомогою голосу та рухів не лише характер музики, її динаміку й темп, а й зміст вокально-хорового твору, оскільки різноманітні рухові дії тісно пов'язані з емоційними проявами дітей [241].

Метод інсценізації використовується на матеріалі зразків українського музичного фольклору таких, як: «Ой, єсть в лісі калина», «Коломийка», «Подоланочка», різдвяних колядок, а також вокально-хорових творів сучасних композиторів таких, як: «Мелітопольська залізнична», «Многая літа». Застосування методу інсценізації відбувалось у такій послідовності:

1) один із вищезазначених музичних зразків пропонувалось опрацювати (протягом двох тижнів) для досконалого вокально-хорового виконання;

2) на спеціально відведеному занятті дітям (за власним бажанням) пропонувався скласти невеличкі танцювальні рухи, що відповідали б зі змістом вокально-хорового твору;

3) за допомогою вчителя пластично та хореографічно інсценізувати опрацьований вокально-хоровий твір синхронно із вокальним його виконанням.

Застосування цього методу у вокально-хоровій роботі з молодшими школярами призвело активізації їх інтересу до виконавської хорової діяльності. Це виявлялось у бажанні учнів початкових класів не тільки пластично інсценізувати певний вокально-хоровий твір, а й брати участь у вокально-хоровому його виконанні. Концертна діяльність, публічні виступи є необхідним чинником формування художнього світогляду в молодших школярів, оскільки вони мають велике виховне значення, та є одним із напрямів популяризації вокально-хорового мистецтва. Концертні та публічні виступи дають можливість учням демонструвати свої вокально-хорові вміння перед батьками, однолітками, брати участь у музично-просвітницькій діяльності. Успішний концертний виступ стимулює інтерес в учня як важливого механізму збагачення духовного потенціалу його особистості.

Педагогічні спостереження засвідчили, що однією з найпоширеніших проблем під час прилюдного творення художньої інтерпретації вокального або вокально-хорового твору є короткострокова, а іноді й довгострокова відмова як музикальної, так і словесно-логічної пам'яті. Дитина забуває текст вокального твору, плутає послідовність його музичних елементів, що призводить, як правило, до миттєвого «збою» попередньо побудованої інтерпретації: проблема необхідності відновлення музичного й словесного тексту повністю перекриває художньо-інтерпретаційні проблеми.

Для розв'язання означених проблем у процесі поточних індивідуальних

занять нами було використано наступні попереджувальні методи:

- структурування музичного матеріалу, а також словесного тексту за логічно-змістовими ознаками;
- методи активізації довільної уваги;
- методи вибіркового виконання музичних елементів вокально-хорового твору;
- методи мистецького вправлення щодо особливостей виконання духовних творів.

З метою безпосередньої адаптації умов її оприлюднення, було застосовано такі методи проекти – участь у відкритих міських музичних проектах «Таланти мого району», «Віночок Кобзареві», «Зіронька», «Зерно Істини», «Ми пам'ятаємо всіх героїв», «Супер-Снігуронька» участь у регіональних та всеукраїнських фестивалях «Христос Воскрес», «Від Різдва до Різдва», «Вифліємська зірка», «Різдвяні передзвони» у всеукраїнських та міжнародних конференціях тощо. Означені методи в умовах, максимально наближених до реальних умов концертного виступу, дозволяли відпрацювати на практиці навички та уміння раціонального оцінювання у процесі хорової діяльності. Застосування цих методів передбачалось у поєднанні із методами моделювання та подолання зовнішніх завад (із застосуванням прийомів несподіваних шумових, емоційних перешкод), методів колективного обговорення, аналізу, щодо оцінювання.

Для відпрацювання умінь щодо виконання церковних вокально-хорових творів, із вокально-технічними ускладненнями у сфері чистоти й чіткості виконання мелодії у швидкому темпі на *legato* і *tenuto*, ритмічно-виконавськими складнощами (пунктирів, синкоп тощо), філірування вокального звуку під час виконання довгих нот тощо було залучено послідовність методів мистецького вправлення.

Спочатку було залучено метод визначення учнями фрагментів церковного хорового репертуару, які містять вокально-технічні труднощі. Наступний метод передбачав хорову декламацію тексту означених

фрагментів церковних творів за ступенем складності. Ефективним виявився наступний метод виконання вокальних-хорових вправ, у яких за основу було взято вищезазначені фрагменти зразків церковного хорового репертуару. Ці вокальні вправи вносились до змісту першої частини групових занять з «Церковного співу» у розспівування молодших школярів. Учні під час кожного заняття виконували попередньо визначені фрагменти у висхідному та низхідному русі за півтонами, а потім ці вправи були взяті за основу у відпрацюванні церковних творів, що через 5-6 занять призводило до виконавської хорової діяльності (додаток Д).

Отже, на *творчо-реалізаційному* етапі основним завданням було поглиблення учнями здобутих знань, умінь, навичок. Діяльність спрямовувалася на розширення музичного кругозору; актуалізацію чуттєво-емоційної діяльності, на забезпечення цілісного осягнення учнями образного змісту церковних творів; формування початкового уміння виконавської та словесної інтерпретації, оцінювання музично-художніх образів, виразне сценічне виконання церковних піснеспівів.

Результати творчо-реалізаційного етапу нашого дослідження були отримані наприкінці першого року навчання. Для діагностики та контролю за ходом цього етапу було обрано такі методи: експертний аудиторський аналіз, комп'ютерний аналіз тембрового звучання дитячого хору (спектральний аналіз), повторне анкетування дітей та батьків, запис на диск підсумкового виконання дітьми церковних піснеспівів, повторного прослуховування досягнень кожної дитини, проведення опитування засвоєного матеріалу, а також на основі спостереження за дітьми під час занять хором і співу в храмі, виступів дитячих хорових колективів на концертах, фестивалях та на різних мистецьких заходах.

Метод *аудиторського* (слухового) аналізу експертів залишається одним з найбільш ефективних засобів оцінювання вокально-хорових навичок і вмінь. У нашому дослідженні цей метод застосовувався як один з основних, оскільки: по-перше, він доступніший (його простіше організувати); по-друге,

досвід фахівця часто перевершує навіть хорошу апаратуру за точністю аналізу.

Аудіо записи аналізувалися трьома експертами. Експерти: перший - доктор педагогічних наук, фахівець у галузі дитячого вокально-хорового навчання; другий – кандидат педагогічних наук, автор експериментальних досліджень із вокально-хорових навичок; третій – досвідчений педагог, хормейстер і методист. Експерти були письмово проінструктовані і отримали таблиці за кількістю досліджуваних учнів. У таблиці 3.3 кожному експерту групи треба було виставити оцінки у балах (0, +1, -1, +2, -2) динаміку у звучанні між двома аудіозаписами, зробленими відповідно на початку і в кінці дослідного навчання. Крім індивідуальних фонограм кожної дитини аналізувалися хорові фонограми контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп на початку і в кінці навчання.

Нас цікавила динаміка розвитку вокально-хорових навичок і вмінь, яка відбулася у молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання на прикладах духовних піснеспівів.

З метою виконання цього завдання були проведені індивідуальні прослуховування учнів КГ та ЕГ для визначення ступеня сформованості вокально-хорових вмінь і навичок. Для оцінки індивідуального прослуховування вокально-хорових навичок молодших школярів були відібрані такі параметри: атака звуку, резонування, чистота звуку, рівність звучання за тембром, ступінь напруженості звучання голосу, політність, точність звуковисотного інтонування, опора звуку на дихання, чіткість дикції та виразність.

Надамо характеристики окреслених параметрів звучання щодо індивідуального прослуховування співочого голосу:

- Атака звуку – початковий момент взаємодії голосових складок і дихання. Як основу правильного звукоутворення багато фахівців розглядають оптимально м'яку атаку. Засвоєння і розвиток точного, в міру енергійного і м'якого початку звуку – основний вихідний момент

у роботі над культурою звуку у співі. При гарній атаці звук народжується без різких поштовхів, при дихання, сильного удару по зв'язках, що у свою чергу забезпечує плавність співу і красивий м'який тембр, що характеризує особливість «тихогласного» церковного співу, зберігає голос, не даючи можливості для форсування.

- Резонування – оптимальне використання системи верхніх і нижніх резонаторів, що створює умови для виникнення резонансної основи співочого звуку. Правильне резонаторне налаштування надає голосу дивовижної краси, сили, природності і стійкості звучання.
- Чистота тембру – милозвучність, ясність звучання, відсутність сили. Рівність звуку за тембром на різних голосних на різній висоті по всьому робочому діапазону голосу – одне з основних завдань вокальної методики і особливість виконання церковних піснеспівів. З точки зору фізіології голосоутворення, це означає спів різних за висотою звуків і різних складів, зберігаючи при цьому однаковий регістровий настрій гортані, до чого може привести прагнення до утримання гортані у стабільному положенні. Ступінь напруженості звучання голосу – вільне, природне, незв'язане (не «на горлі») звучання, без затиснення.
- Пільотність – ступінь вираженості високої співочої форманти, яка надає голосу перешкодостійкість і дзвінкість. Точність звуковисотного інтонування - точне відтворення висоти звуку або мелодії.
- Опора звуку на дихання – одна з умов правильної організації дихання, передбачає вміння витримувати звук на одній висоті без загасання, а також співати мелодію однаковим за силою голосом. Це дає можливість співочому голосу обмежуватися природною гучністю.
- Чіткість дикції – правильна, виразна вимова слів, тому що літературне слово посідає у церковному співі чільне місце. Отже, церковний спів передбачає, насамперед, розуміння того, що співак виконує.
- Виразність – емоційне переживання, адекватне змістові виконуваного твору. Для виразності співу необхідно не тільки передати відповідний

емоційний стан, а й виявити при цьому своє ставлення до змісту твору. Саме такі емоції характеризуються спрямованістю до Божественного, налаштованістю на соборне служіння, загальною атмосферою храму, що викликає піднесеність, натхнення, висоту почуття, а значить і формування духовних цінностей у процесі навчання духовних піснеспівів.

Таким чином, відібрані параметри більшою мірою дають уявлення про якісний рівень вокально-хорових вмінь і навичок, здобуті у процесі вокально-хорового навчання на прикладах духовних піснеспівів.

Для оцінювання результатів дослідно-експериментальної роботи була запропонована *інструкція для експерта*, за допомогою якої необхідно порівняти вокально-хорові навички і вміння учнів початкових класів 1-го року навчання при хоровому співі у аудіо записах, зроблених на початку і в кінці навчання. Зміни у виконанні першої (початкової) аудіо запису до другої (кінцевої) оцінюється за 7-ма параметрами для індивідуальних аудіо записів і за 5-ма для хорових. Якщо зміни відсутні, то у відповідній графі таблиці ставиться «0». Якщо відбулися позитивні зміни, то «+1», якщо є деяке погіршення, то «-1». У тому випадку, якщо у хоровому звучанні простежується позитивна динаміка, ставиться «2» з тим чи іншим відповідним знаком. Отримані бали підсумовуються.

Звуковий матеріал пропонується обробляти таким чином. Спочатку прослуховується музичний приклад першої (початкової) фонограми та відразу ж аналогічний матеріал другої (кінцевої) фонограми. На підставі слухового аналізу проставляються бали у відповідній графі таблиці. Потім експерт переходить до наступного музичного фрагменту і т. ін. За необхідності прослуховування здійснюється багаторазово.

Спосіб аудиторського аналізу був здійснений на творчо-реалізаційному етапі експерименту, оскільки передбачає порівняння результатів експертами на початку і у кінці вокально-хорового навчання, тому ми використовували спрощений варіант оцінки аудитором якості вокально-хорових навичок

молодших школярів з метою розподілу учнів за трьома рівнями (високого, середнього та низького) вже на початку навчального року. Для цього були виділені характеристики основних якостей вокально-хорових навичок та вмінь учнів щодо специфіки виконання церковних піснеспівів. До них відносяться: атака звуку, резонування, чистота тембру, польотність звуку, опора звуку на дихання, чистота дикції, виразність виконання.

Таблиця 3.2

Результати вокально-хорових навичок творчо-реалізаційного етапу (індивідуальне виконання)

Параметри випробуваної Аліни Д.	Атака звуку	Резонування	Чистота тембру	Польотність звуку	Опора звуку на дихання	Чистота дикції	Виразність виконання
Завдання							
1.Спів вправ на голосні.	0	+1	+1	-1	+1	-1	+1
2.Виконання піснеспіву	+1	+1	+1	+1	0	+2	0
Середнє значення (у балах)				8 балів			

До того ж нами було враховано характеристику параметрів звучання щодо хорового співу:

- Мелодійний ансамбль – чистота інтонування.
- Ритмічно-дикційний ансамбль – одночасне відтворення метроритмічного малюнку і словесного тексту.
- Тембровий ансамбль – відсутність строкатості звучання (за тембром).
- Динамічний ансамбль – координація голосів за динамікою.
- Художньо-виконавський ансамбль – інтонаційно-художня єдність виконавців, однакова колективна інтонація.

Для об'єктивної оцінки ефективності занять упродовж року проводився запис співу учнів на диск. Виконання оцінювалося за індивідуальним і унісонним хоровим співом. Діти виконували нескладний духовний твір а'cappella хором. Якість виконання оцінювалася в основному методом аудиторського аналізу. Звуковисотний і динамічний діапазони замірялися методом індивідуальних прослуховувань учнів. Рівень розвитку слухових навичок визначався спеціальними тестами, за допомогою яких учням ставилися запитання до кожного з основних якостей виконання: виразності, інтонації, динаміці, тембру, дикції).

При оцінці хорового звучання сумарні бали КГ та ЕГ виявилися рівними 3.3 і 5.7 відповідно (див.табл. 3.3). Максимальна розбіжність оцінок не перевищує 17%, що дає підстави стверджувати про узгодженість думок експертів, а отже, про достовірність.

Таблиця 3.3

Результати аудиторського аналізу творчо-реалізаційного етапу (хорове виконання)

Експерт Виконання	№1	№2	№3	Середнє значення
Хор КГ	3	4	3	3,3
Хор ЕГ	6	6	5	5,7

Для виявлення достовірності результатів упровадження методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання було використано методи статистичного аналізу результатів експертної оцінки [95]. При встановленні результатів на контрольному етапі експериментального дослідження формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання ми враховували такі компоненти: мотиваційно-ціннісний (досвід емоційно-вольового ставлення

до світу, один до одного, як умову формування у дітей системи цінностей), когнітивно-інформативний (опанування вокально-хорових знань і навичок), творчо-діяльнісний (досвід хорової діяльності). У творчо-діялісному компоненті для оцінки вихідного рівня ми виділили такий показник, як вияв творчої уяви у процесі інтерпретації духовних піснеспівів; уміння творчо застосовувати засвоєні вокально-хорові навички та вміння у виконанні хорової музики. У процесі навчання вокально-хорового співу молодшими школярами така готовність може бути виражена у знаннях змісту та виконанні духовних творів, у вигляді ініціативи та самостійності учнів при виконанні творчих завдань, тестів.

На першому етапі, з метою визначення статистичного методу порівняння вхідних результатів оцінок експериментальної та контрольної групи за кожним компонентом (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інформативним та творчо-діялісним) було розраховано та порівняно описові статистики, а саме, міри центральної тенденції (середнє арифметичне (M), медіану (Me) та моду (Mo) та міри варіації (відхилення (σ) та дисперсію (D), що дало можливість перевірити наближення розподілів оцінок до нормальності.

Розрахунки мір центральної тенденції проводилися за формулами:

$$M = (X_1 + X_2 + \dots + X_i) / n$$

$$Me = (n+1)/2$$

$$Mo = x_0 + h \frac{f_m - f_{m-1}}{(f_m - f_{m-1}) + (f_m - f_{m+1})}$$

Розрахунки стандартного відхилення та дисперсії було розраховано за формулами:

$$D = \frac{\sum (x_{cp} - x)^2}{n - 1}$$

$$\sigma = \sqrt{D}$$

Таким чином, за отриманими розрахунками було визначено, що розподіли експертних оцінок за всіма компонентами достатньо наближені до нормального, а міри варіації мають приблизно рівні значення.

Таблиця 3.4

Порівняння мір центральної тенденції та варіації розподілів експертних оцінок експериментальної та контрольної групи за компонентами на «вході»

Компонент Описова статистика	Мотиваційно- ціннісний		Когнітивно- інформативний		Творчо-діяльнісний	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
<i>M</i>	7,24	6,52	6,92	6,84	7,32	7,08
<i>Me</i>	7	6	7	7	7	8
<i>Mo</i>	6	6	7	7	6	9
σ	2,127	1,661	1,847	1,700	1,651	2,178
<i>D</i>	4,523	2,760	3,410	2,890	2,727	4,743

Виходячи з аналізу даних описової статистики для порівняння вихідного рівня експериментальної та контрольної груп було обрано t-критерій Стюдента (*t*), що дозволив якісно оцінити достовірність відмінностей середніх експертних оцінок у експериментальній та контрольній групі за кожним компонентом.

Розрахунки t-критерію Стюдента (*t*) порозводилось за формулою:

$$t = \frac{|M_d|}{\sigma_d/\sqrt{N}}$$

де M_d - середня різниця значень, а σ_d - стандартне відхилення різниць.

Кількість ступенів свободи було розраховано як

$$df=N-1$$

Критичне значення *t* було отримано за таблицею значень t-критерія Стюдента.

Таким чином було отримано наступні показники за кожним оціночним компонентом.

Таблиця 3.5

Значення ступенів свободи, $t_{кр}$ та t-критерію Стюдента (t) експертних оцінок експериментальної та контрольної групи за оціночними компонентами на «вході»

Компонент Значення	Мотиваційно- ціннісний	Когнітивно- інформативний	Творчо-діяльнісний
Df	24	24	24
$t_{кр} (\alpha \leq 0,05)$	2,0638	2,0638	2,0638
T	1,772	0,167	0,479

Порівняння значення t-критерія Стюдента та його критичного значення наявно демонструє, що всі отримані значення менше критичного, а це, в свою чергу, дозволяє дійти висновку, що між середніми значеннями експертних оцінок у експериментальній та контрольній групі не має достовірної статистично значущої ($\alpha \leq 0,05$) різниці.

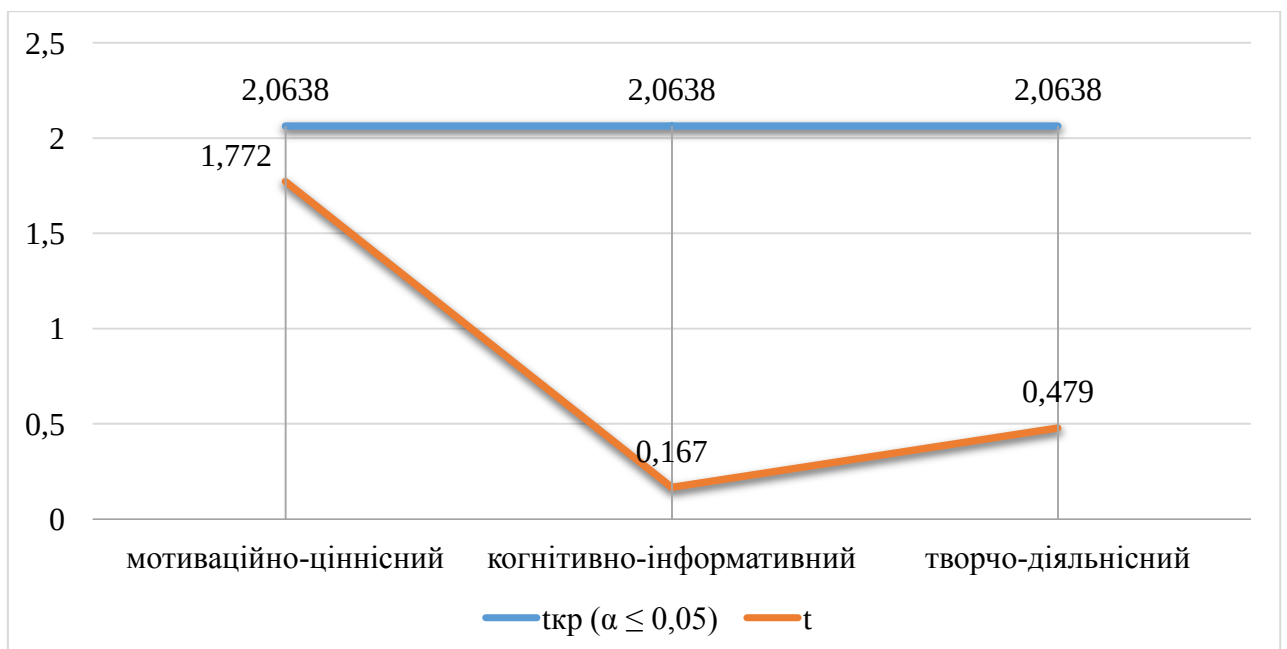

Рис. 3.2 Порівняльна діаграма експериментальної та контрольної групи за оціночними компонентами на «вході»

Таким чином був зафіксований приблизно однаковий рівень формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання в контрольній та експериментальній групах.

На другому етапі, також з метою визначення статистичного методу порівняння вихідних результатів оцінок експериментальної та контрольної групи за кожним компонентом (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інформативним та творчо-діяльним) було розраховано та порівняно описові статистики, а саме, міри центральної тенденції (середнє арифметичне (M), медіану (Me) та моду (Mo) та міри варіації (відхилення (σ) та дисперсію (D), що дало можливість перевірити наближення розподілів оцінок до нормальності. За отриманими розрахунками було визначено, що розподіли експертних оцінок за всіма компонентами достатньо наближені до нормального, а міри варіації мають приблизно рівні значення.

Таблиця 3.6

Порівняння мір центральної тенденції та варіації розподілів експертних оцінок експериментальної та контрольної групи за компонентами на «виході»

Компонент Описова статистика	Мотиваційно- ціннісний		Когнітивно- інформативний		Творчо-діяльним	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
M	9,4	6,92	8,92	7,44	9,12	7,08
Me	9	7	9	7	9	7
Mo	9	6	8	9	11	7
σ	1,97	1,95	1,97	1,85	2,22	1,97
D	3,91	3,82	3,91	3,42	4,94	3,91

Виходячи з аналізу даних описової статистики для порівняння вихідного рівня експериментальної та контрольної груп було обрано t -критерій Стюдента (t), що дозволив якісно оцінити достовірність відмінностей середніх експертних оцінок у експериментальній та контрольній групі за кожним компонентом.

Таким чином було отримано наступні показники за кожним оціночним компонентом.

Таблиця 3.7

Значення ступенів свободи, $t_{кр}$ та t-критерію Стьюдента (t) експертних оцінок експериментальної та контрольної групи за оціночними компонентами на «виході»

Компонент Значення	Мотиваційно- ціннісний	Когнітивно- інформативний	Творчо-діяльнісний
df	24	24	24
$t_{кр} (\alpha \leq 0,05)$	2,0638	2,0638	2,0638
t	5,0935	2,9190	4,2698

Отримані значення t-критерія Стьюдента виявилися вищими за критичне значення, та дозволило стверджувати, що між середніми значеннями експертних оцінок у експериментальній та контрольній групі спостерігається достовірна статистично значуща ($\alpha \leq 0,05$) різниця.

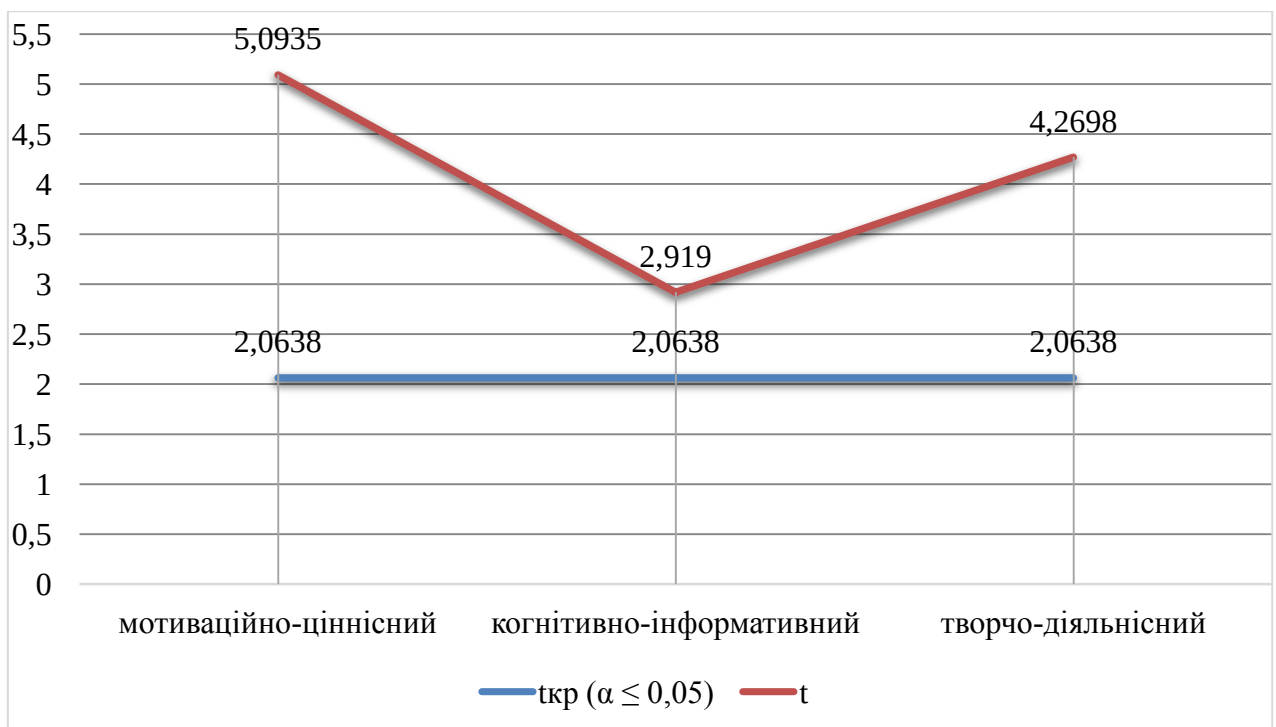

Рис. 3. 3. Порівняльна діаграма експериментальної та контрольної групи за оціночними компонентами на «виході».

Порівнюючи оцінки навчання вокально-хорового співу двох груп за трьома компонентами (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інформативним і творчо-діяльнісним), можна відзначити, що за вихідними даними рівень формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в ЕГ був приблизно однаковий з рівнем в КГ, а кінцевий результат значно перевершував його. Особливу відмінність показників можна відзначити за мотиваційно-ціннісним і творчо-діяльнісним компонентами.

Для отримання більш надійної і коректної інформації про результати сформованості духовних цінностей молодших школярів у результаті вокально-хорового навчання, ми пропонували в кінці педагогічного експерименту учасникам та їх батькам відповісти на запитання анкет (додаток А; А.1). Таке анкетування, дозволило отримати повніше уявлення про ставлення дітей як до церковних творів, їх виконання у процесі хорової діяльності, так і до формування духовних цінностей. Результати анкетування відображені в таблицях (див. табл.: 3.8; 3.9; 3.10) і в порівняльних діаграмах (див. рис.: 3.4; 3.5; 3.6) в контрольній і експериментальній групах рівня сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання за мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інформативним і творчо-діяльнісними компонентами.

Отже, за результатами проведеної дослідно-експериментальної роботи було зафіксовано позитивну динаміку формування досліджуваного феномена: низький рівень зафіксовано у контрольній групі – 8 %, а у експериментальній групі – 0% учнів; середній рівень (за когнітивно-інформативним компонентом), у контрольній групі показали 84% учнів, а в експериментальній – 68%; високий рівень (за творчо-діяльнісним компонентом) у контрольній групі виявлено в 12% учнів, в експериментальній – 48%. Тож, порівняння отриманих даних з вихідними показниками показало, що середні значення оцінок мають тенденцію до зростання як в експериментальній, так і в контрольній групах, проте їх

відносно зростання в експериментальній групі значно вище, ніж у контрольній. Так, середній показник високого рівня за всіма компонентами в ЕГ збільшився на 28% а в КГ – на 6,6%. Це відбулося за рахунок того, що учні ЕГ перемістилися з низького на середній рівень, а з середнього – на високий; в КГ – завдяки переміщенню учнів на середній рівень.

Таким чином, результати порівняльного аналізу КГ і ЕГ дали змогу зафіксувати динаміку ефективності запропонованої методики формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання молодших школярів і засвідчити ефективність, практичну доцільність і вчасність запропонованої методики (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.8

Рівні сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання за результатами констатувального і формувального експерименту (мотиваційно-ціннісний компонент у %)

Рівень \ Група	ЕГ		КГ	
	Початок навчання	Кінець навчання	Початок навчання	Кінець навчання
Високий рівень	20,0	44,0	0,0	12,0
Середній рівень	60,0	52,0	80,0	68,0
Низький рівень	20,0	4,0	20,0	20,0

Таким чином можна зазначити, що за мотиваційно-ціннісним компонентом для учнів групи ЕГ, які мали низький рівень сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання суттєво зменшилась, а для школярів з високим рівнем суттєво зростає.

За результатами проведеної дослідно-експериментальної роботи на рисунку 3.4 подано діаграму щодо рівнів сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання (в контрольній та експериментальній групах за результатами мотиваційно-ціннісного компоненту формувального експерименту з означеного феномена).

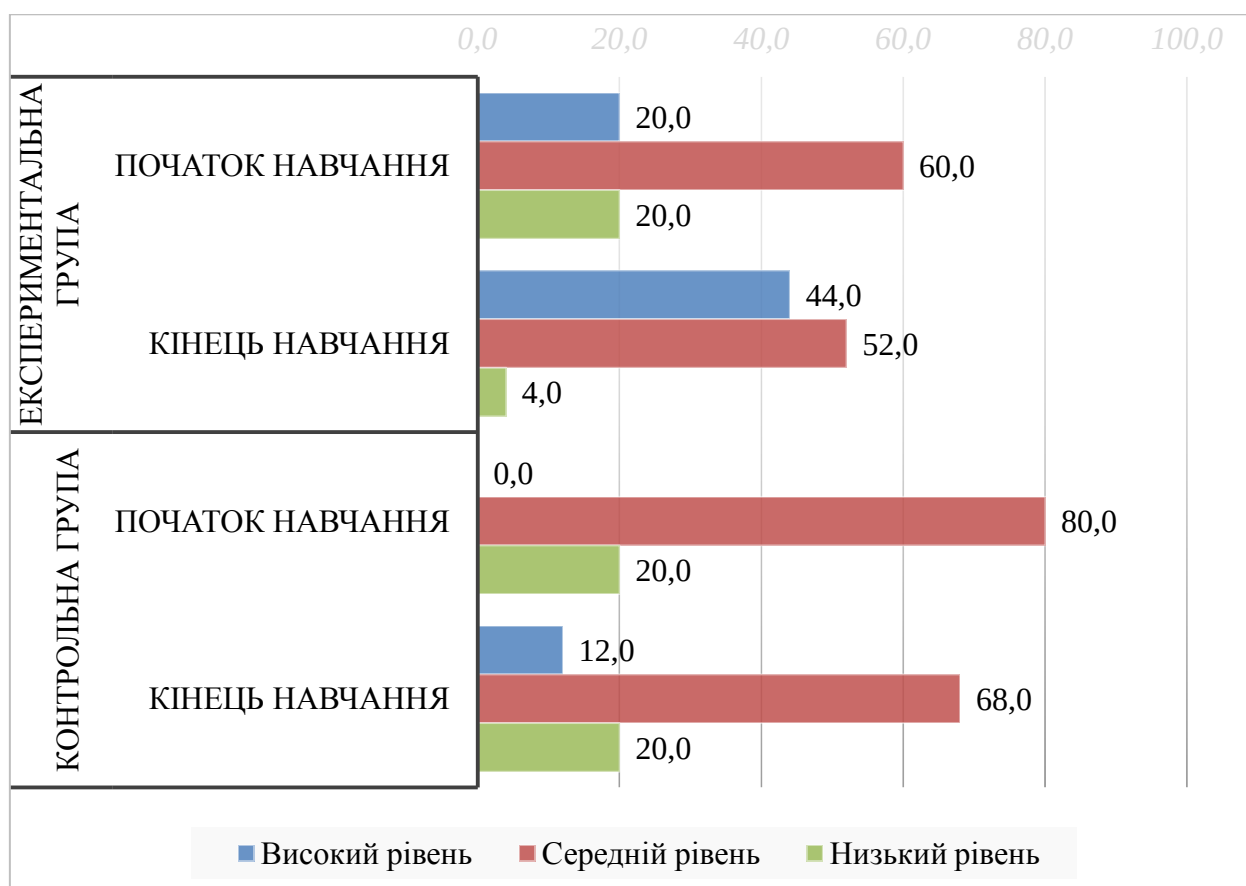

Рис. 3.4. Діаграма формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання за мотиваційно-ціннісним компонентом в КГ і ЕГ.

Таблиця 3.9

Рівні сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання за результатами констатувального і формувального експерименту.
(когнітивно-інформативний компонент у %)

Група \ Рівень	ЕГ		КГ	
	Початок навчання	Кінець навчання	Початок навчання	Кінець навчання
Високий рівень	8,0	32,0	4,0	8,0
Середній рівень	64,0	68,0	80,0	84,0
Низький рівень	28,0	0,0	16,0	8,0

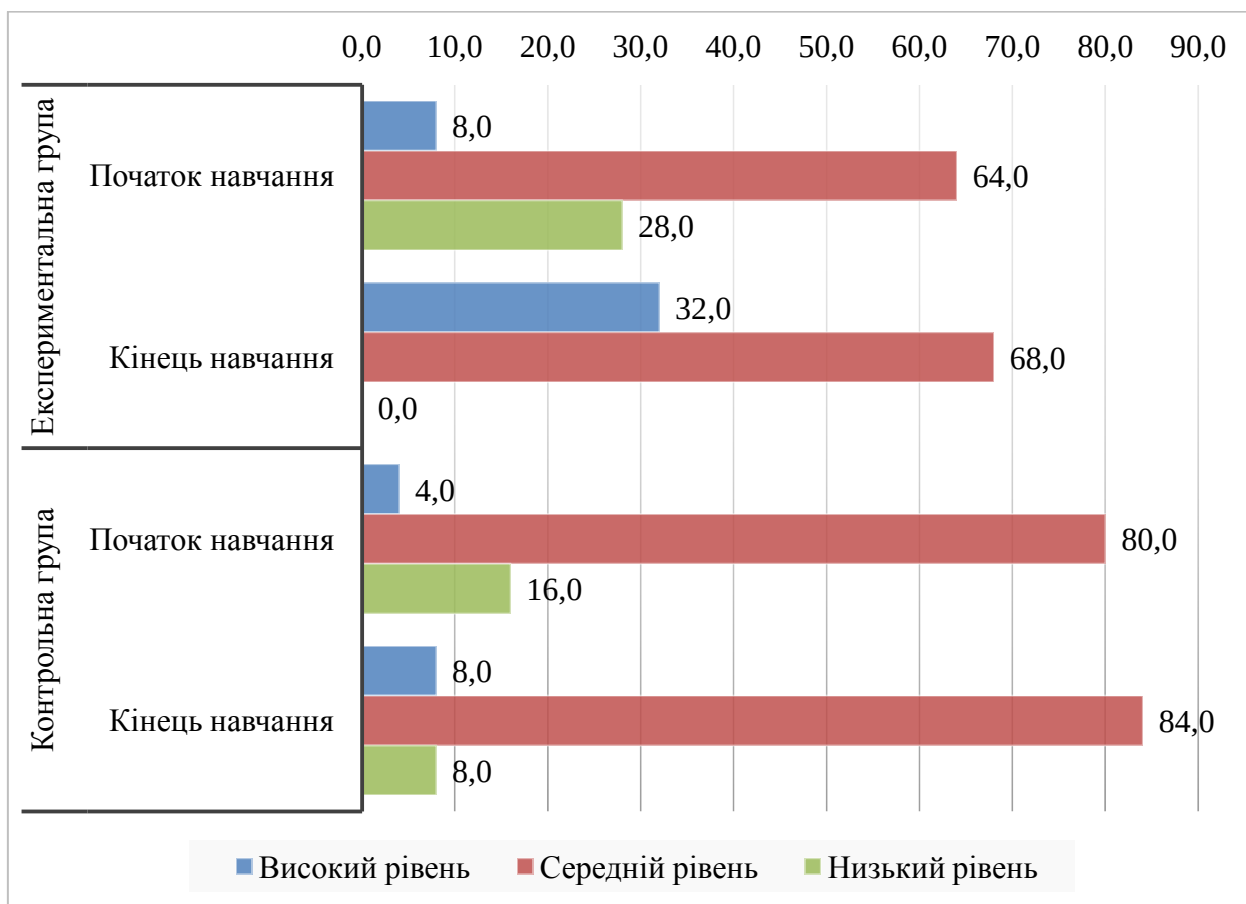

Рис. 3.5. Діаграма формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання за когнітивно-інформативним компонентом в КГ і ЕГ.

Таблиця 3.10

Рівні сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання за результатами констатувального і формувального експерименту.

(творчо-діяльнісний компонент у %)

Група \ Рівень	ЕГ		КГ	
	Початок навчання	Кінець навчання	Початок навчання	Кінець навчання
Високий рівень	12,0	48,0	8,0	12,0
Середній рівень	76,0	48,0	68,0	68,0
Низький рівень	12,0	4,0	24,0	20,0

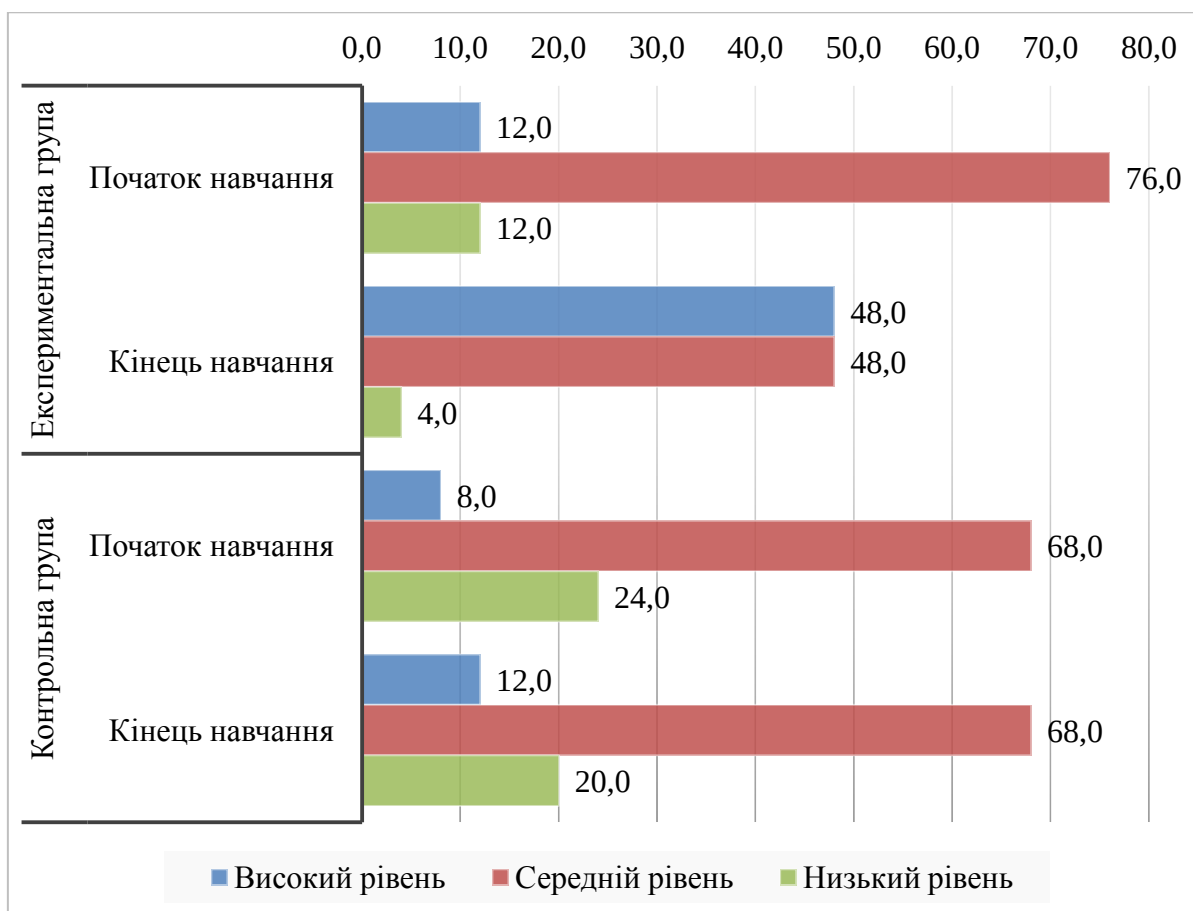

Рис. 3.6. Діаграма формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання за творчо-діяльнісним компонентом в КГ і ЕГ.

Таблиця 3.11

Порівняльні результати оцінки рівнів сформованості духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання на початку та в кінці експерименту (констатувальний і формувальний)

Компоненти Рівні		Мотиваційно- ціннісний		Когнітивно- інформативний		Творчо-діяльнісний	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	Початок	0(0%)	0(0%)	0(0%)	0(0%)	0(0%)	0(0%)
	Кінець	6 (25%)	9 (36%)	12(50%)	16(63%)	6(25%)	9(37%)
Середній	Початок	8 (31%)	9 (37%)	11(45%)	9(37%)	6(25%)	8(31%)
	Кінець	17 (69%)	16 (63%)	14 (55%)	16 (63%)	12(75%)	17 (69%)
Низький	Початок	17 (69%)	16 (63%)	14 (55%)	16 (63%)	12 (75%)	17 (69%)
	Кінець	8 (31%)	9 (37%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати про ефективність теоретично обґрунтованого, упровадженого та експериментально перевіреного методичного забезпечення формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання. Порівняльний аналіз статистичних даних, отриманих на базі застосування методів математичної статистики, засвідчує досконалість запропонованої методики формування духовних цінностей учнів початкових класів у недільних школах, а також можливість її екстраполяції.

Таблиця 3.12

**Динаміка сформованості духовних цінностей молодших школярів
контрольної та експериментальної груп після формувального етапу
експериментальної роботи (у %)**

Компоненти та групи Рівні	Мотиваційно-ціннісний		Когнітивно-інформативний		Творчо-діяльнісний	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий рівень	+12,0	+24,0	+4,0	+24,0	+4,0	+36,0
Середній рівень	-12,0	-8	+4,0	+4,0	0,0	-28,0
Низький рівень	0,0	-16	-8	-28	-4	-8

Запропонована методика підсилює вмотивованість учнів початкових класів не тільки щодо підвищення результатів вокально-хорового навчання, а й щодо розвитку особистісних інтелектуально-творчих, мистецько-виконавських можливостей. Динаміка формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання доведена статистичними результатами щодо того, що кількість учнів, які мали низький рівень значно зменшилась, а натомість зросла кількість учнів з високим рівнем сформованості означеного феномена.

Отже, отримані результати свідчать про ефективність запропонованої методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі

вокально-хорового навчання та правомірність їх використання у системі середньої і початкової освіти. Запропонована методика також може бути впровадженою в позашкільних мистецьких і спеціальних закладах.

ВИСНОВКИ ДО III РОЗДІЛУ

Проведення дослідно-експериментальної роботи дає підстави для таких висновків:

- вокально-хорове навчання учнів початкових класів забезпечується комплексом педагогічних умов, а саме: *створенням комфортного навчального середовища*, що передбачає гуманно-особистісний підхід, який сприяє розвитку природних музичних здібностей та можливостей учнів, а також розвитку цілісної особистості; *з урахуванням історико-культурних традицій свого народу*. Завдання педагога у навчальному процесі вокально-хорового співу – окреслити правильні орієнтири для формування духовної, гармонійної і естетично розвиненої особистості, наділеної високими моральними якостями, яка прагне здобути під час навчання знання, вміння і навички; *з урахуванням психофізичних та психолого-педагогічних вікових особливостей молодших школярів*. Оскільки молодший шкільний вік характеризується розвитком основних процесів таких, як сприйняття, увага, пам'ять, уява, мислення і мова. Саме тому, вокально-хорове навчання на прикладах духовних піснеспівів сприяє розвитку цих процесів; *з урахуванням специфіки змісту та музичної структури духовних піснеспівів та особливостей їх виконання молодшими школярами*. Проведений музикознавчий аналіз структури духовних піснеспівів та особливості їх виконання доводить, що духовні піснеспіви не тільки вокально-зручний репертуар для налаштування голосу на правильне співоче голосоутворення, але і чудовий дидактичний матеріал для формування духовних цінностей молодших школярів;

- навчальний процес вокально-хорового співу молодших школярів у нашому дослідженні забезпечується комплексом загальнопедагогічних принципів, а саме: *особистісна спрямованість навчання, системність і послідовність, доступність, зв'язок теорії з практикою* діє у взаємозв'язку зі специфічними принципами: *принципом інтегрованого підходу, принципом емоційного впливу та ігровим принципом*. *Принцип особистісної спрямованості навчання* розглядається нами як системний процес щодо виконання завдань вокально-хорового навчання, який відповідає формуванню у молодших школярів духовних цінностей; Реалізація *принципу доступності* передбачає врахування рівня розвитку індивідуальних, вікових особливостей учнів, дотримання правил: від простого – до складного, від відомого – до невідомого, від близького – до далекого. *Принцип системності і послідовності* передбачає у процесі вивчення духовних піснеспівів молодшими школярами врахування поступового і системного розвитку вокально-хорових вмінь і навичок; під принципом *зв'язку теорії з практикою* ми розуміємо здобуті у процесі вокально-хорового навчання навички і вміння молодших школярів у взаємозв'язку із практикою кліросного співу і хорової діяльності; *принцип інтегрованого підходу* розглядається нами як поглиблення і розширення міжпредметних зв'язків у межах вокально-хорового навчання; *принцип емоційного впливу* – основою якого є вміння педагога виражати своє ставлення до духовного твору особливими словами, жестами, мімікою; налаштувати дітей на щире, «відкрите» сприйняття духовної музики; *ігровий принцип* використовується для створення емоційних, невимушених, захоплюючих умов на заняттях;

- виокремлено основні форми навчання вокально-хорового співу, а саме: *активні форми занять* (участь у Богослужіннях, концертах, фестивалях, музичних проектах тощо); *ігрові форми занять* (колективне музикування музикально-дидактичні ігри, творчі завдання);

- *формувальний експеримент* представляє авторську поетапну методику формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-

хорового навчання (*початково-ознайомлювального, пізнавально-розвивального та творчо-реалізаційного етапів*). Виконання завдань на кожному етапі забезпечувалося застосуванням певних *методів* з формування духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання: вербальні, теоретичні, образно-демонстраційні, методи мистецького вправлення, інтерактивні, ігрові, метод оцінювання музично-художніх образів духовних творів, методи проекту, що містили комплекс теоретичних, евристичних методів. У формувальному експерименті взяли участь 50 учнів початкових класів експериментальна група (ЕГ) включала 25 дітей (недільна школа), контрольна (КГ) – 25 дітей (на базі центру дитячої та юнацької творчості);

- на *початково-ознайомлювальному* етапі здійснюється педагогічне стимулювання комплексу завдань: формування інтересу до вокально-хорового мистецтва; опанування початкових вокально-хорових знань; розвиток позитивного ставлення до церковного співу та пов'язаної з ним діяльності. Навчально-виховний процес на другому *пізнавально-розвивальному* етапі спрямовувався на розширення кола естетичних, художніх, спеціальних вокально-хорових знань, умінь, навичок дітей; досягнення виражально-сміслових значень церковних творів; забезпечення позитивного емоційного сприйняття та виконання духовних піснеспівів. Третій етап – *творчо-реалізаційний* – передбачає поглиблення дітьми здобтих знань, умінь, навичок; розширення музичного кругозору; актуалізацію чуттєво-емоційної діяльності, на забезпечення цілісного досягнення учнями образного змісту духовних творів; формування початкового уміння виконавської та словесної інтерпретації, оцінювання музично-художніх образів, виразне сценічне виконання церковних піснеспівів;

- з метою порівняння вхідних результатів оцінок експериментальної та контрольної групи за кожним компонентом (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інформативним та творчо-діяльнісним) було розраховано та порівняно описові статистики, а саме, міри центральної тенденції (середнє арифметичне (M), медіану (Me) та моду (Mo) та міри варіації (відхилення (σ))

та дисперсію (D), що дало можливість перевірити наближення розподілів оцінок до нормальності. За отриманими розрахунками було визначено, що розподіли експертних оцінок за всіма компонентами достатньо наближені до нормального, а міри варіації мають приблизно рівні значення. Виходячи з аналізу даних описової статистики для порівняння вихідного рівня експериментальної та контрольної груп було обрано t-критерій Стюдента (t), що дозволив якісно оцінити достовірність відмінностей середніх експертних оцінок у експериментальній та контрольній групах за кожним компонентом. Отримані значення t-критерія Стюдента виявилися вищими за критичне значення, та дозволило стверджувати, що між середніми значеннями експертних оцінок у експериментальній та контрольній групі спостерігається достовірна статистично значуща ($\alpha \leq 0,05$) різниця;

- з ймовірністю близькою до 1 (100%) можна стверджувати, що для учнів початкових класів, які мали низький рівень сформованості духовних цінностей в процесі вокально-хорового навчання суттєво зменшилась, а високий і середній рівні – збільшились. Порівнюючи оцінки навчання вокально-хорового співу двох груп за трьома компонентами змісту освіти, можна відзначити, що за вихідними даними рівень формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання в ЕГ був приблизно однаковий з рівнем в КГ, а кінцевий результат значно перевершував його. Особливу різницю показників можна відзначити за мотиваційно-ціннісним і творчо-діяльнісним компонентами.

Отже, отримані результати свідчать про ефективність запропонованої методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання та правомірність її використання у системі середньої освіти.

Основні наукові результати розділу висвітлені у таких публікаціях автора: [133; 136; 137;].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено результати теоретичного узагальнення та нового вирішення проблеми формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, що дозволило дійти таких висновків:

1. Ретроспективний аналіз наукової літератури дав можливість з'ясувати, що питання формування духовних цінностей особистості привертають все більшу увагу вітчизняних вчених. Водночас виховний потенціал духовних піснеспівів і можливості його реалізації у процесі вокально-хорового навчання молодших школярів досліджено поки що недостатньо. До того ж, не визначено принципові засади і методи вокально-хорової діяльності дітей в умовах навчання у недільних школах.

2. Розглядаючи сутність поняття «духовні цінності молодших школярів» ми розуміємо його як психологічну характеристику, що виражає прихильне ставлення дітей до загальнолюдських ідеалів Добра, Справедливості, Краси, а також їх прагнення до самовдосконалення та регулювання повсякденної поведінки з позицій високої моральності. Структуру духовних цінностей молодших школярів складають *мотиваційно-ціннісний* компонент, що передбачає наявність інтересу дітей до досягнення морально-естетичних характеристик змісту вокально-хорових творів, зокрема, до пізнання національних пісенних традицій; *когнітивно-інформативний компонент*, що характеризує вміння накопичувати знання, співочі уміння й навички, спроможність до оцінювання вокально-хорових творів з позицій естетичного втілення в них духовних ідеалів, а також *творчо-діяльнісний* компонент, що виражає готовність і здатність дітей до самовираження у співі, зокрема, у вокально-хоровому виконанні духовних творів.

3. Вокально-хорове навчання молодших школярів в дослідженні розглядається як інтегрований багатоплановий психомоторний процес, спрямований на формування ціннісно-естетичного ставлення до навколишньої дійсності, поглядів, уявлень, а також художньо-естетичних знань, спеціальних вокально-хорових умінь та навичок при врахуванні вікових психологічних особливостей дітей. Підкреслимо можливості актуалізації у процесі вокально-хорового навчання мисленнєвих операцій учнів, таких, як аналіз, синтез, порівняння (зокрема, різних варіантів інтерпретації духовних творів). Одним із надсуттєвих завдань навчання вокально-хорового співу є формування духовних цінностей учнів початкових класів.

4. В процесі дослідження розроблено критерії сформованості духовних цінностей молодших школярів, до яких віднесено *мотиваційно-ціннісний*, що передбачає ступінь особистісної зацікавленості учнів у пізнанні духовних цінностей через вокально-хорове мистецтво (показники: інтерес і захопленість хоровим мистецтвом, що відтворює цінності духовного життя людини; вияв прихильного ставлення до національних пісенних традицій, прагнення до їх опанування); *когнітивно-оцінний*, що визначає міру обізнаності учнів у *вокально-хоровому мистецтві* і виявляється у таких показниках, як: вміння накопичувати знання щодо мистецтва, вокально-хорового виконавства, зокрема та знання духовно-пісенного репертуару; усвідомлене ставлення до механізмів звуковидобування, вокальної орфоєпії; спроможність до художньо-естетичного оцінювання вокально-хорових творів. *Творчо-діяльнісний* критерій спрямовано на визначення міри здатності дітей до творчого самовиявлення у вокально-хоровому виконавстві, (показники: вияв творчої уяви у процесі інтерпретації духовних піснеспівів, вміння творчо застосовувати засвоєні вокально-хорові навички та вміння у виконанні хорової музики). Згідно критеріїв визначено рівні сформованості духовних цінностей молодших школярів: високий, середній та низький.

5. Розроблено педагогічні умови формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, а саме: *створення комфортного навчального середовища; врахування історико-культурних традицій свого народу; врахування психофізичних та психолого-педагогічних вікових особливостей молодших школярів; врахування специфіки змісту та музичної структури духовних піснеспівів та особливостей їх виконання молодшими школярами;*

6. Ефективності формування духовних цінностей молодших школярів сприяє дотримання комплексу загальнопедагогічних принципів, а саме: *спрямованості навчання, системності і послідовності, доступності, зв'язку теорії з практикою і специфічних принципів, таких як: принцип інтегрованого підходу, принцип емоційного впливу та ігровий принцип.*

7. Запропонована в результаті дослідження методика формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання передбачає перебіг *початково-ознайомлювального, пізнавально-розвивального та творчо-реалізаційного* етапів. На *початково-ознайомлювальному* етапі здійснюється педагогічне стимулювання комплексу мотиваційних настанов дітей: формування інтересу до вокально-хорової творчості духовного спрямування; розвиток позитивного ставлення до церковного співу та пов'язаної з ним діяльності, а також опанування початковими вокально-хоровими знаннями, уміннями і навичками. Для цього рекомендуємо застосовувати комплекс наступних методів, прийомів, форм роботи з дітьми, а саме: вербальні методи (бесіда, пояснення, поточний коментар, вербалізація вокально-хорових творів), демонстраційно-образні методи (демонстрація вокально-хорових творів, художня ілюстрація), методів мотивації мистецького навчання щодо стимулювання інтересу до церковного співу (комплекс умовно-творчих і навчально-творчих завдань, тестів). Навчально-виховний процес на другому *пізнавально-розвивальному* етапі має спрямовуватись на розширення кола естетичних, художніх, спеціальних вокально-хорових знань, умінь, навичок дітей; досягнення

виражально-сміслових значень церковних творів; забезпечення позитивного емоційного сприйняття та виконання духовних піснеспівів. На цьому етапі ми використовували теоретичні методи, (аналіз, порівняння, узагальнення тощо); методи практичного мистецького вправління (вокальні вправи для розвитку різних вокально-технічних навичок, опрацювання духовних піснеспівів тощо); інтегративний метод («Учень в ролі диригента колективного музикування», «Я – художній керівник хорового колективу»), ігрові методи (музично-дидактичні та рольові ігри, колективне музикування). Третій етап – *творчо-реалізаційний* – передбачає стимулювання творчого ставлення дітей до сприйняття і інтерпретації церковних піснеспівів на основі активізації їх чуттєво-емоційного ставлення до музики та забезпечення цілісного осягнення учнями образного змісту духовних творів. На цьому етапі діяльність педагога спрямовується також на поглиблення дітьми раніше отриманих знань, умінь, навичок; розширення музичного кругозору; на формування початкового уміння виконавської та словесної інтерпретації, оцінювання музично-художніх образів. Серйозного значення слід надавати формуванню умінь виразного сценічного виконання церковних піснеспівів. Для розв'язання поставлених завдань, а саме: навчити дітей відтворювати музичний звук по висоті в уяві; разом з мелодіями привчати учнів чітко декламувати текст; вчити дітей осмислювати церковні співи. Нами були використані наступні методи і прийоми: вербальні (вербалізація змісту церковних творів, обговорення, бесіда, дискусії, надання поточних коментарів); демонстраційно-образні (демонстрація церковних хорових творів, художня ілюстрація словесних пояснень); теоретичні (історико-теоретичний, аналіз створення художнього образу вокально-хорового твору, порівняння різних інтерпретацій); методи мистецького вправління (виконання вокально-хорових вправ, інтерпретаційне опрацювання, створення художніх образів); ігровий метод; (музично-дидактичні ігри, виконання українських народних пісень, вокально-хорових вправ, ектеній на ДМІ); метод інсценізації вокально-хорових творів; проєктивні методи (участь

у концертах, фестивалях, відкритих музичних проектах; екскурсійні-пошукові проекти тощо).

8. Отримані в результаті формувального експерименту статистичні результати свідчать про ефективність запропонованої методики формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання, та правомірність її використання у системі музичного навчання молодших школярів.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкети застосовані у педагогічному експерименті.

Зразкові питання анкети для батьків.

ШАНОВНІ БАТЬКИ! Просимо Вас відповісти на запитання пропонованої анкети. Продуманість і щирість Ваших відповідей допоможе підвищити ефективність навчання дітей церковного співу в нашій недільній школі. Перш, ніж написати свою відповідь, уважно прочитайте запитання, пояснення до нього, а також до деяких запитань варіанти відповідей.

1. Прізвище, ім'я Вашої дитини _____

2. Чи навчається Ваша дитина в ДМШ? _____

Так; ні; (потрібне підкреслити)

3. Якщо так, вкажіть клас та інструмент: _____

4. Чи подобається Вашій дитині співати?

Так; ні; важко відповісти;

5. Чи помічали Ви, що Ваша дитина? (відзначте потрібну відповідь галочкою):

- любить слухати записи духовних піснеспівів;
- співає вдома духовні піснеспіви;
- уважно слухає спів на концертах або під час служби;
- говорить, що хоче стати співаком або вчителем співів.

4. Наскільки для Вас важливе навчання Вашої дитини церковного співу і який рівень навчання Ви вважаєте оптимальним? (відзначте потрібну відповідь галочкою або напишіть свій) _____

- достатньо загальних відомостей про спів та вміння співати основні духовні піснеспіви;
- хотілося б серйозних занять;

- важко відповісти;

- інше (уточніть); _____

7. Чи хотіли б Ви продовжити заняття в нашій школі церковного співу в наступному навчальному році?

Так; ні; не знаю;

8. Скільки разів на тиждень Ви вважаєте можливим, щоб Ваша дитина брала уроки церковного співу в нашій школі? _____

9. Назвіть дні тижня і час, зручний для занять _____

Ваші пропозиції та побажання щодо організації навчання церковного співу в недільній школі Ви можете написати на звороті.

Дякуємо Вам за Ваші відповіді.

Додаток А.1

Зразкові питання для учнів

1. Прізвище, ім'я . _____
2. Скільки тобі років? _____
3. У якому класі ти навчаєшся? _____
4. Чи подобається тобі співати? (відзнач потрібну відповідь плюси́ком)
 - так;
 - ні;
 - не знаю;
5. Чому ти займаєшся в нашому хорі?
 - тому, що я люблю співати;
 - так хочуть мої батьки;
 - тому, що тут навчаються мої друзі;
6. Що тобі найбільше подобається на заняттях хору?
 - слухати, як співають інші діти;
 - співати одному;
 - співати з усіма разом;
7. Ти співаєш вдома?
 - так;
 - ні;
8. Назви свій улюблений духовний спів (якщо є) _____

Дякуємо Вам за Ваші відповіді.

Додаток А.2

ШАНОВНІ УЧНІ! Звертаємось до вас, які почуття викликають під час слухання або виконання духовних піснеспівів?

Тест на вияв сформованості духовних цінностей у процесі вокально-хорового навчання.

Молитовність	Спокійність	Агресивність
Злість	Бездушність	Радість
Доброта	Відповідальність	Справедливість
Байдужість	Чуйність	Ніжність
Милосердя	Сердечність	Красота
Розвага	Щастя	Впевненість
Гордість	Творчість	Свобода
Любов	Нетерплячість	Активність

Критерії оцінки: якщо учень вибирає картки з зеленим і блакитним кольором – високий рівень (10-12 балів); середній рівень – частково з зеленим, блакитним і 1 картку червоним (7-9 балів); низкий рівень –блакитний та червоний кольор (3-6 балів).

Додаток Б

Ігрові тести діагностики музикальних здібностей учнів початкових класів

Рекомендована методика діагностики музикальних здібностей дітей може використовуватися як індивідуально, так і у групах. За будь-яких результатів виконання діагностичних завдань педагог повинен уникати оціночних суджень, заохочуючи учнів до участі у тестах. При груповому обстеженні дітей педагогові знадобиться допомога асистента. Слід зазначити, що атмосфера під час тестування повинна бути спокійною, доброзичливою, психологічно комфортною.

Діагностика почуття темпу і метро ритму

Тест дозволяє визначити реактивно-метричні здібності. Всі завдання подаються в розмірі 2/4; 4/4 в помірному темпі обсягом чотири такту. Тест передбачає залучення дитини до виконання простої мелодії на музичних інструментах, наприклад, на сопілці, на металофоні, трикутнику.

Мета: виявлення рівня розвитку почуття темпу і метричної моторної регуляції відповідно до мінливих темпів. Учневі пропонується проспівати уподобаний церковний твір (наприклад, проста ектенія, колядка «Щедрик»). Після виконання своєї партії дитина грає. Педагогові рекомендується мелодію завершити, навіть, якщо дитина зупинилася або помилилася. У разі правильного виконання мелодії в помірному темпі, учневі далі пропонується зіграти мелодію у швидкому темпі (80-90 ударів на хвилину), і у повільному темпі (50-60 ударів). Після успішного виконання необхідно зіграти і заспівати мелодію під диригентський жест педагога з прискоренням і уповільненням.

Критерії оцінки:

- виконання учнем своєї партії в помірному, швидкому і повільному темпах, а також із прискоренням і уповільненням фіксується як високий рівень темпо-метричної регуляції;

- виконання учнем усіх восьми тактів тільки у двох темпах (наприклад, помірному і швидкому або помірному і повільному) відповідає середньому, нормативному рівню розвитку почуття темпу;
- ситуативно-плутане, але завершене виконання учнем пісеньки тільки в помірному темпі (допускаються аметричні помилки в 2-4 тактах) вказує на слабкий рівень рухового досвіду моторної регуляції;
- плутане і незавершене виконання – низький рівень.

Додаток Б.1

Тест на засвоєння почуття ритму

Мета: виявлення рівня сформованості метроритмічної здібності.

Стимулюючий матеріал.

1. Молитва «Отче наш»

2. Молитва «Вірую»

Педагог пропонує дітям промовляти текст молитви, відбиваючи долонями метричний малюнок. Потім дітям пропонується ритмічно промовляти текст молитви під диригентський жест педагога.

Критерії оцінки:

- точне, безпомилкове відтворення тексту і метричного малюнка під диригентський жест педагога протягом усієї молитви – високий рівень;
- відтворення метра з одним-двома метричними порушеннями і з деякими помилками в тексті – середній рівень;
- адекватне метричне виконання молитви під диригентський жест педагога 4 -5 тактів – слабкий рівень;
- нерівне, плутане метричне виконання і промовляння тексту під жест педагога – низький рівень.

Додаток Б.2

Діагностика звуковисотного почуття (мелодійного і гармонійного слуху)

Мета: виявити ступінь розвитку гармонійного слуху, тобто здатності визначати висхідні та низхідні рухи музики, а також характер звучання в ладовому відношенні. Вчитель виконує тропарі на 1-й, 2-й, 5-й, 6-й і 8-й гласи, і потім пропонує дитині відгадати, у якому русі виконується даний глас (вгору або вниз) та в якому ладовому відношенні (весело або сумно). Потім пропонується проспівати тропарі.

Критерії оцінки:

- слабкий рівень – угадано дитиною 1-2 тропарі
- середній рівень – угадано дитиною 3-4 тропарі
- високий рівень – угадано дитиною 5 тропарів.

Додаток Б.3

Діагностика динамічного почуття

Мета: визначення здатності адекватної аудіально-моторної реакції на динамічні зміни (силу виразу) інструментального та вокально інструментального стимулу.

Стимулюючий матеріал.

1. Дитячі музичні інструменти: тамбурин, трикутник;
2. Музичний репертуар: різдвяні колядки або великодні тропарі «Христос воскрес».

Дитині пропонується погратися в «голосно-тихо». Педагог співає, а дитина грає на музичному інструменті. Дитині пропонується грати так, як співає педагог: голосно або тихо. Адекватне виконання контрастної динаміки «форте-піано» оцінюється в 1 бал. Потім педагог виконує музичний фрагмент так, щоб звучання музики то посилювалося, то послаблювалося; дитині пропонується повторити динаміку звучання на музичному інструменті. Адекватне динамічне виконання «крещендо» і «димінуендо» оцінюється в 2 бали; всього – 4 бали.

Критерії оцінки:

- слабкий рівень динамічного почуття – 1 бал;
- середній рівень – 2-3 бали;
- високий рівень – 4-5 балів.

Додаток В

Перспективний тематичний план з предмету «Вокально-хоровий спів».

Програма розрахована на проведення занять двічі на тиждень по 1 годині упродовж одного навчального року.

1 півріччя (34 години).

№ тиждень	Тема розділу, уроку	Кількість годин	Мета і завдання уроку	Музичний матеріал
1-2 тиждень	Бесіда про християнські цінності і традиції українського народу. Церковний спів. Правильне положення корпусу при співі. Співацьке дихання.	4 год.	Розвиток правильного дихання. Привчання до природного (прямого) положення корпусу при співі. Відмінність звуків по висоті, відтворення звуків різної висоти (в обмеженій діапазоні) з голосу регента, з фортепіано, групами або усім хором.	Вправи на зміцнення співацького дихання. Вправа: швидкий і глибокий вдих, затримка повітря і повільний видих на рахунок ударів (4-8) дихальна гімнастика. Вправа в рівномірному рахунку ударами руки до 10 і більше. Розспіви на одному звуці.

3-4 тиждень	Атака звуку.	4год.	Вступ і зняття по руці вчителя. Рівний спів різних звуків на одній висоті: тихе або гучне. Голосні А, Е, І, О, У, Ю, Я. вслухання в хорове звучання, підстроювання свого голосу до хорового унісону.	Вправи на спів на рахунок на одній висоті голосних звуків коротких і тривалих (2-8 ударів). Розучування «Амінь», проста екстенія «Господі помилуй».
5-6 тиждень	Правила артикуляційного апарату у церковному співі.	4 год.	Звучність голосних, вміння їх округляти, прагнення чистоти звучання неударних голосних, швидко і чітко вимовлення приголосних.	Вправи для вироблення чіткої дикції та активної артикуляції. Розучування молитви «Отче наш», «Царю небесний». Спів різних складів на одній висоті. розвиток музикальної пам'яті: пригадування висоти спочатку одного звука і відтворення його по пам'яті, а потім мотиву з двох звуків. утримання в пам'яті одного звука при повторенні кілька разів іншого. Правило добуквенного виголошення церковно-слов'янських текстів.

7 тиждень	Вокальна позиція.	2год.	Відпрацьовувати в учнів під час виконання творів м'якого, об'ємного звучання без напруження.	Вправи на розвиток плавного, наспівного, заокругленого звука, його вирівнювання та відчуття високої позиції. Читання і спів на одній висоті: «Амінь», «Господі, помилуй», «Господі, помилуй» тричі, «и духові твоєму», «Слава Отцу и Сину й Святому Духу и нині і присно и во віки віків. Амінь».
8 тиждень	Ансамблеве виконання. Унісонний ансамбль.	2год.	Досягати однакової сили звуку в зручній теситурі. Правильної вокальної позиції.	Вправи на розширення діапазону, зміцнення співацького дихання. «Буди имя Господне благословено» (початкове), «Алілуя» тричі, «Слава Тобі, Боже», «Чеснішу Херувим». Читання <i>молитви «Вірую»</i> (першої половини).
9-10 тиждень	Ансамблеве виконання. Інтоніаційний хоровий ансамбль.	4год.	Ознайомити дітей з церковними гласами: 4, 6, 8.	Вправи до чистого інтонування. Розучування: тропар і кондак Сергію Мелітопольському(4, 8 глас), спів «Царю небесний» (6 глас). Читання <i>молитви «Вірую»</i> (другої половини).
11-12 тиждень	Ансамблеве виконання. Тембральний хоровий ансамбль.	4год.	Досягати однакового тембру голосів.	Вправи для вирівнювання регістрів, розширення діапазонів. Розучування 1-го Антифону «Благослови душе моя Господа». Спів <i>молитви «Вірую»</i> .

13 тиждень	Ансамблеве виконання. Ритмічний хоровий ансамбль. Знайомство із грою на трикутниках, дзвіночках.	2год.	Привчати дітей за допомогою ДМІ слухати сильну і слабку долю у такті.	Вправи для розвитку почуття ритму. Піснеспіви на трьох щаблях: «Амінь» подвійне, «Господі, помилуй» заупокійне. Розспів одного складу на кілька звуків. Розучування «Святий Боже» (болгарський наспів).
14-15 тиждень	Ансамблеве виконання. Мелодійно-гармонійний ансамбль.	4год.	Домагатися у співі урівноваженості, злиття голосів в єдине м'яке, органоподібне звучання. На це впливають кількісний і якісний підбір хору, його розташування, мелодійне положення акорду, його вид, теситура, нюансування, темп, підготовленість співаків, їх природні музичні дані	Вправи до чистого інтонування, розширення діапазонів, для розвитку почуття ритму. Розучування Різдвяних колядок.
16 тиждень	Виконавський ансамбль.	2 год.	Взяти участь у святковому Богослужінні. Участь у фестивалі духовних піснеспівів «Різдвяні передзвони»	Спів Різдвяних колядок.
2 півріччя (34години)				

17-18 тиждень	Знайомство із грою на ДМІ.	4год.	Використання сопілки, за допомогою якої поліпшується чистота інтонування співу, якість інтонаційних, метроритмічних особливостей виконання духовних піснеспівів. Під час співу (та при грі на нефіксованих музичних інструментах) складається так званий «Зонний стрій». «Зонний стрій» визначає тенденцію до виразності, що призводить до різних трактувань різних ступенів звукоряду, тобто, за допомогою звуковисотних інтонаційних відтінків можуть посилюватися чи послаблюватися ладові тяжіння, створюватися особливий колорит звучання.	Вправи на розвиток плавного, наспівного, заокругленого звука, його вирівнювання та відчуття високої позиції, зміцнення співацького дихання. Розучування 2- го Антифону «Хвалі душе моя Господі».
19 тиждень	Ансамблевий хоровий стрій.	2год.	Робота в режимі гармонійного звучання, над чистим, прозорим, звучанням вертикалі.	Вправи, завдяки яким хор привчається чисто інтонувати інтервали і відчувати стійкі звуки в різних тональностях. Розучування «Достойно есть» на 8 глас, «Благодарім Тя, Христе Боже наш».

20-21 тиждень	Ансамблевий хоровий стрій.	4год.	Ознайомити з церковними гласами: 1, 5.	Вправи для вирівнювання регістрів, розширення діапазонів, а також зміцнення тривалого співацького дихання. Вивчення «Спасі Господі, люди твоя» (1-й глас), тропар (4-й глас) и кондак (5-й глас). «Про примноження любові і викорінення ненависті і всякої злоби»
22-23 тиждень	Ансамблеве виконання. Динамічний ансамбль.	4год.	Домагатися природного ансамблю тобто такого, в якому рівномірно використовуються регістри кожної окремої групи голосової партії.	Вправи на розвиток плавного, наспівного, заокругленого звука, його вирівнювання та відчуття високої позиції. Розучування «Херувимської».
24 тиждень	Ансамблеве виконання. Мелодійно- гармонічний ансамбль.	2год.	Робота над чистим інтонуванням, високої вокальної позиції.	Вправи, завдяки яким хор привчається чисто інтонувати інтервали і відчувати стійкі звуки в різних тональностях. Розучування Великодніх тропарів.
25-26 тиждень	Ансамблеве виконання. Гра на трикутниках і дзвіночках.	4год.	Вивчити простіший Великодній дзвін на ДМІ.	Вправи для розвитку почуття ритму. Розучування «Єдіродний Сине»
27 тиждень	Ансамблеве виконання. Темпоритмічний ансамбль.	2год.	Привчати до правильного визначення темпу, бо від цього залежить відтворення стилю, жанру твору.	Вправи, завдяки яким хор привчається чисто інтонувати інтервали і відчувати стійкі звуки в різних тональностях. Розучування Пасхальних тропарів.

28-29 тиждень	Ансамблеве виконання. Дикційний ансамбль. т	4год.	Робота зі строем, ритмом, темпом, диханням, звукоутворенням, вимовою, артикуляцією тощо.	Вправи на вироблення чіткої дикції та активної артикуляції. Розучування Великодніх часів(4, 8 глас), «Воскресіння Христово видевше»
30 тиждень	Виконавський ансамбль.	2год.	Взяти участь у Великодньому Богослужінні. Участь у Великодньому фестивалі.	Спів Великодніх тропарів на 5-ти мовах(церковнослов'янс ька, англійська, французька, грузинська, молдавська).
32-34 тиждень	Повторювання основних молитов, духовних піснеспівов.	4год.	Відпрацювання чистого інтонування, ритмічних особливостей і орфоепії церковнослов'янсько ї мови.	Гармонійні вправи, за допомогою яких хор привчається слухати, відчувати акорд.

Додаток Д

Наведемо приклади вокально-хорових вправ, використовані під час занять «Церковний спів» у процесі педагогічної практики.

Вправи на розвиток плавного, наспівного, заокругленого звука, його вирівнювання та відчуття високої позиції. Ці вправи слід співати на голосні **о, е, а**, додаючи до них приголосні **л, м, н**, які сприяють зібраності звучання, а також активізують вступ.

Andante

М...
А...

Andante

А...
Лє...

Вправи для вирівнювання регістрів, розширення діапазонів, а також зміцнення тривалого співацького дихання.

Moderato

Mi-e - a - o- y...

Вправи, завдяки яким хор привчається чисто інтонувати інтервали і відчувати стійкі звуки в різних тональностях.

Вправи для вироблення чіткої дикції та активної артикуляції.

Вправи для розвитку почуття ритму. Такі вправи можна вокалізувати на будь-яку голосну, або ж на склади **да, де, ді, до, ду** та ін..

Гармонійні вправи, за допомогою яких хор привчається слухати, відчувати акорд.

Вправи на розспів з підголосками

Вправи на самостійність другого голосу

Вправи на самостійність обох голосів

Приклад канону.

Журавель

Не спеша *mf* *f* музыка Ю. Литовко

С.І Жу - ра - вель, жу - ра - вель, жу - ра - вель
не хо - ди на ко - но - пель, не хо - ди на

С.ІІ *mf*

жу - ра - вель, жу - ра - вель, жу - ра - вель.
ко - но - пель, не хо - ди на ко - но пель.

Додаток Е

Творчі завдання

(Авторська модифікація за методикою А. Ачкевич)

Музичне сприйняття

- 1 рівень:** Прослуховування церковного твору («Херувимська», «Достойно є» і т. і.) Як звучить цей піснеспів? Вибери потрібні слова (із запропонованого учителем переліку). Слухання і аналіз звуків навколишнього світу.
- 2 рівень:** Підбери до музики назву або малюнок (із запропонованих учителем). На що схожа ця музика? Якого вона кольору? Що так звучить? Диференціація музичних і шумових звуків.
- 3 рівень:** Які картини намалювала музика? Намалюй музику (непрограмну). Придумай назву (сюжет) до непрограмної музики.

Додаток Е.1

Вокально-інтонаційна робота

- 1 рівень:** Проспівай ритмічний малюнок на склад. Доспівай мелодію до тоніки. Пограй в «Музикальний дзвіночок» .
- 2 рівень:** Склади поспівку на I-II-III ступенях. Придумай свої звуки для «Музикального дзвіночка». Виразно виконай пісню. Як би ти назвав цю пісню?
- 3 рівень:** Склади мелодію до віршів. Склади вірші до мелодії. Проінсценуйте пісню. Розіграйте міні-виставу на основі пісні.

Додаток Е.2

Гра на дитячих музичних інструментах

- 1 рівень:** Удари на сильну (слабку) долю. Гра «Ритмічний дзвіночок».
- 2 рівень:** Повтори ритмічний рисунок (із зміною темпу чи динаміки).
Придумай ритмічну мелодію для «Дзвіночка».
- 3 рівень:** Підбери дитячі музичні інструменти до святкових піснеспівів (пасхального тропаря або різдвяної колядки). Склади ритмічну партитуру.

Додаток Е.3

Практичні завдання, для роботи з учнями над літературним текстом .

1.Прочитай вірш, замінюючи виокремлені слова, малюнками.

Сергій Рачинець «Тільки б...».

Бачу, як тішиться *небо*
Лебедя білим крилом...
 Більше нічого не треба,
 Тільки б спокійно було.

Тільки б у лузі *калина*
 Думала думу свою,
 Тільки б «курли» *журавлине*
 Чути у ріднім краю.

Тільки б жила моя мова —
 Та, що із маминих вуст,
 Вогником Божого слова
 Грів мою душу *Ісус*.

Тільки б врожаїлась *нива*,
 Чулася Богу хвала
 Й по-материнськи щаслива
 Ти, *Україно*, була.

2. «Намалюй музику» (пісні на біблійний сюжет або духовні піснеспіви у виконанні відомих церковних колективів).

Додаток Е.4

Гра на дитячих музичних інструментах.

1. Зіграй на слабку або сильну долю. Інструменти: маракаси, трикутник, кастан'єти. Слова і музика С. Свістун, Д. Свістун, «Біблейська математика».

Біблейська математика

Знай - те, всі ді - ти, всі ді - ти на сві - ті:

трид - цять де - в'ять книг є в Ста - ро - му За - по - ві - ті.

А те - пер вам лег - ко за - па - м'я - тать всім: у

Но - вом За - по - ві - ті книг двад - цять сім.

Циф - ри ці на - ра - ху - ва - ти ду - же прос - то всім.

Су - му цих склад - них цифр точ - но зна - ю я:

шіст - де - сят книг у кни - зі "Біб - лі - я".

2. Зіграй на слабку або сильну долю. Інструменти : дзвіночок, трикутник.
Слова і музика С. Свістун, Д. Свістун, «Сонечко проснеться».

Сонечко проснеться

Со - неч - ко прос - неть - ся, — зас - пі - ва стру - мок,
про - мін - цем раз - бу - дить со - неч - ко ді - ток.

І то - ді по - ба - чиш всі ди - ва Твор-ця ,

і то - ді про - сла - виш ти всі тру - ди От-ця!

3. Гра «Чарівний трикутник». Одна дитина передає будь-який ритм на трикутнику, а інша повторює.

4. Гра «Диригент оркестру». Одна дитина підбирає музичні інструменти (трикутники, маракаси, дзвіночки, кастан'єти, тамбурін) до запропонованої педагогом мелодії і стає диригентом.

Додаток Е. 5

Ігри-розспівки на увагу.

1. Повтори рухи за вчителем. Повтори рухи зі зміною темпу. Слова і музика С. Свістун, Д. Свістун, «Бережи свої уста!».

Бережи свої уста

Музична партитура для гри-розспівки «Бережи свої уста». Музика в 4/4 такті, тональність Б-мажор. Партитура складається з трьох рядків нот. Під нотою кожного рядка наведено українські слова.

Бе - ре - жи сво - ї у - ста що го - во - рять, бе - ре -

жи сво - ї у - ста що го - во - рять. Бо О - тець з не-бес гля-дить за то -

бо - ю сте - жить. Бе - ре - жи сво - ї у - ста що го - во - рять.

2. Повтори рухи за вчителем. Слова і музика С. Свістун, Д. Свістун, «П'ять пальчиків».

П'ять пальчиків

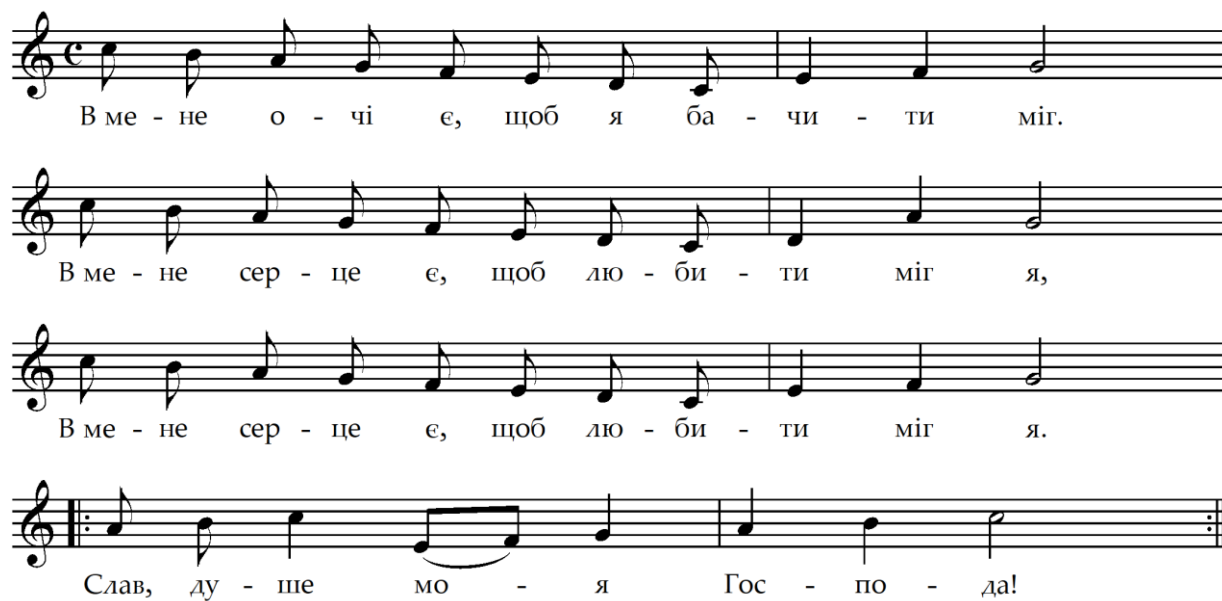
Музична партитура для гри-розспівки «П'ять пальчиків». Музика в 4/4 такті, тональність Б-мажор. Партитура складається з двох рядків нот. Під нотою кожного рядка наведено українські слова.

Паль - чи - ки на ру - ці мож - на ра - ху - вать,

Бог на кож - ній руч - ці їх ство-рив по п'ять!

3. Повтори рухи за вчителем. Слова і музика С. Свістун, Д. Свістун, «В мене є...».

В мене є...

В ме - не о - чі є, щоб я ба - чи - ти міг.

В ме - не сер - це є, щоб лю - би - ти міг я,

В ме - не сер - це є, щоб лю - би - ти міг я.

Слав, ду - ше мо - я Гос - по - да!

Додаток Ж

Гра на сопілці.

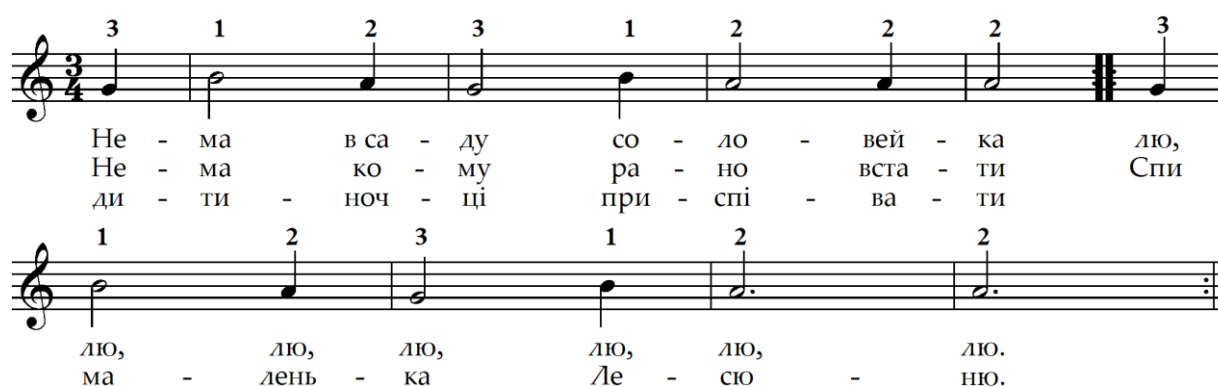
На початку навчання гри на сопілці у репертуарі ми використовуємо вірці українських народних пісень. Наведемо наступні музичні приклади: «Щедрик»; «Соловейко»; «Коломийка»; «Алілуя».

Щедрик

Соловейко

українська народна пісня

Коломийка

українська народна пісня

Аллилуйя

Додаток Ж.1

Гласова система застосована у педагогічному експерименті. Наведемо приклади гласів, що входять до гласової системи церковного співу.

Глас 1

Бог Го - сподь - и я - ви - ся нам, благословен грядый во
имя Го - спо - - - - - дне.

Глас 2

Бог Го-сподь и я - ви - ся нам, бла - го - сло - вен гря - дый
во и - мя Го - спо - - - - - дне.

Глас 3

Бог Господь и яви-ся нам бла-го-сло-вен
гря-дый во имя Господне

Глас 4

Бог Господь и яви-ся нам, бла-го-сло-вен
гря-дый во имя Господне.

Глас 5

Бог Господь и яви-ся нам, бла-го-сло-вен гря-дый
во имя Господне.

Глас 6

Бог Господь и яви-ся нам, бла-го-сло-вен
гря-дый во имя Господне.

Глас 7

Бог Го - сподь__ и я - ви - ся нам благословен гря

дый во и - мя Го - спо - дня.

Глас 8

Бог Го - сподь и я - ви - ся нам, бла - го - сло - вен

гря - дый во имя Го - спо - - - дне.

Додаток К

**Виконавська діяльність дитячо-юнацького хору во ім'я
священномученика Сергія архієпископа Мелітопольського**

2013-2014 рік		
листопад	Виступ у міському заході між недільними школами «ЗЕРНО ІСТИНИ»	Монастир САВВИ ОСВЯЩЕНОГО
грудень	Виступ у міському заході «СВЯТО МИКОЛАЯ»	Палац культури імені Т.Шевченка
грудень	Виступ у міському концерті, присвяченому воїнам Афганістана.	Палац культури
січень	Участь у святі «РІЗДВО». Виступ перед батьками.	Свято-Троїцький храм
січень	Участь у православному фестивалі «РІЗДВЯНІ ПЕРЕДЗВОНИ»	Палац культури імені Т.Шевченка
квітень	Участь у святі «ПАСХА». Виступ перед батьками.	Свято-Троїцький храм
квітень	Участь у фестивалі духовних піснеспівів «ХРИСТОС ВОСКРЕС»	Палац культури імені Т.Шевченка
травень	Участь у відкритому Пасхальному фестивалі м. Запоріжжя	Приватний університет м. Запоріжжя
травень	Участь у святі ЖЕН МИРОНОСІЦ	Свято-Троїцький храм
2014-2015 рік		
листопад	Участь у Всеукраїнській конференції	МГПУ імені Б.Хмельницького
листопад	Виступ у міському проєкті між недільними школами «ЗЕРНО ІСТИНИ»	Монастир САВВИ ОСВЯЩЕНОГО
грудень	Виступ у міському заході «СВЯТО МИКОЛАЯ»	МГПУ імені Б. Хмельницького
січень	Участь у фестивалі духовних піснеспівів «ВИФЛИЄМСЬКА ЗІРКА»	Палац культури імені Т. Шевченка

січень	Участь у Всеукраїнському фестивалі духовних піснеспівів «ВІД РІЗДВА ДО РІЗДВА»	Драматичний театр імені М. Горького, м. Дніпро
квітень	Участь у фестивалі духовних піснеспівів «ХРИСТОС ВОСКРЕС»	Палац культури імені Т.Шевченка
травень	Участь у міському концерті, присвяченому 50-річчю дитячого хорового колективу «РАДІСТЬ»	Палац культури імені Т.Шевченка
2015-2016 рік		
листопад	Виступ у міському заході між недільними школами «ЗЕРНО ІСТИНИ»	Монастир САВВИ ОСВЯЩЕНОГО
грудень	Виступ у міському заході «СВЯТО МИКОЛАЯ»	МГПУ імені Б.Хмельницького
січень	Участь у святі «РІЗДВО». Виступ перед батьками.	Свято-Троїцький храм
січень	Участь у православному фестивалі «ВИФЛИЄМСЬКА ЗІРКА»	Палац культури імені Т.Шевченка
березень	Участь у святі «МАСЛЕНИЦА»	Храм ІОАННА КРОНШТАДСЬКОГО
травень	Участь у святі «ПАСХА». Виступ перед батьками.	Свято-Троїцький храм
травень	Участь у православному концерті «ХРИСТОС ВОСКРЕС»	Палац культури імені Т. Шевченка
2016-2017 рік		
вересень	Участь у міському проєкті «Таланти мого району»	Головна сцена м. Мелітополь
3 листопада	Участь у мистецькому форумі-фестивалі «Полікультурні артдіалоги»	МГПУ імені Б. Хмельницького
1 грудня	Участь у науковому семінарі «Релігійні ідентичності у культурно-освітніх практиках народів північного Приазов'я: теоретичні та практичні аспекти»	МГПУ імені Б. Хмельницького
19 грудня	Виступ у міському заході «СВЯТО МИКОЛАЯ»	МГПУ імені Б. Хмельницького

6 січня	Виступ с різдвяними колядками у м.Мелітополь. Участь у святковому Богослужінні «РІЗДВО».	Міська рада, департамент поліції охорони. Свято-Троїцький храм.
8 січня	Участь у міському концерті «ВИФЛИЄМСЬКА ЗІРКА»	Палац культури імені Т. Шевченка
14 січня	Виступ у фестивалі колядок та щедрівок серед дитячих центрів міста.	Школа мистецтв № 2
28-29 січня	Участь у Всеукраїнському фестивалі духовних піснеспівів «ВІД РІЗДВА ДО РІЗДВА»	Драматичний театр імені М. Горького, м. Дніпро
9 березня	Участь у Відкритому міському проєкті «Віночок Кобзареві»	Школа мистецтв № 2
5 травня	Участь у тематичному заході « Ми пам'ятаємо всіх героїв»	Будинок офіцерів воєнного містечка, м. Мелітополь
7 травня	Участь у пасхальному фестивалі «Христос Воскрес»	Палац культури імені Т. Шевченка
18 травня	Участь у ювілейному концерті, присвяченому 45-річчя від дня заснування Школи мистецтв № 2	Палац культури імені Т. Шевченка

Додаток Л**Тропар священномученику Сергію архієпископу Мелітопольському**

Красується земля наша, / прославляя сына своего святителя Сергия, / венцем мученичества украшенного, / града Мелитополя иерарха добропобедного, / догматов Церкви столпе непоборимого. / Тем же и ныне спасай нас, священномучениче Сергие, // людей православных слава и ограждение.

Кондак священномученику Сергію архієпископу Мелітопольському

Чистоту веры православной ревностно утвердив, / узы и страдания за Христа претерпел еси, / от Царя Небесного мученический венец приял еси. / Не остави нас молитвами твоими, // Сергие, святителю всеславный.

Додаток М

Наведемо приклади вокально-хорових творів до свята «Різдво Христово»

Радуйтеся, всі людіє

Мі-бемоль мажор

Обробка О. Ярмач

1. Ра-дуй - те - ся, всі лю-ді-є: ра-дість з не-ба нам спа-да - є.
 2. Зі-йшов Гос-подь до нас з ви-со-ти, щоб міг всіх нас на зем-лі спас-ти.

5
 Ве-се-ла-я нам но-ви-на: по-ро-ди-ла Ді-ва Си-на, Ма-рі-я, Ма - рі-я, Ма - рі-я!
 Ве - се - ла но-ви-на: по - ро - ди-ла Си-на,

З новим роком ідем

З но-вим ро-ком і-дем від ха-ти до ха-ти з Ро-жде-
ством І-і-су-са Хри-ста лю-дей при-ві-та-ти.

2. Коляда, коляда,
Яка ж ти нам мила,
Що Пречиста
Діва Мати
Сина породила.	4. В даліні, в даліні,
В далекій дорозі
Там збирала
Божя Мати
Квіточки Дитині.
3. Сина породила
В місті Вифлеємі
Засмутився лютий Ірод
Во Єрусалимі.	5. А як назбирала,
Ісусові дала.
Нехай буде в цілм світі
Йому честь і хвала!

Додаток М.1

Наведемо приклади вокально-хорових творів до свята «Великдень»

467. Hristos a înviat din morti

cu moartea pe moarte călcând

The musical score is written for four voices: Soprano, Alto, Tenor, and Bass. It consists of four systems of staves. The lyrics are in Romanian and describe the resurrection of Christ. The first system includes the title and subtitle. The second system starts with a measure rest for the Tenor and Bass. The third system continues the melody. The fourth system concludes the phrase 'din morti'.

Soprano
Alto
Tenor
Bass

Hris - tos a în - vi - at din morti, Hris - tos a în - vi - at! Des-
chi-se's iar a vie - tu porți, Hris - tos a în - vi - at! a în - vi -
at, a în - vi - at, Hris - tos a în - vi - at, a - de - vă -
rat, a - de - vă - rat, Hris - tos a în - vi - at!
din morti din morti.

1. Hristos a înviat din morti,
Hristos a înviat,
deschise-s iar a vieții porți,
Hristos a înviat!

refren: *A înviat, a înviat,
Hristos a înviat!
Adevărat, adevărat,
Hristos a înviat!*

2. Cu moartea pe moarte călcând,
Hristos a înviat,
viață lumii aducând,
Hristos a înviat!

3. Si celor din mormânturi jos,
Hristos a înviat,
răsare Soare glorios,
Hristos a înviat!

4. Viață dăruindu-le,
Hristos a înviat,
Scripturile-mplindu-le,
Hristos a înviat!

5. Cântați spre slava Tatălui,
Hristos a înviat,
mărire învierii Lui -
Hristos a înviat!

Тропарь Пасхи

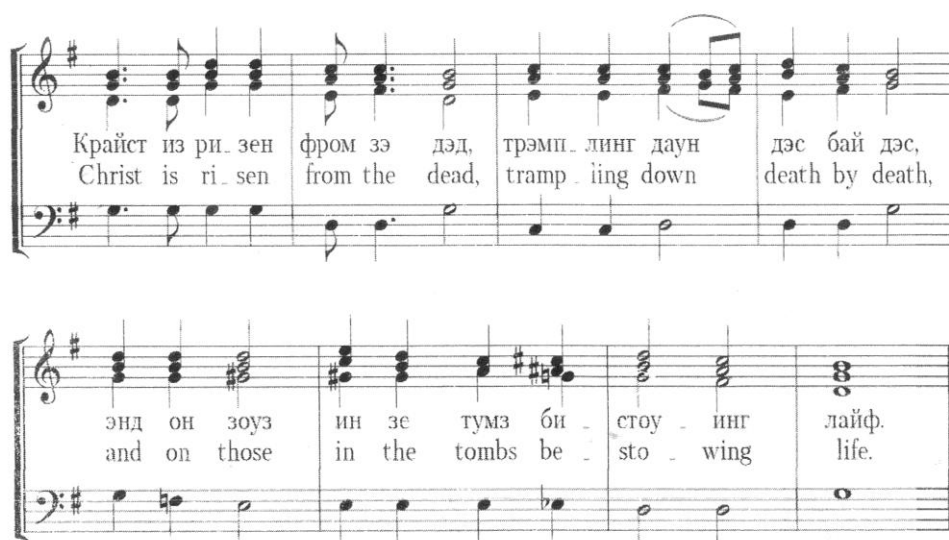
На французском языке

Народного напева

Лё Крис-тэ рес-сю - си - тэ дэ мор, пар-ля мор и-ля ван-кю ля
мор, а сё ки сонт дан ле том-бо и-ля до-нэ ля ви.

Тропарь Пасхи

Крайст из ри-зен фром зэ дэд, трэмп-линг даун дэс бай дэс,
Christ is ri-sen from the dead, tramp-ling down death by death,
энд он зоуз ин зе тумз би-стоу-инг лайф.
and on those in the tombs be-sto-wing life.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллин Э. Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе / Э. Б. Абдуллин – Москва : Просвещение, 1983. – 112 с.
2. Абраменкова В. В. Сорадость и сопереживание в детской картине мира / В. В. Абраменкова. – Москва, 1999. – 70 с.
3. Абрамов Я. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще / Я. Абрамов. – Санкт-Петербург : Изд-во «Издатель», 1897. – 123 с.
4. Агацци З. Человек как предмет философского познания : О человеческом в человеке / Под общ. ред. И. Т. Фролова. – Москва : Политиздат, 1991. – С. 66.
5. Аза Л. А. Воспитание как философско-социологическая проблема: Методологический аспект. – Київ : Наук. думка, 1993. – 33 с.
6. Академія музичної еліти України: Історія та сучасність: До 90-річчя Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського / [упоряд. : А. П. Лашенко та ін]. – Київ : Музична Україна, 2004. – 560 с.
7. Алепський П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке; [Перевод с арабского проф. Г. Муркоса]. – Санкт-Петербург, 1848. – 97 с.
8. Алиев Ю. Б. Музыкальное развитие учащихся общеобразовательной школы в процессе занятий хоровым пением : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02: «Теория и методика обучения и воспитания» / Ю. Б. Алиев. – Москва, 1965. – 17 с.
9. Аліпій Гаммановіч, ієромонах. Граматика церковно-слов'янської мови. – Москва : Паломник, 1991. – 271 с.
10. Андрущенко В. П. Про концептуальні засади філософії освіти України / В. П. Андрущенко, В. С. Лутай // Нова парадигма. – Вип. 36. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 8-20.

11. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов – Москва : Мысль, 1998. – 253 с.
12. Апраксина О. А. Методика музыкального воспитания в школе / О. А. Апраксина – Москва : Просвещение, 1983. – 224 с.
13. Аристотель. Політика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. [пер. С. А. Жебелева]. – Москва : Мысль, 1983. – Т.4. – 642 с.
14. Арпхейм Р. Новые очерки по психологии искусства [пер. с англ.] / Р. Арпхейм. – Москва : Прометей, 1994. – 352 с.
15. Арчажникова Л. Г. Профессия – учитель музыки: кн. для учителя /Л. Г.Арчажникова. – Москва : Просвещение, 1984. – 111с.
16. Асафьев Б. Ценность музыки / Б. Асафьев Сб. статей : Петроградская Государственная Академическая филармония [под. ред. И. Глебова]. – 1923. – С.31.
17. Аспелунд Д. Л. Розвиток співака і його голосу/ Д. Л. Аспелунд. – Москва : Музгиз, 1952. – 19 с.
18. Багадуров В. А. Вокальное воспитание детей / В. А. Багадуров. – Москва : АПН РСФСР, 1953. – 96 с.
19. Базалук О. О. Філософія освіти у світлі нової космологічної концепції / О. О. Базалук. – Київ : Кондор, 2010. – 338 с.
20. Баранівська Л. І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII-XVIII ст. : дис. канд. мистецтвознавства : спец. : 17.00.03 «Музичне мистецтво» Л. І. Баранівська. – Київ, 2001. – 247 с.
21. Барвінський В. Огляд історії української музики. Частина 2: Церковна музика [Електронний ресурс] / В. Барвінський – 2008-11-02-43. Духовна музика. Словник-довідник музичних термінів за книгами // Режим доступу: <http://militaryart.com.ua/news/>
22. Барковська С. Російська православна музика як компонент професійної підготовки педагогів-музикантів у середніх спеціальних навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец.

- 13.00.02. – «Теорія та методика музичного навчання» / С. П. Барковська. – Москва, 1999. – 18 с.
23. Батюк Н. О. Формування художньо-образного мислення молодших школярів на уроках музики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02. – «Теорія та методика музичного навчання» / Н. О. Батюк. – Київ, 2003. – 19 с.
24. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : наук. видання / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2006. – 272 с.
25. Бечак Б. А. Виховання мистецтвом / Б. А. Бечак – Москва : Просвещение, 1981. – С. 10.
26. Богуш А. М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: Зб. наук. праць – Київ, 2000. – Кн :1 – 18 – 23 с.
27. Бодак В. А. Релігія як феномен універсуму культури: християнський контекст: дис... д-ра філос. наук за спец. 09.00.11 – «Соціальна філософія» / Валентина Анатоліївна Бодак; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2006. – 421 с.
28. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избр. психол. труды / под. ред. Д. И. Фельдштейна ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. – 3-е изд. – Москва : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2001. – 349 с.
29. Болгарський А. Г. Слухання музики у дошкільному навчальному закладі : навч. посіб. /А. Г. Болгарський, Т. В. Горобець, В. А. Шкоба. – Луцьк : Твердиня, 2010 . – 180 с.
30. Болгарський Д. А. Хор Регентів. Твори з репертуару [упоряд. Д. А. Болгарський] Інститут мистецтв НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 96 с.
31. Бондаренко А. В. Шляхи моделювання професійної діяльності майбутнього вчителя музики мультимедійними засобами навчання /А. Бондаренко // Педагогіка вищої та середньої школи: зб. наук. праць. –

- Кривий Ріг: КДПУ, 2013. – Вип. 30. – Мистецька освіта в Україні (теорія, методи, технології). – С. 216-222.
32. Бриліант В. Вокальні вправи для самодіяльного хору / В. Бриліант, В. Палкін. – Київ : «Музична Україна», 1978 – 25 с.
33. Брянський Н. Метод обучения хоровому пению / Н.Брянський. – Санкт-Петербург : Юргенсон, 1880. – 146 с.
34. Ващенко Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. Полтава. – 1994.– 192 с.
35. Венгрус Л. А. Пение и фундамент музыкальности / Л. А. Венгрус. – Великий Новгород. : Новгород. гос.ун-т. им. Ярослава Мудрого, 2000. – 203 с.
36. Віндельбанд В. Історія нової філософії. От Канта к Ницше /В. Віндельбанд. – Санкт-Петербург : Типография В. Безобразова и Ко,1905.– 423 с.
37. Вікова та педагогічна психологія : підручник для студентів пед. ін-тів / В. В. Давидов, Т. В. Драгунова, Л. Б. Ітельсон та ін. [За ред. А. В. Петровского]. – Москва : Просвещение, 1979. – 288 с.
38. Выготский Л. С. Психология искусства / Лев Семенович Выготский [сост. М. Г. Ярошевский]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 479 с.
39. Винницький О. Церква і духовне буття / Духовні скарби українського народу в житті молоді. – Тернопіль : МП «Чумацький шлях», 1994. – С. 62-64.
40. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. / О. Вишневський, В. Л. Омеляненко. – вид .3-є, доп. – К . : Знання, 2008. – 566 с.
41. Вовк Л. П. Братські школи / Л. П. Вовк // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України [ред. В. Г. Кремень]. – Київ : Юрінком Інтер, 2008.– 66 с.
42. Володина Е.Е. Совершенствование учебно-воспитательного процесса в православных учебных заведениях (на материале преподавания музыкально-теоретических дисциплин): автореф. дис. на соискание науч. степени канд.

- пед. наук : спец. 13.00.02. – «Теория и методика обучения и воспитания» / Е. Е. Володина. – Москва, 2000. – 19 с.
43. Гавриленко Л. М. Методика формування основ вокальної культури молодших школярів у школах мистецтв : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика музичного навчання» / Л. М. Гавриленко. – Київ, 2010. – 20 с.
44. Гаврілова Л. Г. Структурно-функціональний зміст інформаційно-комунікативної компетенції у складі професійної компетентності майбутніх учителів музики /Л. Г. Гаврілова // Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти: наукове електронне видання: зб. наук. праць. – Слов'янськ: ДДПУ, 2016. – Вип. 3. – С. 38-51.
45. Гадалова І. М. Методика викладення музики у початкових класах: навч. посібник. – Київ : ІСДО, 1994. – 272 с.
46. Гальперин П. Я. Экспериментальное формирование внимания / П. Я. Гальперин, С. Л. Кабыльницкая. – Москва : МГУ, 1974. – С. 76-94.
47. Гарднер И. А. Богослужбное пение русской православной церкви. Сущность. Система. История. / И. А. Гарднер. – Сергиев Пасад: Московская Духовная Академия. – Москва, 1998. – 592 с.
48. Гайдай П. В. Історія музичної освіти: навчальний посібник / П. В. Гайдай : Забайкал. держ. гум.-пед. ун-т .– Чита, 2007. – с. 103-104.
49. Гвоздецкий А. А. Знаменный распев: метод. пособ. /А. А. Гвоздецкий. Санкт-Петербург: – изд : «Композитор», 2010. – 24 с .
50. Герсамия И. Е. К проблеме психологии творчества певца / И. Е. Герсамия. – Тбилиси, 1985. – 164 с.
51. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 119 С.
52. Горбенко С. С. Дитяче хорове виховання в Україні: навч.-метод. посіб. / С. С. Горбенко – Київ : ІЗМН, 1999. – 253 с.
53. Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко // Шлях освіти – 1998. – № 4. – С. 47-50.

54. Григорчук І. С. Духовна музична культура українця кінця ХУІ-ХУІІ ст. під кутом зору музичної практики православної християнської традиції / І. С. Григорчук // зб. наук. праць «Оновлення змісту, методів та організаційних форм художньо-естетичного виховання учнівської та студентської молоді». Наук. записки Рівненського педінституту. Вип. 3. – Рівне : Рівненський державний пед. інст-т, 1998 р. – С. 139-143.
55. Гузій Н. В. Педагогічний професіоналізм : історико-методологічні та теоретичні аспекти / Наталія Василівна Гузій. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 243 с.
56. Гуляницька Н. С. Російський «гармонійний спів» (ХІХ століття) / Н. С. Гуляницька. – Москва : РАМ ім. Гнесіних, 1995. – 180 с.
57. Далецький О. В. Навчання співака-аматора: навч. посіб. / О. В. Далецький. – Москва, 1990. – 74 с.
58. Далькроз Э. Ж. Ритм / Э. Ж. Далькроз. – Москва : Классика – ХХІ, 2001. – 248 с.
59. Данчук А. Л. Варіативність вправ та їх значення у розвитку співацького голосу дітей [укл. А. Л. Данчук]. (Методичні та практичні рекомендації для викладачів ДМШ з вокально-хорових дисциплін, керівників дитячих хорових колективів, хормейстерів закладів культури). – Рівне : РФ ДАКККіМ, 2008. – 28 с.
60. Дверій Р. Є. Основи гри на музичних інструментах (Навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх шкіл, музичних керівників дошкільних навчальних закладів, керівників гуртків позашкільних закладів освіти). / Р. Дверій. – Львів : Світ, 2009. – 128 с.
61. Дмитрієв Л. Б. Основи вокальної методики / Л. Б. Дмитрієв. – Москва : Музика, 1968. – 675 с.
62. Дилецький М. Ідея граматики мусікійської. – Москва : Музика, 1979. – 639 с.
63. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / М. Драгоманов, Б. Гринченко. – Київ, 1994. – 286 с.

64. Духовні цінності українського народу. – Івано-Франківськ : Плай – 1999. – С. 293.
65. Євпак Є. Хорові розспівки. Посібник з сольфеджіо / Є. Євпак. – 2-ге вид. допов. – Київ : «Музична Україна», 1975. – 30 с.
66. Єгоров О. О. Теорія і практика роботи з хором / О. О. Єгоров. – Київ : Держ. вид. муз. Літератури УРСР, 1961. – 237 с.
67. Емельянов В. В. Развитие голоса. Координация и тренаж / В. В. Емельянов. – Санкт-Петербург : Лань, 1997. – 192 с.
68. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Гаврищенко В. М., 2015. – 912 с.
69. Жарова Л. М. Начальный этап обучения хоровому пению / под ред. В. Г. Соколова // Работа с детским хором. сб. стат. – Москва : Музыка, 1981. – С. 12-19.
70. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: Психологическое развитие ребёнка. Т.1. /А. В. Запорожец. – Москва : Педагогика, 1986. – 320 с.
71. Зайкевич М. Богдана Фільц. Творчий портрет. – Київ. – Тернопіль: АСТОН, 2003. – 144 с.
72. Зеличенко А. И. Психология духовности / А. И. Зеличенко. – Москва : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 400 с.
73. Зеньковський В. В. Проблеми виховання в світлі християнської антропології [ред. і упоряд. П. В. Алексєєв]. – Москва : Школа-Прес, 1993. – 272 с.
74. Знаменська О. Культура мови і співу / Олена Василівна Знаменська. – Київ : Держвидав, 1959. – 156 с.
75. Зязюн І. А. Інтеграційна функція культурної парадигми / І. А. Зязюн // Професійно-художня освіта України : зб. наук. праць [редкол. : І. А. Зязюн (голова), В. О. Радкевич, Н. М. Чепурна (заступники голови) та ін.]. – Київ; Черкаси : Видавництво «Черкаський ЦНТЕІ», 2008. – Вип. V. – С. 3-13.

76. Іванов В. Співацька освіта в Україні у XVIII ст. / В. Іванов. – Київ : Муз. Україна, 1997. – 289 с.
77. Ільченко Д. Спогади про Леонтовича // Музика. – 1925. – № 11 – 12. – С. 418.
78. Історія української музики [ред. М.М. Гордійчук та ін.] – Київ : Наукова думка, 1989. – Т.1. – 448 с.
79. Кабриль К. В. Формування ціннісних компетентностей майбутнього вчителя музики у процесі диригентсько-хорової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец.13.00.04 – Кабриль Катерина Володимірівна; Ін-т вищої освіти НАПН України. – Київ, 2013 – 20 с.
80. Каган М.С. Приобщение другого к своим ценностям / Искусство, музыкознание, музыкальная психология и музыкальная педагогика. Хрестоматия. Вып 1, Часть вторая. / Сост. Э. Б. Абдуллин, Б. М. Целковников – Москва : Прометей, 1991. – С . 165 -171.
81. Кант І. Критика практичного розуму. Гл.3. Про мотиви практичного розуму. [Електронний ресурс] / І.Кант. – Режим доступу: <<http://psylib.org.ua/books/kanti02/index.htm>>.
82. Карасьов О. Методика пения: Руководство к постановке и преподаванию хорового пения в народных церковно-приходских школах и прочих учебных заведениях и к организации церковных певческих хорov / А. Н. Карасев. – Пенза : Типо-литография В. Н. Умнова, 1889. – 270 с.
83. Кас'ян В. І. Філософія : відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. / В. І. Кас'ян. – 6-те вид., стер. – Київ : Знання, 2010. – 347 с.
84. Китманов Є. Перлина Приазов'я – місто Бердянськ [Електронний ресурс] /Є. Китманов. – Режим доступу: <http://mij-kraj.com.ua/> . – 31с.
85. Кияновська Л. Максим Созонтович Березовський (1745-1777) / Л. Кияновська // Українська музична література від найдавніших часів до початку XX століття. – Тернопіль : Астон, 2000, – Ч . 1. – С . 126-143.
86. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях : учеб. пособие / Е. А. Климов. – Москва : МГУ, 1995. – 224 с.

87. Кобзар Б.С. Позакласна та позашкільна виховна робота / Б. С. Кобзар. – Київ : Знання, 1973. – 46 с.
88. Ковалёв К. П. Бортнянский. 2-е изд., испр. – Москва : Молодая гвардия; Русское слово, 1998. – 271 с.
89. Козицький П. О. Спів і музика в Київській Академії за 300 років її існування / П. О. Козицький. – Київ : Музична Україна, 1971. – 148 с.
90. Козир А. В. Система музично-естетичного виховання школярів Золтана Кодая / А. В. Козир // наук. записки Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова : зб. наук. ст. – Київ : вид-во НПУ, 2002. – вип. XLVII (47).
91. Козир А. В. Професійна майстерність учителів музики: теорія і практика формування в системі багаторівневої освіти /А. В. Козир. – Київ : НПУ, 2008. – 380 с.
92. Козуб Л. Погляди Драгоманова на розвиток укр. нац. руху в 1- пол. XIX ст. / Л. Козуб // Етнічна історія народів Європи. Вип. 10. – Київ, 2001. – С. 95-98.
93. Колесса Ф. Спогади про Миколу Лисенка. Вид-во: «Вільна Україна», Львів, 1947. – С . 41.
94. Коломієць Г. Цінність музики: філософський аспект / Г. Коломієць / Изд.2-е – Москва : Издательство ЛКИ. 2007. – 536 с.
95. Колымаев В. А., Калинина В. Н. Теория вероятностей и математическая статистика : Учебник / Под ред. В. А. Колемаева. – Москва : ИНФРА –1997. – 302 с.
96. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 « Загальна педагогіка та історія педагогіки » – Коляда Наталія Миколаївна. – Умань, 2004. – 20 с.
97. Коменский Я. А. Педагогическое наследие / Я.А. Коменский Д. Д. Локк, Ж-Ж. Руссо, Песталоцци. – Москва : Педагогика, 1989. – 416 с.
98. Конфуций: Изречения: книга песен и гимнов / Конфуций; [пер. с кит.] – Москва : АСТ, Фолио, 2000. – 446 с.

99. Корній Л. П. Історія української музики : [підруч. для вищ. муз. навч. закладів]. – Київ; Харків; Нью-Йорк : М. П. Коць, 4.1: (Від найдавніших часів до середини XVIII ст.); 4.2: (Друга половина XVIII ст.) / Л. П. Корній; [відп. ред. Г.Півторак]. – 1998. – 386 с.
100. Космовская М. Л. Девять уроков игры на свирели: донотный и нотный период : учеб.пособие по практическому музицированию / М. Л. Космовская. – Курск, 2011. – 47 с.
101. Костюк Г. С. Предмет вікової психології, її історія і методи. / Г. С.Костюк // Вікова психологія. – Київ : Рад. школа, 1976. – С. 172.
102. Кошмина И. В. Духовная музыка в самообразовании учителя / И. В. Кошмина. Проблемы художественно-эстетической подготовки современного учителя : Сб. науч. трудов. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. пед. ун-та, 1997. – С. 230-238.
103. Кравець В. Історія української школи і педагогіки / Володимир Кравець. – Тернопіль, 1994. – 386 с.
104. Красильников І. М., Крюков М. А. Музичне мистецтво і педагогіка завтра // Музика в школі / І. М. Красильников, М. А. Крюков. – 2000. – № 3., С.30.
105. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – Київ : Знання, 2010. – С. 288 – 397.
106. Кречківський А. Ф. Нариси історії хорового мистецтва України : навч. посіб. / А. Ф. Кречківський ; Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С.Макаренка. – 2-ге вид., доповн. – Суми : Мрія, 2008. – 120 с.
107. Крижанівська Т. І. Методика комплексного використання мистецтв у процесі розвитку художньої культури молодших школярів на уроках музики: автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук: 13.00.02. – «Теорія і методика музичного навчання» / Т. І. Крижанівська. – Київ, 1998. – 17 с.
108. Кузнецов Ю. М. Исполнения хорового произведения с позиции психологической установки // Работа хормейстера в детском хоре : сб. науч. -

метод. стат. [под ред. Г.П. Стуловой]. – Москва : Прометей, 1992. – С.178-186.

109. Кучинська І. О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : 13.00.01. – «Теорія та історія педагогіки» / Ірина Олексіївна Кучинська; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2000. – 20 с.

110. Лащенко А. П. Хоровая культура: аспекты изучения и развития / А. П. Лащенко. – Київ : Музична Україна, 1989. – 136 с.

111. Левидов И. И. Вокальное воспитание детей / И. И. Левидов. – Ленинград : Тритон, 1936. – 53 с.

112. Лежнёва Т. М. Соціокультурний потенціал хорового мистецтва / Т. М. Лежнёва // Мистецька освіта, естетичне виховання і культура в ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Збірник наукових статей. – Чита: вид-во ЗабГГПУ, 2006. – Ч. 1., С. 28.

113. Леонтьев А. Н. Психология образа /Алексей Николаевич Леонтьев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14: Психология). – 1979. – № 2. – С. 146-149.

114. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні / М. Лисенко. – Київ : Мистецтво, 1955. – 62 с.

115. Лосев А. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика / А. Лосев. – Москва : АСТ; Харьков: Фолио, 2000. – 688 с.

116. Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры / Ю. М. Лотман. – Тарту : (Тарт. ун-т), 1973. – 95 с.

117. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні: (теоретико-методологічний аспект): дис. д-ра пед. наук: 13.00.01. – /Луговий Володимир Іларіонович; АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – Київ, 1995. – 429 с.

118. Малюков А. Н. Психология переживания і художній розвиток особистості / А. Н. Малюков. – Дубна: Изд. Центр «Фенікс», 1999. – 256 с.

119. Мамонтов С. П. Основы культурологии: навчальний посібник для вищих навчальних закладів – 3-е вид, доп. – Київ : Олімп, ИНФРА-м, 2001. – 320 с.

120. Марко В. Ю. Духовне виховання дітей молодшого шкільного віку в недільних школах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – «Теорія і методика виховання» / В. Ю. Марко ; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – 2013. – 20 с.
121. Мартинов В. История богослужебного пения : учеб. пособие / В. Мартинов. – Москва : РИО Федеральных архивов; Русские огни, 1994. – 240 с.
122. Мартинюк Т. В. Музичний професіоналізм Північного Приазов'я ХІХ – ХХ століть. (П'ять поглядів на геосоціокультурну динаміку Запорізького краю) Монографія / Т. В. Мартинюк. – Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської ради», 2003. – 608 с.
123. Мартинюк А. К. Диригентсько-хорова освіта в музичній культурі України другої половини ХХ століття: дис. канд. мистецтвознавства : 17.00.01. «Теорія та історія культури» / А. К. Мартинюк // Харківська держ. академія культури. – Харків, 2001. – 210 с.
124. Маслова Н. В. Тайны и явь воспитания. Воспитательный аспект ноосферного образования / Н. В. Маслова. – Симферополь: издатель ФЛП Лемешко К. А, 2011. – 168 с.
125. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тесты. / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтера, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 63–68.
126. Матвієнко О. В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. – «Теорія та історія педагогіки» О. В. Матвієнко ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 1999. – 19 с.
127. Матонис В. П. Музыкально-эстетическое воспитание личности / В. П. Матонис – Ленинград : Изд-во Музыка, 1988.с.11].

128. Майба О. К. Роль церковного співу у формуванні творчої особистості дітей молодшого шкільного віку / О. К. Майба // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти: Збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Вип.16(21). 2014 – С. 166-171.

129. Майба О. К. Професійна майстерність сучасного регента дитячого церковного хору/ О. К. Майба // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М.Т. Мартинюк]. – Умань : ФОП Жовтий О.О., 2015. – В.1. – С. 204-210.

130. Майба О. К. Структура формування християнських православних цінностей дітей молодшого шкільного віку у процесі хорової діяльності / О. К. Майба // Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць / За ред. доктора пед. наук, професора Бакум З. П. – Криворізький педагогічний університет ДВНЗ «КНУ» Вип.44. – С.153-158.

131. Майба О. Організація хорової діяльності молодших школярів в умовах недільної школи з урахуванням їх вікових та психологічних особливостей / О. Майба// Науковий вісник МДПУ імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка: зб. наукових праць/ Вип.1(14)' – Мелітополь, 2015. – С. 343-347.

132. Майба О. К. Діагностика рівнів сформованості християнських цінностей молодших школярів у процесі хорової діяльності в умовах недільної школи / О. К. Майба // Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки: зб. наукових праць / Випуск 143. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2016. – С. 187-191.

133. Майба О. К. Зміст, форми і методи навчання церковному співу молодших школярів в умовах недільної школи / О. К. Майба // Педагогічна освіта : теорія і практика: зб. наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець -Подільський, 2016. – С. 86-90.

134. Майба О. К. Православний хоровий спів як засіб духовно-морального виховання / О. К. Майба // Zbiór artykułów naukowych Konferencji

Miedzynarodowej Naukowo-Praktyczney "Naukowe Wyszukaj. – Warszawa, 30.01.2015. – S.121-125.

135. Майба О. К. Воскресная школа как духовно-культурная среда православного воспитания / О. К. Майба // Наука. Образование. Культура : Материалы международно-практической конференции, посвященной 24-й годовщине образования Комратского государственного университета 11 февраля 2015г. (м. Комрат, Молдова) – КГУ, 2015. – С. 392-394.

136. Майба О. К. Вплив вокально-хорових вправ у навчанні молодших школярів церковному співу / О. К. Майба // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті: матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (м.Ченстохова-Ужгород-Дрогобич, Україна, 24-25 березня 2016 р.). – Посвіт, 2016. – С. 280-282.

137. Майба О. К. Особливості виконання церковних піснеспівів молодшими школярами в умовах недільної школи / О. К. Майба // Педагогіка мистецтва та хореографії у контексті інтернаціоналізації професійної освіти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Мелітополь, Україна, 3-5 листопада 2016 р.). – С. 58-61.

138. Майба О. К. Вокально-хоровий спів як засіб формування духовних цінностей у молодших школярів / О. К. Майба // матеріали Міжнародних науково-практичних читань пам'яті Анатолія Авдієвського (м. Київ, Україна, 23 березня 2017 р.). – С. 53-56.

139. Майба О. К. Педагогічні принципи формування духовних цінностей молодших школярів у процесі вокально-хорового навчання / О. К. Майба // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: педагогічні науки. – № 2 (57). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 89-100.

140. Медушевский В. В. Представления о миссии музыки как фундамент образования. Сб. «Церковь и искусство» IX всероссийские научно-

образовательные знаменские чтения «Традиционные ценности в условиях глобализации» / В. В. Медушевский. – Курск, 2014. – С. 12.

141. Медушевский В. В. Що таке контекст культури і як його поліпшити за допомогою виховання? // Музична освіта в контексті культури: наук.-практ. конф. : 25-29 жовтня 1994. – Москва : РАМ ім. Гнесіних, 1997. – С. 14-21.

142. Металлов В. П. Церковное пение как предмет преподавания в народной школе. Замечание по дидактике и методике церковного пения / В. П. Металлов. – Москва : Шнанкенбург, 1911. – 64 с.

143. Минин В. Н. Хор как могучее средство единения людей / В. Н. Минин «Работа хормейстера в детском хоре» : сб. науч.-метод. статей [под. ред. Г. П. Стуловой]. – Москва : Прометей, 1992. – С. 3-7.

144. Миропольський С. О. О музыкальном образовании народа России и в Западной Европе / С. О. Миропольський «Об эстетическом образовании нашего народа и библиографического обзора русской музыкально-педагогической литературы и заграничной». – Санкт-Петербург, 1882. – 252 с.

145. Мітлицька В. А. Музичне життя Катеринославщини середини ХІХ – початку ХХ століть : дис. канд. мистецтвознавства: 17.00.01 «Теорія та історія культури» / В. А. Мітлицька. – Харків, 1998. – 195 с.

146. Миколаїв Б., протоієрей. Знаменний розспів і крюкова нотація як основа православного церковного співу. Досвід дослідження мелодики і нотації російського православного церковного співу з боку церковно-богослужбової. – Іосифо-Волоцький монастир : Нова книга, 1995. – 300 с.

147. Михайличенко О. В. Основи загальної та музичної педагогіки : теорія та історія : навч. посіб. для студентів муз. спец. – Суми: Вид-во «Наука», 2004. – 210 с.

148. Михайлюк Я. Київська школа музики ХVІІ ст.[Електронний ресурс] <http://dolya.org.ua/>.

149. Москальова Л. Ю. Українське сакральне хорове мистецтво. Ретроспективний аналіз історичного сакрального хорового мистецтва :

автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Л. Ю. Москальова; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Київ, 2004. – 19 с.

150. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник. 3-є видання, доповнене. / Н. Є. Мойсеюк. – Київ : ВАТ «КДНК», 2001. – 608 с.

151. Мудролюбова І. О. Методика навчання сольфеджіо молодших школярів у спеціалізованих мистецьких навчальних закладах автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук: 13.00.02. – «Теорія і методика музичного навчання» / І. О. Мудролюбова. – Київ, 2016. – 20 с.

152. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. І. Мухін. – Київ : Вища школа, 1979. – 183 с.

153. Натапов Э. С. Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) / Э. С. Натапов. – Запорожье : «Издатель», 1992. – 128 с.

154. Никольская-Береговская К. Ф. Начальный этап вокально-хоровой работы с детьми : метод. пособие в помощь обучающим пению / К. Ф. Никольская-Береговская. – Москва, 1969. – 15 с.

155. Новицький Я. П. Твори / Упорядн. А. Бойко // НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Запорізький нац. університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. У 5 т. – Запоріжжя : АА Тандем, 2007. – Т. 1. – 508 с.

156. Огороднов Д. Е. Музыкально-певческое воспитание детей в общеобразовательной школе : метод. пособие – изд. 3-е, Киев : Вид-во «Музична Украина», 1989. – 165 с.

157. Олексюк О. М. Музична педагогіка : навч. посіб. – Київ : КНУКиМ, 2006. – 188 с.

158. Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки [Текст] : автореф. дис... д-ра. пед. наук:

- 13.00.01 ; 13.00.04 / Олексюк Ольга Миколаївна ; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1997 – 50 с.
159. Орлов В. Ф. Професійне становлення майбутніх учителів мистецьких дисциплін: теорія і технологія: [Монографія] / Валерій Федорович Орлов / за заг. ред. І. А.Зязюна. – Київ : Наукова думка, 2003. – 263 с.
160. Ороновська Л. Д. Методика прилучення молодших школярів до духовних цінностей на уроках музики : результати педагогічного експерименту / Л. Д. Ороновська // Проблеми і перспективи наук в умовах глобалізації : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2005. – С.141–145.
161. Осенева М. С. Методика работы с детским вокально-хоровым коллективом : учеб. пособие для студ. муз.-пед. отд. и фак. сред. и высш. пед. учеб. заведений / М. С. Осенева, В. А. Самарин, Л. И. Уколова. – Москва : Академия, 1999. – 224 с.
162. Отич О. М. Педагогічні засади мистецької освіти / О. М. Отич. Педагогічні науки. – Суми, 2003. – С. 430-438.
163. О церковном пении : сб. статей [сост. О. В. Лада]. – Москва : Изд-во «Талан», 1997. – 159 с.
164. Падалка Г. М. Пріоритетні напрямки розвитку сучасної мистецької освіти / Г. М. Падалка // Теорія і методика мистецької освіти : зб. наук. пр. /редкол. О.П. Щолокова та ін.; Нац. пед. ун-т імені М.Драгоманова. – Київ, 2004. – Вип. 1 (6). – С. 15-20.
165. Падалка Г. П. Учитель, музика, діти / Г. П. Падалка. – Київ : Вид-во «Музична Україна», 1982. – 144 с.
166. Паламарчук В. Ф. Школа вчить мислити : посіб. для вчителя / В. Ф. Паламарчук. – М.: Просвітництво, 1987. – 144 с.
167. Пальчевский С. С. Педагогика / С. С. Пальчевский. – ТОВ «Кондор», 2008. – 398 с.

168. Пасха и двенадцатые праздники : Учебное пособие по церковному пению для детей : вып.1. – Москва : Изд-во Владимирской епархии, 1996. – 71 с.
169. Печенкин Г. Б. Пение на глас. Самогласны и запевные строки (напевы самогласнов малого распева и запевных стихов для распева наречь). Обиходное осмогласие. Опыт исследования, истолкования, практики знаменного пения и методика обучения. / Г.Б. Печенкин. – Москва : Общество св. Иова, 2009. – 120 с.
170. Підласий І. П. Педагогіка : Новий курс : [підручник для студентів вищих навчальних закладів: у двох книгах]. Книга 1 : Загальні основи. Процес навчання / І. П. Підласий. – Москва : Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС, 2010. – 576 с.
171. Пірог Г.В. Релігійні цінності :сутність структура, рівні // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – Вип.473 : Філософські науки. – С. 51-54.
172. Платон. Филеб. Сочинения в 3-х томах / Платон. Т.3, ч.1. – Москва : Мысль 1971. – 798 с.
173. Поддьяков Н. Н. Особенности психического развития детей дошкольного возраста / Н. Н. Поддьяков. – Москва : Российское психологическое общ-во, 1996. – 32 с.
174. Положення православного освітнього закладу загальної та додаткової освіти // Недільна школа : еженед. додаток до газети «Перше вересня». – 2000. – № 3 (123). – С. 8-10.
175. Помиткін Е.О. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: прогр. роботи з дітьми від 5 до 18 років : навч. посібник / Е.Помиткін. – К. : Шк. світ, 2008. – 128 с.
176. Попельнюх О. І. Педагогічна і просвітницька діяльність М. О. Корфа в контексті розвитку вітчизняної школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Попельнюх. – Полтава, 2009. – 20 с.

177. Потребісно-мотиваційна підсистема. Психологія : підруч. / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. [за ред. Ю. Л. Трофімова]. – К. : Вид-во Либідь, 2003. – 560 с.
178. Процюк В. М. Підготовка майбутніх учителів музики до формування у молодших школярів морально-естетичних почуттів засобами музичного фольклору в процесі педагогічної практики / В. М. Процюк // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Київ : Вид-во ДОЛ, Вінниця, 2007. – С. 387–391.
179. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів : Свічадо, 2001. – 156 с.
180. Рагозіна В. В. Формування творчих здібностей молодших школярів у процесі музичної діяльності : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец.13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / В. В. Рагозіна. – Київ, 1999. – 25 с.
181. Разумовський Д. В. Церковний спів у Росії / Д. В. Разумовський. – Москва : Изд-во Просвещение, 1869. – 380 с.
182. Райс Ф. Психологія підліткового та юнацького віку / Ф. Райс. – Санкт-Петербург : Вид-во «Пітер», 2000. – 510 с.
183. Рідна мова в педагогічній системі Ушинського. Початкова школа - 2002. – № 4. – С. 75-76.
184. Ріккерт Г. Про систему цінностей науки про природу і науки про культуру/ Г. Ріккерт. – Москва, 1998, С.374-387.
185. Роджерс К. Взгляд на психотерапію. Становление человека /Карл Роджерс [пер. с англ. М. М. Исениной]. – Москва : Прогресс; Универс, 1994. – 479 с.
186. Ростовський О. Я. Лекції з історії західноєвропейської музичної педагогіки : навч. посіб. / О. Я. Ростовський. – Ніжин : Видавництво НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2003. –193 с.

187. Ростовський О. Я. Методика викладання музики в початковій школі: Навч. – метод. посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 216 с.
188. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории : Тезисы докладов на I съезде общества психологов. – Москва, 1959. – Вып. 3. – С. 138.
189. Рудницька О. П. Музика і культура особистості : проблеми сучасної педагогічної освіти: навч.посіб. / О. П. Рудницька. – Київ : ІЗМН,1998. – 248 с.
190. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. / О. П. Рудницька. – Київ : ІПППО, 2002. – 270 с.
191. Русова С. Нова школа соціального виховання // Вибрані педагогічні твори у 2-х кн. – К. 2. – Київ : Либідь, 1997. – С. 16-104.
192. Садовников В. Орфография в пении / В. Садовников. – Москва : «Музгиз», 1958. – 80 с.
193. Сахно І. Л. Богослужбное пение и Церковное Предание. <http://www.synaxis.info/psalom/research/archive/sakhno/sakhno.htm>
194. Сегеда Н. А. Теоретичні і методичні засади професійного розвитку викладача музичного мистецтва в системі безперервної педагогічної освіти [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02, 13.00.04 / Сегеда Наталя Анатоліївна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 44 с.
195. Святитель Иоанн Златоуст. Для чего употребляется пение. (Из беседы на 41-й псалом). // Сб. статей «О церковном пении». – Москва, 1997 – С.127.
196. Сіданіч І. Л. Християнська педагогіка / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. – Київ : Духовна вісь, 2015. – 510 с.,[21].
197. Сімонішвілі Е. Н. Феномен духовності в російській філософії // Вісник МГТУ – 2008. – Т.11. – № 1. – С .132-137.
198. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.

199. Скобелева О.В. Світоглядні витоки російської хорової культури: Дисертація на здобуття ступеня культурологічних наук: 24.00.01. / Москва : РДБ, – 2003. – С. 44.
200. Сковорода Г. Начальная дверь ко христианскому добронравію/ Г. Сковорода. Повне зібрання творів : у 2 т. – Київ. : Ін-т філософії АН УРСР, 1973. – Т.1. – С. 144-154.
201. Скрыбина Н. И. Хоровое пение в решении задач музыкально-эстетического воспитания [Текст] / Н. И. Скрыбина // Музыкально-эстетическое образование в социокультурном развитии личности : тез. докл. межвуз. науч.-практ. конф. 25-26 февр. 1999 г., г. Екатеринбург / Урал. гос. пед. ун-т, муз.-пед. фак. ; отв. ред. Р. В. Панкевич. — Екатеринбург, 1999. – Т. 3. – С. 62-63.
202. Сластенин В. А. Общая педагогика : учеб. в 2-х ч./ В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – Москва : Издательский центр «Академия», 2002 – 576 с.
203. Словник української мови / [ред. Г. М. Гнатюк, А. А. Бурячок]. – Київ : Наукова думка, 1979. – Т. 10. – 658 с.
204. Соколов В. Г. Охрана и культура голоса детей в хоровой работе // Хрестоматия по методике музыкального воспитания в школе : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2119 «Музыка» [сост. О.А. Апраксина]. – Москва : Просвещение, 1987. – С.140-142.
205. Соловьев В. Философские начала цельного знания // Сочинения : в 2-х т. – Москва, 1991. – С. 252.
206. Сосновский А. Методика преподавания учебных предметов начальной школы / А. Сосновский. – Екатеринослав, 1908. – 214 с.
207. Стасюк М. В. Формування основ художнього світогляду учні молодшого шкільного віку у процесі хорової діяльності : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук: 13.00.02. – «Теорія і методика музичного навчання» / М. В. Стасюк. – Київ, 2010. – 22 с.

208. Стежка в небо: нотний зб. вип. VII / упоряд. С. Свістун, Д. Свістун. – Одеса : Богомисліє, 1999. – 88 с.
209. Струве Г. А. Школьный хор : кн. для учителя / Г. А. Струве. – Москва : Просвещение, 1981. – 191 с.
210. Стулова Г. П. Развитие детского голоса в процессе обучения пению / Г. П. Стулова. – Москва : Прометей, 1992 – 270 с.
211. Струнина Л. Первые воскресные школы в Києве // Киев. старина. — 1889. – № 5. – С. 290-292.
212. Сурова Л. В. Искание высот: сб. статей по вопросам духовного воспитания и развития личности /Л. В. Сурова. – Клин : Изд-во Христианская жизнь, 2004. – 98 с.
213. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С.13 -18.
214. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / Василь Олександрович Сухомлинський // Вибрані твори в 5т. – Київ : Радянська школа, 1976. – Т 3. – С. 7 – 279.
215. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості: підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / С. О. Сисоєва. – Київ : Міленіум, 2006. – 346 с.
216. Танько Т. П. Музично-педагогічна освіта в Україні : монографія / Т. П. Танько – Харків : Основа, 1998. – 192 с.
217. Тарасов Г. С. Музична психологія // Супутник вчителя музики / С. С. Балашова, В. В. Медушевський, Г. С. Тарасов та ін.; [упоряд. Т. Є.Челишева]. – Москва : Просвещение, 1993. – С. 42-43.
218. Тарасов Г. С. Проблема духовной потребности (на материале музыкального восприятия) / Г. С. Тарасов – Москва : Наука, 1979. – С. 52.
219. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей : избр. тр. в 2-х т. – Москва : Педагогика, 1985, Т. 1. – С. 42-222.
220. Тхоржевська Т. Православне виховання в історії педагогіки України : монографія / Т. Тхоржевська. – Київ : Купріянова, 2005. – 412 с.

221. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – Москва : Наука, 1966. – 451 с.
222. Уланова С. И. Украинская музыкальная культура XVII ст. (мировоззренческий аспект) / С. И. Уланова. – Киев, 1994. – 167 с.
223. Ушинський К. Д. Педагогічні твори М. І. Пирогова // К. Д. Ушинський Твори: В 6 т. – Київ : Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 281–329.
224. Федоришин В. І. Комунікативний підхід до формування виконавської майстерності вчителя музики / Василь Ілліч Федоришин / Теорія та методика мистецької освіти. Наукова школа Г. М. Падалки. Колективна монографія / Під наук. ред. А. В. Козир. – Вид. друге, допов. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 315–328.
225. Філософія : Підручник [Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін.]. – Київ : Либідь, 2001. – 408 с.
226. Философский словарь [авт. сл. ст.: В.П. Андрущенко и др.] (Новые словари). – Київ : А.С.К., 2006. – 1059 с.
227. Філософський енциклопедичний словник [голова редколегії В. І. Шинкарук]. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
228. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. – Т.1 (1). – Москва : Правда, 1990. – 490 с.
229. Фребель Ф. Педагогічні твори: Т. 1. Виховання людини. – Москва : Книговидавництво К. І. Тихомирова, 1913р. – 357 с.
230. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с.
231. Хлебникова Л. О. Музика у духовному житті українського народу / Л. О. Хлебникова // Виховання естетичної культури школярів : навч. посіб. / І. А. Зязюн, Н. Є. Миропольська, Л. О. Хлебникова та ін. – Київ : ІЗМН, 1998. – 60 с.
232. Холопова В. Н. О психологизации теоретических учений о музыке // Музыкальное образование в контексте культуры : науч-практ. конф : 25-29 октября 1994. – Москва : РАМ им. Гнесиных, 1997. – С. 41-49.

233. Холопов Ю. О формах постижения музыкального бытия // Вопросы философии. – № 4. – 1993. – С. 114.
234. Хоружа О. В. Діагностування рівнів сформованості етнопедагогічного мислення майбутнього вчителя музики в процесі фахової підготовки / О. В. Хоружа // Педагогічні науки: [збірник наукових праць]. – Херсон: ХДУ, 2009. – Випуск LIV. – С. 384– 389.
235. Царлино Дж. Установление гармонии // Музыкальная эстетика западноевропейского средневековья и Возрождения / Дж. Царлино – Москва, 1966. – С. 421.
236. Четвериков С. Як виховати і зберегти віру в Бога у дітей / С. Четвериков – Москва : Изд-во «Нова книга»; «Ковчег», 1998. – 32 с.
237. Шавирта П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир. – Москва : Педагогика, 1981. – 96 с.
238. Шамаєва К.І. Музична освіта в Україні у першій половині ХІХ століття. – Київ, 1992. – 187 с.
239. Шарко В. Д. Нові технології навчання : посіб. для вчителів і студентів. – Херсон: Айлант, 2000. – 92 с.
240. Шевченко Г. П. Проблеми духовності людини ХХІ століття / Г. П. Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 5 (52). Київ, 2012.– С. 242–250.
241. Шевчук А. С. Розвиток дошкільнят у музично-руховій діяльності / А. С. Шевчук // Навчально-методичне забезпечення до програми «Дитина», – Київ : Шкільний світ. Вид-ць Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
242. Шеллер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей / М. Шеллер // Избранные произведения [пер. с нем. А. В. Денежкина, А. Н. Малинкина, А. Ф. Филиппова]. – Москва : Гнозис, 1994. – С. 3 – 128.
243. Шеремет Л. П. Роль і місце музики у становленні і розвитку особистості / Л. П. Шеремет. – Суми : Мрія-1, 1995. – С. 94-95.

244. Шестаков В. От этноса к аффекту. История музыкальной эстетики от античности до XVIII века. Исследование / В. Шестаков. – Москва : Музыка, 1975. – С. 26.
245. Школяр Л. В. Идеи развивающего образования в музыкальной педагогике [Текст] / Л. В. Школяр // Теория и методика музыкального образования детей. – Москва : Наука, 1999. – С. 8-46.
246. Щерба С. П. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; [За заг. ред. С. П. Щерби]. – Київ : МАУП, 2004. – 216 с.
247. Щолокова О. П. Світова художня культура : від первісного суспільства до початку середньовіччя : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. / О. П. Щолокова, О. Л. Шевнюк, С. В. Шип, О. М. Семашко. – Київ : Вища школа, 2004. – 175 с.
248. Юзвак Ж. М. Духовність як психологічний феномен / Ж. М. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – № 5. – С.139-150.
249. Юлдашев Л. Г. Теории ценностей в социологии: вчера и сегодня // Социологические исследования/ Л. Г. Юлдашев. – 2001. – №8. – 238 с.
250. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное / Карл Густав Юнг. – Санкт-Петербург – Москва : АСТ, 1997. – 554 с.
251. Юник Д. Г. Виконавська надійність митців музичного мистецтва: концептуальний аспект / Дмитро Григорович Юник // Теорія та методика мистецької освіти. Наукова школа Г. М. Падалки. Колективна монографія / Під наук. ред. А. В. Козир. – Вид. друге, допов. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 402 с. – С. 121–150.
252. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини // Основа. – 1993. – № 3. – С. 163-164.
253. Юрченко М. С. Духовна музика / М. С. Юрченко // Історія української музики. – Т.4. – Київ : Наукова думка, 1992. – 112 с.
254. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків /Д. Яворницький. – Львів, 1990. – 319 с.

255. Яворский Б. Воспоминания, статьи и письма / Б. Яворский Т. 1. [сост., ред. и предисл. И. С. Рабинович: в 2-х т.]. – Москва : Музыка, 1964. – 670 с.
256. Якиманская И. С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения / И. С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 31–42.
257. Яковлев А. О физиологических основах формирования певческого голоса. Вопросы певческого воспитания школьников / А. О. Яковлев. – Москва : Учпедгиз, 1958. – С. 265.

Література іноземною мовою:

258. Bolin N. Gefangenschaft und Freicheit /Aspetti musicali. – Köln – Rheinkassel: Verlag Ch.Dohr : 2001. – S. 161–174.
259. Carter T. Critical Forum /Music analysis. – March 1995. – 105 –111 p.
260. Fisher John W. The importance of relating with God for spiritual well-being/ John W. Fisher// Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2015. – 1 (64). – С. 263–277.
261. Schafer D. Paul. Foundations for life / D. Paul Schafer // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2011. – 1 (42). – С. 172–193.
262. Schenker H. Neue musikalische Theorien und Fantasien. Der freie Satz. — Wien, 2002. – S.29-33.
263. Słownik teologii biblijnej Wydanie II - Poznań – Warszawa : Pallotinum / 1982. – 1163 s.
264. Kluppelholz W. Cucina tipica /Aspekti musicali. — Köln–Rheinkassel: Verlag Ch.Dohr: 2001. – 331–339 S.
265. Kilpatric W.H. The Project Method//Teachers College Record – 1918. – 19 September / – P . 319 – 334.
266. Robert B. Michael, Maryanne Garry, Irving Kirsch. Suggestion, Cognition, and Behavior. Current Directions in Psychological Science 21(3). – 2012. – P. 151–156.